

С. Я. ЄРМОЛЕНКО, В. Т. СИЧОВА, М. Г. ЖУК

Українська мова 6

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ББК 81.2Укр-922

Є 74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 07.02. 2014 р. № 123)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу: *О. М. Тищенко*, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України, кандидат філологічних наук; *А. В. Ярмолюк*, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук.

Відповідальні за підготовку видання:

К. В. Таранік-Ткачук, начальник відділу департаменту загальної, середньої та дошкільної освіти МОН України; *Н. І. Шинкарук*, завідувач сектору науково-методичного забезпечення змісту суспільно-гуманітарної освіти відділу науково-методичного забезпечення змісту освіти основної і старшої школи ІТЗО МОН України.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— «Пригадаймо!»

— «Запам'ятаймо!»

— «Це цікаво!»

— «Працюємо в групах»

— «Робота в парах»

— «Усміхнімося!»

Єрмоленко С. Я.

Є 74 Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл.
/ С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова, М. Г. Жук. — К. : Грамота,
2014. — 272 с.; іл.

ISBN 978-966-349-466-1

Підручник містить навчальний матеріал, який відповідає вимогам Державного стандарту та чинний програмі з української мови.

У ньому подано відомості з лексикології та фразеології, інформацію про способи словотворення в українській мові. Окремі розділи присвячені розгляду частин мови — іменника, прикметника, числівника, займенника. Значну увагу приділено розвитку зв'язної мови. Різноманітність рубрик і відповідних вправ орієнтують учнів на вироблення навичок логічного мислення, відчуття стилю.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)
ББК 81.2Укр-922

© Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т.,
Жук М. Г., 2014
© Видавництво «Грамота», 2014

ISBN 978-966-349-466-1

Шановні шестикласники!

Ми, автори підручника з української мови, вітаємо вас із новим навчальним роком, з продовженням вашої мовної освіти.

Ви вже не новачки у вивченні української мови, бо знаєте про мовні закони: звуки мови та позначення їх на письмі, будову слова, значення слів і стійких мовних зворотів, а ще вмієте будувати речення, маєте уявлення про текст, мовні стилі.

У 6 класі на вас чекає нова цікава інформація: глибше ознайомлення з лексикою української мови, частинами мови (іменниками, прикметниками, числівниками й займенниками), способами творення слів. Ви також учитиметеся грамотно писати перекази, твори, готувати усну відповідь на уроках, правильно вимовляти й писати імена та прізвища, слова іншомовного походження. Із вправ підручника ви навчитеся доречно вживати в розмові влучні й образні вислови.

Щоб ефективно засвоїти навчальний матеріал, насамперед потрібно уважно прочитати вступ до кожного розділу, де йдеться про найхарактерніші ознаки основних понять. Ви знову пригадаєте ці поняття на сторінках самоперевірки.

Тексти вправ у кожному розділі присвячені українській культурі в її історичному розвитку. Інформація про славетних українців — письменників, науковців, акторів, композиторів, художників, спортсменів — розширить вашу ерудицію.

Матеріали рубрик «Добірні зерна мови», «І пензлем, і словом», «Це цікаво!», «Усміхнімося!» допоможуть зробити навчання не лише корисним, а й захопливим.

Бережно ставтеся до підручника, не робіть у ньому своїх позначень! Розгадуючи кросворди, відповіді записуйте в зошиті за таким зразком: 1. *Шахтар*. 2. *Ткач*... та ін.

У всьому світі державна мова є візитною картою країни. За нею пізнають народ, його культуру. Знаючи багато іноземних мов, люди насамперед бережуть і плекають ту мову, яка вирізняє їх у світі. А ми, українці, маємо досконало володіти своєю мовою, розуміючи, що це — основа основ нашого духовного життя і майбутніх успіхів.

Автори

§ 1 Краса і багатство української мови

1 Прочитайте текст. Поясніть значення виділених слів.

Людство ще не винайшло таких приладів, якими можна виміряти красу й багатство мови. Адже для кожного своя мова — найкраща, найбагатша. У ній людина знаходить точне, шире, таке потрібне для спілкування слово. Ось як про це пише поет В. Бичко:

Бесідо ж моя ширая,
Всіх я до тебе запрошую.
Тільки у вас я вірую,
Люди мої хорошії!
Тільки для вас **визбирую**

Чисті, **незапорошені**,
Світлі слова, мов промені,
Неголосні, єдинії.
З вами в розмові, в гомоні
Чую себе людиною.

Прислухаймося до усної мови. Якщо вимовимо слова виразно, наголошуючи правильно склади, відчуємо, яка повноголоса, милозвучна мова, як урівноважуються в ній голосні й приголосні звуки.

Запам'ятаймо!

В українській мові переважають відкриті склади, які закінчуються голосним звуком; чергуються *у – в, і – й* (*він **у**війшов — вона **в**війшла; поїзд **і**де — зима **й**де*). Це робить мову гнучкою та мелодійною.

Склад наприкінці слова вимовляють протяжно. Наголос вільний, рухомий: *Н. в. одн. — кни́жка, Р. в. одн. — кни́жки, Н. в. мн. — кни́жки*.

2 Прочитайте матеріал, поданий у таблицях. Накресліть їх у зошиті. Додайте власні приклади чергування, зразки варіантних форм.

Засоби милозвучності української мови

Чергування

<i>у – в</i>	зайшов у клас; приїхали в село
<i>з – із – зі</i>	зустрілися з другом; вибрав із тексту; узяла зі столу
<i>і – й – та</i>	дід і баба; дерева й квіти; Іван, Петро та Микола

Варіантні форми

<i>Дієслівні</i>	ходімо — ходім, несіть — несіте, цікавитися — цікавитись
<i>Займенникові</i>	на тому березі — на тім березі
<i>Іменникові</i>	імла — мла, на батькові — на батьку, у гаю — у гаї
<i>Прикметникові</i>	весела — веселая, на синьому — на синім

Усміхнімося!

Прочитай текст. У якому слові відбувається чергування у – в? Поясни його.

Учителька викликала Сергійка до дошки. Він вийшов, стоїть і мовчить.

— Я тебе уважно слухаю, — каже вчителька.

— Дивно, — знизує плечима Сергійко, — я ж нічого не кажу.

1. Спиши текст, вибравши з дужок потрібний прийменник, сполучник.

— Мамо, коли ж по черешні?

— Спіють наші черешні, хай спіють... Бачиш, — кивнула на вікно, — (в, у) небі наче **на грозу збирається**. Ще під грім (і, й, та) блискавку втрапимо.

— Хіба б не перечekali? Під вербою чи липою.

— А як (в, у) полі нажене? Голо ж голісінько (в, у) полі.

— Так (й, і) не скуштує черешень, а ввечері на поїзд мені...

— Хай лишень **розпогодиться**, підемо... — (і, й) стала біdkатися: — Скільки цих клопотів набралось (в, у) хаті (і, й, та) біля хати! (За Є. Гуцалом).

2. Добери синоніми до виділених вислову та слова. Запиши.

1. Прочитай вірш. Добери варіантні форми до виділених слів.

Думка

Тече вода в **синє** море,

Та не витікає,

Шука козак свою долю,

А долі **немає**.

Пішов козак світ за очі;

Грає **синє** море,

Грає серце **козацьке**,

А думка говорить...

Т. Шевченко

2. Поясни значення усталеного вислову *піти (йти) світ за очі*. Добери синоніми до цього фразеологізму. Запиши.

Це цікаво!

У словнику сучасної літературної мови налічують до двохсот тисяч слів. Якщо врахувати фольклор і усну практику українців, то українська мова складатиметься з півмільйона слів.

1. Прочитайте слова-синоніми. Складіть і запишіть речення з чотирма з них (на вибір).

Зарозумілість, гордоші, гордовитість, гордість, бундючність, пиха, пихатість, чванство, чванливість, зазнайство, зверхність.

2. Чи всі слова наведеного синонімічного ряду позначають негативні риси характеру? Обґрунтуйте відповідь.

Запам'ятаймо!

Українська мова багата на зменшено-пестливі слова: *матусенька, тихесенький, пізенько, спатоньки*.

1. Прочитайте текст народної колискової пісні. Поясніть, якими засобами досягається милозвучність української мови.

Сонки-дрімки в колисоньки,	А в роточок говорушки,
Добрий розум в головоньки,	А в ніженьки ходусеньки,
А рісточки у кісточки,	А в рученьки ладусеньки.
Здоров'ячко у сердечко,	

2. Доберіть спільнокореневі слова до зменшено-пестливих слів. Запишіть.

- Спишіть текст. Поясніть значення виділених слів, висловів.

У колискових піснях діють незвичні персонажі. Там усюди ходить сон: «ходить сон по долині в червоній жупанині»; «ходить сонко по вулиці, носить спання в рукавиці». Сон з'являється біля вікон, у хаті, щоб нагадати дитині: настав час спати. Він **дарує дітям спання**.

У **колисанках** завжди в парі живуть сон і котик. Кіт присипляє дитину, **воркоче, гуде**. З ним відбуваються різні пригоди. Часом він **опиняється в шкоді**: то з'їсть медок, то злиже сметанку. Мабуть, тому й побутує народна приказка «Шкідливий як кіт» (С. Єрмоленко).

Це цікаво!

У книжці про козаків 1663 р. француз П'єр Шевальє писав: «Українська мова дуже ніжна й сповнена пестливих виразів і надзвичайно витончених зворотів».

Німецький поет Фрідріх Боденштедт переклав чимало пісень німецькою мовою і вважав, що «українська мова наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами», з великими музичними можливостями (За В. Січинським).

1. Прочитайте текст. Перекажіть.

Діти люблять звірів, чують себе **близькими** до них, розмовляють з ними і розуміють їх. Тому й оповідання про звірів їм такі цікаві, особливо, коли ті звірі в байці ще починають **говорити**, думати і поводитися, як люди. Оті простенькі сільські байки, як дрібні, **тонкі** корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, **простоти** і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті **забудете**, а тих хвиль, коли вам любя мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті (За І. Франком).

2. Доберіть антоніми до виділених слів. Запишіть.

Яку казку ви почули вперше? Яка українська народна казка вам сподобалася найбільше?

Поясніть, яку роль виконують у спілкуванні такі звертання до співрозмовника: *серденько, соколе, зоре, ясочко, ластівко, голубко*.

1. Прочитайте речення зі звертаннями різними мовами. Заповніть таблицю в зошиті. Порахуйте і запишіть у таблиці кількість голосних звуків і відкритих складів у кожному звертанні.

	Українська мова	Білоруська мова	Російська мова
	Заходьте до нас, Романе Володимировичу!	Заходзьце да нас, Раман Уладзіміравіч!	Заходите к нам, Роман Владимирович!
Кількість відкритих складів			
Кількість голосних			

2. Сформулюйте висновок про милозвучність української мови.

Це цікаво!

Чимало українців живе в Росії. Вони спілкуються зазвичай російською мовою, але багато з них один звук вимовляють так, що завжди можна пізнати їхнє українське походження. Це «найукраїнніший» звук [г]. Він відрізняється від [г'] тим, що видихуване повітря проходить між голосовими зв'язками без перепон: *гарбуз, гарний, горіх, гілка, погода, загадка, погуляти, ген-ген, гирло* (С. Єрмоленко).

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

У цьому розділі ви пригадаєте, чим відрізняється словосполучення від речення, у якій ситуації спілкування точніше й доцільніше висловлювати свою думку *простим* реченням, а в якій — *складним*.

Ви переконаєтеся, що речення з однорідними членами, зі звертаннями, вставними словами урізноманітнюють висловлювання, роблять текст емоційним, думку — переконливою.

Для чого вам треба вивчати теоретичний матеріал про словосполучення, прості й складні речення, звертання, вставні слова, однорідні члени речення? Щоб правильно поставити на письмі розділові знаки, передати пряму мову, правильно оформити діалог.

Тексти цього розділу нагадають вам факти з історії, імена видатних українців, але основну увагу все-таки ви приділите мові, логіці побудови тексту, зв'язку слів у словосполученні та реченні, зв'язкам речень у тексті.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Словосполучення

київські князі, будувати місто, справедливо вчинити

Звертання

Сивий Дніпре, ти бережеш пам'ять про минулі віки.

Вставні слова

Кожен громадянин, безперечно, має знати історію своєї держави.

Однорідні члени речення

Русичі займалися хліборобством, бортництвом, рибальством, торгівлею.

Просте речення

Київська Русь — давня держава русичів.

Складне речення

Коли вивчаєш рідну мову, літературу, історію, починаєш усвідомлювати свою належність до спільноти людей, яка називається народом.

Текст

Перша держава на наших теренах мала назву «Русь». Так згадують її і давні літописи. Згодом середньовічну державу з центром у Києві історики назвали Київською Руссю.

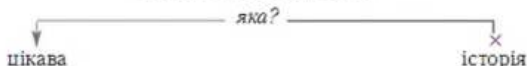
§ 2 Словосполучення і речення. Головні члени речення. Просте речення

Пригадаймо!

Словосполучення — поєднання слів, що називає предмети, їх ознаки, дії. Словосполучення складається щонайменше з двох слів — головного і залежного. Від головного слова (×) до залежного ставиться питання.

Схема словосполучення

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

- а) підмет і присудок: *мати вишиває*;
- б) іменник із прийменником: *на столі*;
- в) слова, з'єднані сполучниками: *жовтий і зелений*;
- г) усталені сполучення слів: *байдики бити*.

1. Прочитайте текст. Випишіть 5 словосполучень із першого речення. Поясніть правопис виділених слів.

Загадкова дорога історії **привела** нас сьогодні в минуле, коли **український** народ будував свою першу державу. Її назва — Київська Русь.

Держава — це дім, у якому живуть тисячі або й мільйони людей. Мир, щастя, спокій у домі залежать від законів країни і від того, хто стоїть на чолі держави.

2. Визначте у виписаних словосполученнях головне і залежне слово, від головного до залежного поставте питання. Намалюйте схеми.

- Прочитайте вірш Олександра Олеся. Випишіть поєднання слів, які не є словосполученнями. За поданим фото запишіть власні приклади таких поєднань.

Де стоїть тепер наш Київ,
Там була сама гора.
Жив там перший Кий з Хоривом,
Шек та Либідь — їх сестра.
Над самим Дніпром на горах,
Огороджений з боків
Ровом, мурами, валами,
Київ виріс і розцвів.

Пригадаймо!

Речення — це слово або кілька слів, зв'язаних за змістом і граматично. Речення інтонаційно завершене, виражає закінчену думку.

Види речень				
за метою висловлювання	за емоційним забарвленням	за кількістю граматичних основ	за складом граматичної основи	за наявністю другорядних членів
розповідні, питальні, спонукальні	окличні, неокличні	прості, складні	односкладні, двоскладні	поширені, непоширені

1. Прочитайте текст. Охарактеризуйте кожне речення, скориставшись таблицею «Види речень».

1. Про українську історію часів Кия розповідають лише легенди.
 2. А що нам відомо з історичних документів?
 3. За писемними джерелами, першими в Києві княжили два мужні варяги — Аскольд і Дір.
 4. За їхнього правління було встановлено справедливий для городян порядок, надійно захищено кордони від нападів сусідніх племен.
 5. У Новгороді тоді правив войовничий князь Олег.
 6. Він замислив підкорити собі якомога більше земель.
 7. Подолати Аскольда і Діра, вступивши у відкритий бій, він не захотів, тому підступно їх убив.
 8. Скільки таких сумних подій знає історія!

2. Дайте розгорнуті відповіді на запитання, використовуючи різні види речень. Запишіть.

1. Яка легенда про заснування Києва вам відома?
2. Як правили в Києві Аскольд і Дір?
3. Як прийшов до влади в Києві князь Олег?

Пригадаймо!

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? хто він є? що він є? який він є?	який? чий? котрий?	кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	де? куди? звідки? коли? чому? як?
_____	_____	~~~~~	-----	-----

1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть головні члени речення.

Історія дон...сла до нас ім'я князя Ігоря. Він прославився своїми походами на Візантію. Для утримання війська князь мав зб...рати в...тику данину. Це викликало незадоволе...ня **народу**. Люди повставали проти князівської сваволі. Під час одного з таких виступів древлян Ігор загинув. Про це розповідає літопис «Повість м...нух літ».

2. Доберіть і запишіть синоніми до виділеного слова.

1. Спишіть текст. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

Давні українці поклонялися багатьом богам. Дажбог завжди приносив людям **щастя й багатство**. Перун на небі управляв грозами й блискавками та карав **лихих** людей. Сварог дарував вогонь. Волос опікувався худо...бою. Могутній Стрибог **вправно** кермував вітрами. Лада була богинею краси й порядку. Крім того, наші предки вірили ще в домовиків, лісовиків і мавок, водяників і русалок.

2. Доберіть антоніми до виділених слів.

- Складіть і запишіть речення про київських князів за поданими схемами, використовуючи слова з довідки.

1. _____ = = = .
2. _____ = = = _____ ?
3. _____ = = = _____ ~~~~~ ~~~~~ .
4. ~~~~~ _____ = = = _____ .
5. _____ = = = ~~~~~ _____ !

Довідка: народ, правити, князь, мудро, київський, Олег, підступно.

§ 3

Однорідні члени речення, вставні слова і звертання в простому реченні.

Розділові знаки в простому реченні

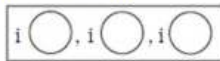
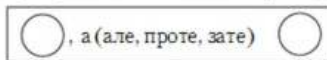
Пригадаймо!

1. Назвіть три характерні риси, властиві для однорідних членів речення.
2. З якою інтонацією вимовляються однорідні члени речення?
3. Які члени речення можуть бути однорідними?

Розкажіть за наведеними нижче схемами про розділові знаки в реченнях з однорідними членами.

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

Слишіть текст. Підкресліть однорідні члени речення.

Найвидатніша, найвідоміша, найславетніша і найзагадковіша жінка Київської держави — княгиня Ольга, дружина князя Ігоря. Про розум, енергійність і далекоглядність Ольги свідчать літописці. Вольова й сильна, вона впродовж двадцяти п'яти років була могутньою правителькою. Княгиня тримала в покорі всі свої землі, спираючись на закони.

1. Спiшіть текст, розставляючи розділові знаки.

Княгиня Ольга захоплено дивилася на свого сина Святослава. Кре-
мезний широкий у плечах трохи незграбний з дужими руками. Іноді
княгиню Ольгу вражало те що Святослав зненацька міг сказати **різке**
слово вихопитись із власною думкою поперед старших зробити щось
усупереч (За С. Скляренком).

2. Доберіть синоніми до прикметника у виділеному словосполученні.

Прочитайте і напишіть переказ, використовуючи речення з однорідними членами.

Чимало наших сучасників, шануючи пам'ять про княгиню Ольгу, зараховують її до числа видатних українців. У Києві споруджено величний пам'ятник Ользі, їй присвячують книжки, кінофільми. На державному рівні встановлено нагороду — орден княгині Ольги. На срібному тлі — постать княгині, навколо — орнамент і прикраси з чотирьох прямокутних аметистів. Цим орденом нагороджують жінок за визначні заслуги в державній і громадській діяльності, вихованні дітей. Отож пам'ять про цю славетну українку живе в нашій країні й досі.

23

1. Прочитайте вірш. Випишіть однорідні члени речення.

В небі жайворонки **в'ються**, І **щебечуть**, і співають,
Заливаються, сміються, І з весною світ вітають
Грають, **дзвонять** цілий день, Дзвоном радісних пісень.

Олександр Олесь

2. Визначте кількість звуків і букв у виділених словах.

24

Розгадайте ребуси. Доберіть до зашифрованих слів узагальнювальне слово. Складіть з ними речення.

25

Складіть і запишіть два речення з однорідними членами й узагальнювальним словом.

Пригадаймо!

Вставні слова виражають ставлення мовця до висловлюваного. Наприклад: *справді, мабуть, на щастя, кажуть, по-перше, наприклад, вибачте.*

Вставні слова не є членами речення. На письмі вони виділяються комами.

Початок речення , вставне слово , кінець речення .

Вставне слово , кінець речення .

Початок речення , вставне слово .

26

Спишіть текст, увівши в речення замість крапок вставні слова з довідки.

Літопис розповідає, як Ольга їздила до Царгорода. З нею хотів ... одружитися засліплений ... її вродою імператор Константин. Але княгиня відмовила, анітрохи не образивши його самолюбства. Було це ... так. Ольга вирішила прийняти в столиці Візантії християнство, а хрещеним батьком своїм ... попросила бути імператора. Коли ж Константин знову повернувся до розмови про одруження, відповіла йому: «Хіба можу я виходити заміж за хрещеного батька?» (За М. Слабоштицьким).

Довідка: кажуть, очевидно, мабуть, звичайно.

Прочитайте слова. Випишіть ті, що бувають завжди вставними. Складіть з ними речення та запишіть їх.

Отже, шоправда, навіть, майже, мабуть, по-перше, приблизно, особливо, по-друге.

Слишіть текст. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

Син княгині Ольги Святослав переповідають був дуже відважний хоробрий. Про це напевно знали всі сусідні держави. На ворогів своїх не нападав хитро підступно. Спочатку він посилав до того, на кого йшов походом, свого гінця. Той мав переказати попереджувальні слова Святослава: «Іду на ви!» Можливо тому вороги дуже боялися князя, бо думали: «Коли він нас попереджає про свій похід, то мабуть у нього велике військо» (За М. Слабошпицьким).

Це цікаво!

Прочитайте текст. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами, вставними словами.

Якось у Франції, за часів Луї XIV, на одному з гучних королівських бенкетів усім гостям роздали картки з переліком правил поведінки. Французькою мовою картка, ярлик — це *etiquette*. Цікаво, що тепер, уживаючи слово *етикет*, ми думаємо про правила спілкування та про норми поведінки в товаристві.

Пригадаймо!

Звертання називає того, до кого звертаються. Воно не є членом речення. **Непоширене** звертання виражається іменником. Наприклад: *Мамо, я так люблю твої пісні!* **Поширене** звертання — це іменник із залежними словами. Наприклад: *Рідна мати моя, ти ночей не доставала* (А. Малишко). Звертання вживається у формі кличного відмінка.

Розділові знаки в реченні при звертанні

Початок речення , звертання , кінець речення .

Звертання , кінець речення .

Початок речення , звертання .

Складіть три речення з однаковими звертаннями, використовуючи схему «Розділові знаки в реченні при звертанні».

Запишіть подані звертання. Виберіть з них ті, які вживають у листах:
а) приватних; б) ділових.

Шановна Маріє Іванівно; вельмишановний пане директоре; любий друже; люба моя донечко; дорогий Сергію Івановичу; бабусенько, дідусю.

1. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова є: а) звертаннями; б) членами речення.

Дружина (воїни), княгиня, Батьківщина, Ольга, древляни.

2. Підкресліть головні та другорядні члени в записаних реченнях.

Уявіть, що машина часу перенесла вас у Київську Русь. Ви можете поспілкуватися з княгинею Ольгою. Складіть і запишіть речення, використовуючи звертання (поширені й непоширені) до княгині Ольги.

§ 4 Складне речення. Розділові знаки в складному реченні

Пригадаймо!

1. Які речення бувають за будовою?
2. Скільки граматичних основ має просте речення?
3. Скільки граматичних основ має складне речення?
4. Доведіть, що речення просте: *Цей скрипаль майстерно володіє технікою гри.*

5. Доведіть, що речення складне: *Відомим історичним твором, який дійшов до наших днів, є «Повість минулих літ».*

Запам'ятаймо!

Частини складного речення можуть поєднуватися:

а) сполучниками *і (й), а, та, але, зате, щоб, тому що*: *Осіній дощ шумів, і вітер бився в зачинені вікна.*

б) словами *коли, який, де*: *Наталка тихенько грала на гітарі, коли прийшли друзі.*

в) інтонаційно, без сполучників: *Степанко з Любою підбігли до кручі й спинилися — внизу зеленіло, мінилося море.*

Між частинами складного речення, як правило, ставиться кома.

1. Прочитайте текст. Випишіть складні речення.

Князь Святослав усе життя провів у походах, бо за покликанням був воїном. Дуже скромний і невибагливий, Святослав під час переходів

спав на землі, підклавши сідло під голову. Одягався в просту білу сорочку. Носив у вусі сережку. Голову голив, але залишав довгий чуб, тому що це була ознака знатного роду.

2. Поясніть уживання розділових знаків у складних і простих реченнях.

35. Поділіть висловлювання на речення. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

Багато чого змінилося на Русі за часів Володимира князь скасував смертну кару замінив покарання великим грошовим податком він допомагав бідним на княжому дворі завжди можна було одержати одяг і їжу за часів Володимира в Україні відкрилися перші школи але тоді до навчання ставились із підозрою а освічених людей вважали ледь не чародіями Володимир силоміць примушував батьків віддавати дітей до школи.

36. Прочитайте текст. Перекажіть його, доповнивши відомостями про державну символіку України.

Володимир першим із князів почав карбувати власні монети. Вони були срібними. На них по колу було написано: «Володимир на столі, а се його срібло». На деяких монетах був зображений герб Київської держави — тризуб. Походження тризуба дуже давнє. Археологи знайшли зображення тризуба, які зараховують до першого століття нашої ери (За підручником «Мій Київ», авт. Е. Белкіна та ін.).

2. Запишіть зміст переказаного тексту, використовуючи складні речення.

Це цікаво!

37. Випишіть складні речення й поясніть розділові знаки.

Не секрет, що тварини вміють самі себе лікувати. Наприклад, дикі кролики, поранившись, старанно заліплюють ранку павутинням, ніби накладають гіпс. Слони, дельфіни та мавпи лікують і доглядають хворих родичів. Навіть маленькі мурахи — прекрасні лікарі. Є серед них чудові хірурги, які зіцілюють комахам зламані лапки.

38. Напишіть твір-роздум, використовуючи початки висловлювань.

Школа для мене — це ...

Пригадую перший день, коли ...

Я навчаюся, щоб ...

Роки шкільного навчання не варто марнувати, бо ...

Усміхнімося!

1. Прочитайте усмішку.

Ух, і здорово!

Нещодавно мій сусід, хлопчик років дванадцяти, повернувся з кіно-театру. Очі його збуджено блищали.

— Що, хороший був фільм? — спитав я.

— Ух, і здорово! — відповів він.

— Що ж здорово?

— Та, розумієте, так здорово! Спочатку, значить, він раптом довідується, а потім, розумієте... Ну, словом, просто здорово... Загалом, так би мовити, він спочатку не знає... А потім, розумієте, він уже знає, а вона... Ну, загалом, здорово... Розумієте? (За О. Дороховим).

2. Чи зрозуміли ви, про що розповідав хлопець? Чому?

3. Назвіть головні ознаки тексту. Чи можна вважати розповідь хлопця текстом?

§ 5 Пряма мова. Діалог. Розділові знаки при прямій мові й діалозі

Пригадаймо!

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Пряма мова пишеться в лапках і супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Розділові знаки при прямій мові

Умовні позначення до схем

- П** — пряма мова (завжди починається з великої літери);
- а** — слова автора з малої літери;
- А** — слова автора з великої літери.

Пряма мова після слів автора

А : « **П** ».

А : « **П** ! »

А : « **П** ? »

Пряма мова перед словами автора

« П _____ », — _____ а _____ .

« _____ П _____ ! » — _____ а _____ .

« _____ П _____ ? » — _____ а _____ .

40 Доберіть і запишіть до поданих схем приклади.

41 Прочитайте текст. Перекажіть його, замінивши речення з прямою мовою складними реченнями.

У різних літописних пам'ятках згадується про будівництво Софії Київської — однієї з найвидатніших пам'яток історії нашої держави.

«І була січа зла, і ледве переміг до вечора Ярослав», — розповідається в Іпатському літописі. На честь перемоги над ворогом Ярослав Мудрий побудував храм і присвятив його премудрості Божій — Софії.

«І запросив князь найкращих майстрів з Візантії, і побудували вони церкву дивну», — писав давньоруський письменник Іларіон.

У Софії відбувались урочисті церемонії, зустрічі іноземних послів, укладались угоди про мир між князями.

42 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою.

«Восьмим дивом світу» називали на Русі книги. Їх любили і дуже цінували. У стінах Софійського собору в Києві була створена перша на Русі бібліотека. «Князь Ярослав любив книги, читав їх часто і вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецької на слов'янське письмо» — так з великою шаною і гордістю сповіщає нам Нестор Літописець.

2. Складіть за малюнком речення з прямою мовою.

О. Гальчинська. Бібліотека Ярослава Мудрого. 2007 р.

Це цікаво!

Чи знаєте ви, що є мови, які «люблять», щоб приголосні звуки стояли в певному місці? Наприклад, склади китайської мови можуть починатися на будь-який приголосний, а закінчуватися — лише на [й], [н], [н'].

Слова ескімоської мови не можуть закінчуватися на такі звичні для нас звуки, як [п], [в], [л], [р].

Розмова двох осіб називається **діалогом**. Це різновид прямої мови. Діалог складається з реплік. Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться тире.

1. Прочитайте діалог. Із скількох реплік він складається?

Візантійський митрополит вигнав послів Ярославоших і наостанку мовив:

— Не освячу храм, доки князь не стане підкорятися волі візантійського царя.

Ярослав вислухав своїх послів, повів густою бровою:

— Ідіть до отця митрополита і скажіть моє останнє слово: що перейшло в спадок від наших батьків — не продається. Русичі можуть жити без хліба, але не можуть — без свого неба! (За Р. Іванченко).

2. Як ви розумієте висловлювання князя Ярослава?

Складіть і запишіть діалог (6–7 реплік), уявивши таку ситуацію: ви знайомите друга, що приїхав здалека, з вашою місцевістю (селом, містом, районом), з вашим улюбленим куточком відпочинку чи пам'яткою культури.

1. Прочитайте текст, у якому описано народну гру «Маринка». Виділіть у ньому діалог. Із скількох реплік він складається?

Гра «Маринка»

Дві дівчинки викреслюють невелике коло і за ним утикають дві палички. Стають кожна біля своєї, і одна починає:

— Де ти стоїш?

— На ринку.

— Що продаєш?

— Маринку.

— Що хочеш?

— Сім кіп галушок і зі сливами пиріжок.

При цьому дівчатка оббігають коло, і та, хто швидше повернеться на своє місце, починає знову.

2. Запишіть діалог з опису гри «Маринка» за зразком.

Зразок: — Ганнуса. Де ти стоїш?

— Оленка. На ринку.

1. Запишіть текст, замінивши діалог реченнями з прямою мовою.

- Мамо, наш барометр різко впав, — каже син.
- Дивно. Що ж він тепер показує?
- Не знаю... Я його впустив з балкона.

2. Поясніть значення слова *барометр*.

§ 6 Текст. Структура тексту

Пригадаймо!

1. З яких *структурних частин* складається текст?
2. Для чого текст поділяють на *абзаци*?
3. Що таке *тема тексту*? *Основна думка*?
4. Чим забезпечується *зв'язність* тексту?

1. Прочитайте текст. Визначте його структуру: зачин, основну частину та кінцівку.

Стародавня служба інформації

У давні часи служба інформації між народами та державами, звичайно ж, була не така, як нині. Адже люди не знали ні радіо, ні телебачення, ні газет, ні Інтернету...

Повільно скрипіли гусячі пера. У монастирських келіях схилялися над пергаментом літописці-самітники, ретельно записували, які події і коли відбулися в їхніх землях. Гінці від імператорів і князів сповіщали людей про похід на ворога чи про нові закони в державі. Ті новини завжди запізнювалися, а часом і не доходили до адресатів.

Кожна велика держава жила мовби на іншій планеті, куди лише вряди-годи з'являлися посланці інших світів. Вони привозили дивні звістки про те, що десь далеко є велика й міцна країна, а в ній живуть різні племена і є могутнє військо. У тих краях процвітають ремесла, торгівля. Незабаром звідти прийдуть купці й навезуть силу-силенну товарів, досі не знаних і не бачених...

Отака тоді була служба інформації. Мов старі німечні черепахи, повзли по землі новини і доки доповзали до далеких країн, то робилися ще старішими за тих черепах (*www.bibliokid.if.ua збірник «Дванадцять місяців»*).

2. Сформулюйте тему й основну думку тексту.
3. Доведіть, що наведений уривок є зв'язним завершеним текстом.

У тексті, крім теми, можна виділити **мікротеми, тематичні речення, тематичні слова**. Вони допомагають сформулювати пункти плану.

Текст поділяють на абзаци. **Абзац** — це перехід до викладу нової інформації. Кожен абзац починається з нового рядка.

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Три сестри, три Ярославни

Історій про долю Анни Ярославни — молодшої дочки Ярослава Мудрого, яка стала королевою Франції, — відомо чимало. А ось її сестер — Анастасію та Єлизавету — згадують значно рідше.

Руки старшої дочки Ярослава Мудрого попросив угорський король. Очевидно, він, одружившись з Анастасією, хотів зміцнити зв'язки Угорщини із сильною Руссю. До речі, його батько також був одружений з руською красунею. Весілля Анастасії відбулося в 1046 році. Угри отримали королеву, яка незабаром прийняла католицьку віру й підписувала державні документи під новим ім'ям Агмунда.

Другу свою дочку — Єлизавету — Ярослав Мудрий видав заміж за норвежця Гарольда. Щоправда, шлюбіві передувала тривала, сповнена романтики історія.

Молодий норвежець закохався в Єлизавету під час своїх перших відвідин Києва. Руська княжна також покохала принца. Але Ярослав Мудрий погодився віддати норвежцеві дочку лише за умови, якщо той стане королем і прославиться лицарською звитягою.

Гарольд подався в мандри по світу. Служачи у візантійського імператора, він здійснив чимало подвигів. А ще Гарольд писав поезії, найпопулярнішою з яких стала пісня, присвячена Єлизаветі. Нарешті він досяг заповітної мрії — одружився з Єлизаветою. Проте їхнє подружжя було коротким. Уже в ранзі норвезького короля Гарольд вирушив на війну до Англії, де в одному з жорстоких боїв 1066 року загинув... А Єлизавета Ярославна вийшла заміж удруге і стала королевою Данії (*За підручником «Історія України. 7 клас», авт. Т. Ладиченко та ін.*).

Анна Ярославна.
(Гравюра). Кінець XVIII — початок XIX ст.

2. Заповніть у зошиті таблицю, визначивши в тексті тему, мікротеми, тематичні речення й тематичні слова.

Тема		
I мікротема	Перше тематичне речення	Тематичне слово
II мікротема	Друге тематичне речення	Тематичне слово
III мікротема	Третє тематичне речення	Тематичне слово
IV мікротема	Четверте тематичне речення	Тематичне слово
V мікротема	П'яте тематичне речення	Тематичне слово

Це цікаво!

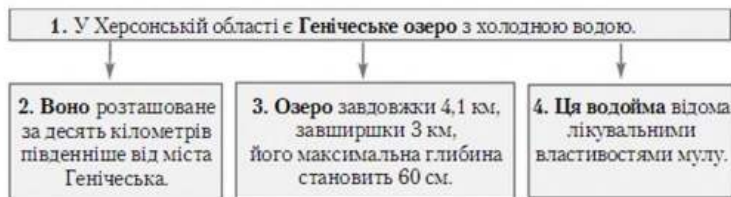
Речення в тексті мають зв'язок — послідовний або паралельний. При **послідовному** зв'язку кожне наступне речення є **новим** для попереднього: воно розширює вже **відому** інформацію. **Нове і відоме** чергуються в тексті.

Схема тексту з послідовним зв'язком речень

При **паралельному** зв'язку кожне з наступних речень, додаючи нову інформацію, розкриває тему тексту з різних боків. Усі речення рівноправні щодо розкриття теми тексту. Якщо вилучити будь-яке з них, певна інформація втратиться, але зв'язність тексту не порушиться.

Схема тексту з паралельним зв'язком речень

1. Прочитайте текст. Визначте тему та мікротеми тексту.

1. Поблизу Мелітополя розташована світова пам'ятка давньої культури — Кам'яна Могила. 2. Її загальна площа становить майже 3 гектари, висота сягає 12 метрів, кількість плит пісковику перевищує 3000 штук. 3. У Кам'яній Могилі виявлено 65 гротів і печер із рідкісними малюнками. 4. На них добре видно зображення людини, диких і домашніх тварин, сцени полювання, танцю, чаклунства. 5. У заповідній горі поряд із наскельними малюнками збереглися барельєфи та кам'яна скульптура. 6. На них зображені дивовижний дракон, чудернацькі риби, лев, голови людей, загадкові фігури тощо.

2. Визначте, який зв'язок діє між пронумерованими реченнями.

Складіть текст за таблицею.

Тема. Ми — друзі			
I мікротема	II мікротема	III мікротема	IV мікротема
Я познайомився з (Олею, Андрієм...).	Такий доброзичливий і симпатичний хлопець (дівчина)!	Нам разом весело й цікаво.	Друзі пізнаються в біді.

§ 7 Типи висловлювання. Стиль тексту. Офіційно-діловий стиль тексту

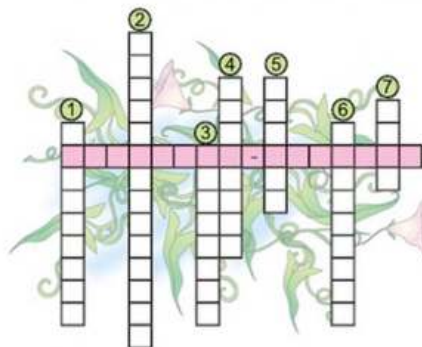
Запишіть речення, вставляючи замість крапок потрібні слова. Скористайтеся довідкою.

Вибір і поєднання певних слів, словосполучень, речень утворюють мовний Мовні стилі — це різні способи викладу Кожне ... залежить від умов, мети, адресата спілкування. Розрізняють три ... висловлювань: опис, розповідь, роздум.

Довідка: стиль, думок, висловлювання, типи.

Розгадайте кросворд «Типи висловлювання і стиль тексту». У виділеному кольором рядку прочитаєте назву мовного стилю, який використовують у діловому спілкуванні.

1. Мовний стиль, метою якого є невимуслене повсякденне спілкування. 2. Мовний стиль, що використовується в засобах масової інформації. 3. Мовний стиль, ознаками якого є терміни, складні речення зі сполучниками *тому що, оскільки*, вставні слова *по-перше, по-друге, отже*. 4. Мовний стиль, у якому розрізняють мову автора та мову персонажа. 5. Тип висловлювання, у якому названо причину та наслідки дії; до нього можна поставити питання *чому?*

6. Тип висловлювання про подію, що відбувалась або відбувається; до нього ставимо питання *що відбулося?* 7. Тип висловлювання, у якому йдеться про властивості, ознаки предметів; його використовують для

характеристики природи, місцевості, інтер'єру, зовнішності; до нього ставимо питання який?

1. Прочитайте текст за ролями. Визначте, до якого стилю й типу висловлювання він належить.

6-А сьогодні пише твір. У класі тихо. Хлопчики й дівчатка схилилися над зошитами, лише чути, як за вікном шелестять берізки та раз у раз посвистують пташки. Вересень. Про що ж пишуть учні?..

Артем Колманієць: «Я став сильний. Раніше жодного разу не міг віджатися від підлоги, а тепер уже десять разів можу. Ми з татом щодня влітку ранкову гімнастику робили і я ходив на спортивний майданчик. І бігаю краще. У дворі мене лише Віталька обганяє».

Люда Коваленко: «Чого навчилася, згадати не можу. А бачила багато. Була в музеї. Там різні старовинні вазы, прикраси, ножі й шаблі. І ще там була виставка маленьких виробів, не знаю, як їх назвати. Просто оком дивишся — якась крапочка. А глянеш у збільшувальне скло — там малесенький замочок із ключиком, рисове зернятко з написаним на ньому віршем, молоточок, як крихітка, а до нього ще й гвіздочки. Такі малесенькі, що просто не знаю, як і сказати».

Сергій Скорняков: «Цього літа я вперше літав у літаку на Чорне море. Здорово! Згорі все незвичайне. Річка, як стрічка, а озера, наче бантики. Будинки менші від сірникових коробочок. Дуже цікаво летіти в хмарах. Тоді здається, що літак ледь-ледь суне вперед по пухкому снігу».

Юля Боднар: «Ніде далеко не була. Жила в бабусі, ходила в ліс, на річку. Мама купила насіння айстр, і я посіяла їх — у горшечки і в землю. Усе літо квіточки змагалися — хто з них раніше зацвіте. Перемогли ті, що росли в землі. І стебла в них сильніші, і квіти пишніші. А так, літо як літо. Гуляла...»

Таня Майстренко: «Відпочивала з татом і мамою. Таке диво! Пальми, море. Вивчила два нових танці та сто англійських слів. Дуже скучила за школою...»

Учителька, Марія Яківна, ходить між партами, дивиться. Відпочили, набралися сил її пустуни. Це добре (За О. Єфимовим).

2. Перетворіть текст вправи на діалог між кількома учнями (5–6 пернік). Запишіть його, звертаючи увагу на вживання вигуків, окличних і питальних речень.
3. Поміркуйте, чи змінилися мовний стиль і тип висловлювання після перетворення тексту. Як саме?

1. Прочитайте текст. Визначте, до якого мовного стилю й типу висловлювання він належить.

Як і коли з'явилися гроші

Те, що ми зараз швидко й просто можемо придбати за гроші, у давні часи доводилося вимінювати. Спершу обмінювалися товарами лише люди одного племені. Однак згодом народи Землі збагнули, що у світі є багато різних товарів, і почали мінятися так: плем'я з племенем, місто з містом, країна з країною...

Але що більше ставало товарів — і місцевих, і привезених здалеку, — то важче було мінятися. Спробуй лишень визначити, за що скільки давати? Отоді-то люди й дійшли висновку, що треба обрати якийсь товар за міру й вимінювати на нього всі інші. Цей товар допомагав оцінити будь-який інший і полегшував обмін. Що ж то за товар — міра всіх товарів? Ні, він був не один. У народів-мисливців, скажімо, це були шкури, у хліборобів — хліб. Сліди епохи, коли шкури правили за гроші, залишилися в мові деяких народів. Естонською мовою «раха» — «гроші», а споріднене фінсько-шведське слово означає «шкура». Ще зовсім недавно, за часів американського письменника Джека Лондона, шкури були мірою обміну на Алясці.

Люди визначали вартість якогось товару, порівнюючи його з іншим. Нехай це буде вівця. Тоді й вівця дорівнює одній рибальській сітці, або одній бичачій шкурі, або двом сокирам, або чотирьом глиняним горщикам і т. д. Отакі товари й були першими грошми (За Г. Єлизаветичим).

2. Напишіть стислий переказ тексту.

Пригадаймо!

Офіційно-діловий стиль мови використовують у державних установах. Його призначення — створення документів. Мовними ознаками цього стилю є усталені звороти, прості й складні речення з однотипними частинами. Жанри офіційно-ділового стилю: довідка, заява, протокол, розписка, діловий лист, закон.

- Установіть відповідність між назвою документа й фрагментом тексту.

1 довідка	А ...Коваленкові Юрію Леонтійовичу в тому, що він працює вчителем фізкультури. Видано для подання до Інституту фізкультури.
2 заява	Б Має добре розвинену пам'ять, швидко запам'ятовує навчальний матеріал і легко його відтворює.
3 характеристика	В Прошу прийняти мене на роботу до юридичного відділу ПП «Гай» на посаду провідного юриста з 04.08.2014.

Випишіть усталені звороти (мовні штампи), властиві офіційно-діловому стилю мови.

Добрий день, на підставі наказу, доброго здоров'я, відповідно до чинного законодавства, радий Вас бачити, порядок денний, до побачення, ужити заходів, на добраніч, надати допомогу, бувайте здорові, через сімейні обставини, на все добре, укласти договір, будь ласка, обіймати посаду, якщо Ваша ласка, у зв'язку з виходом на пенсію, ласкаво просимо, будьте люб'язні, матеріальна відповідальність, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Утворюють словосполучення поєднання таких слів
А свобода і мир
Б відстоювати свободу
В за незалежність
2. До головних членів речення належать
А підмет і додаток
Б присудок і обставина
В підмет і присудок
3. Головні члени речення позначено правильно в рядку
А Він бачить через листя синє небо.
Б У темному небі висвітилися зорі.
В Сонця не було.
4. Звертання в реченні — це
А підмет
Б додаток
В не член речення
5. Складним є речення
А Кошлата темрява владно сунула з лісової хащі, обіймала чорними рукавами стовбури вікових ялин і сосен, волохатою навалою купчилась на узліссі (*О. Донченко*).
Б Солов'ями затьохкає ніч горобина, і рясними дощами затьохкає спека (*А. Малишко*).
В А небо пливло золотою рибкою, впліталосся в жовте жито (*А. Малишко*).

6. Однорідні додатки є в реченні
 А Свіжа зелень розгойдалась, розгулялась, поплила (*П. Тичина*).
 Б Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі (*В. Сосюра*).
 В У хаті пахло чебрецем, свіжою травою (*А. Шиян*).
7. Вставне слово в реченні *Від морозу, здавалося, захололо не лише повітря, а й вітер* (*М. Трублаїні*) означає
 А привертання уваги
 Б порядок викладу думок
 В невпевненість
8. Прямую мову містить речення
 А «Колись тут теж ліс був», — озався Пилипко (*А. Давидов*).
 Б Тиша була напоєна всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита (*М. Коцюбинський*).
 В Лози, висип, кручі, ліс — усе блищить і сяє на сонці.
9. Діалог — це
 А розмова двох осіб
 Б вислів одного з учасників розмови
 В точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені
10. Текст — це
 А кілька слів
 Б кілька речень, об'єднаних спільною думкою
 В два і більше речень
11. Однією з ознак тексту є
 А зв'язність
 Б незавершеність
 В незв'язність
12. Ознака, що не характерна для тексту, — це
 А завершеність
 Б незв'язність
 В задум

58 Складіть текст (6–7 речень) на історичну тему, використовуючи:

а) речення із звертанням;	г) речення з прямою мовою;
б) речення із вставним словом;	г) складне речення.
в) речення з однорідними членами;	

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ

У цьому розділі ви будете вивчати слово. Наука про значення й уживання слів називається **лексикологією**. Усі слова в українській мові поділяються на ті, що побутують у ній споконвіку (*власне українські, незапозичені слова*), і ті, що запозичені з інших мов.

Слова, як і люди, і будь-які речі, мають вік. Деякі з часом відходять у минуле, старіють. Це **архаїзми**. Ще одні слова — **історизми** — незамінні в історичних, наукових працях, художніх текстах. Є слова новонароджені — **неологізми**.

У будь-якій галузі науки, техніки використовують слова-терміни, *професіоналізми*, зрозумілі людям певної професії, фахівцям.

А ще слова розрізняються за територію їх поширення. Деякі з них характерні лише для місцевої говірки (діалекту), це — **діалектизми**.

Є також слова, завжди «одягнені» в офіційний одяг, як людина з краваткою. Це *офіційно-ділова лексика*, незамінна в офіційних умовах спілкування.

Мова — складний механізм. Одні слова вільно поводяться в словосполученнях, інші утворюють стійкі, нерозкладні словосполучення. Значення таких стійких висловів (**фразеологізмів**) зовсім не відповідають значенню окремих слів, що входять у ці вислови.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Неологізми

есемеска, DVD-плеєр

Власне українська лексика

суниця, віхола

Запозичені слова

бутерброд, дисципліна

Просторічні слова

звиняйте, лабораторія

Жаргонізми

велик, комп

Архаїзми

рало, глас

Історизми

бунчук, писар

Загальноновживані слова

стілець, яскравий

Діалектні слова

когут, бульба

Професійні слова і терміни

курсив, синус

Офіційно-ділова лексика

ухвала, регламент

Фразеологізми

як з гуски вода, на сьомому небі

§ 8 Групи слів за походженням

Пригадаймо!

Лексичний склад української мови становлять слова, що різняться своїм походженням. Одні з них — споконвічні. Це **незапозичена лексика**, до якої належать **успадковані слова** і **власне українські слова**.

Успадковані слова дійшли до нас із попередніх періодів розвитку мови, так званої прадавньої мовної єдності. Вони мають близьких родичів у споріднених мовах — білоруській, російській, литовській, польській, німецькій, французькій, англійській... Про спільне походження таких слів свідчать їх подібне звучання та будова. Прикладами успадкованих слів є назви спорідненості (*мати, тато, брат, сестра...*), назви частин тіла (*серце, око, ніс...*), назви тварин (*корова, журавель, олень...*), назви рослин (*липа, клен, верба...*), назви предметів і явищ природи (*небо, земля, море...*) тощо.

До **власне української лексики** належать слова, властиві тільки українській мові: *оболонь, гай, багаття, лелека, мрія, хитрощі, баритися, гарний* тощо.

До **запозиченої лексики** належать слова, що ввійшли в українську мову з інших мов (слова іншомовного походження): *парус, китарис, математика*.

1. Прочитайте текст.

Майже 90 % української лексики становлять слова, успадковані з прадавньої мовної єдності. До такої лексики належать слова: *дід, коза, сіль, ячмінь, ведмідь, небо, день, вугор, дощ, батько, дуб, м'ясо, ткани, лосось, свиня, земля, вівця, син, кінь, дочка, мед, сестра, молоко, племінник, короп, онук, зять, зима, сосна, мати, вовк, береза, білий, тато, форель, чорний, невістка, бобер, червоний, брат, рудий, овес, літо, корова, бук, гусак, осика, собака, пшениця, свекруха, жито, олень, свекор, горох, плуг, коса, голка, жити, ходити, лось, варити*.

2. Заповніть у зошиті таблицю, вибравши слова з тексту вправи.

Назви осіб за спорідненістю: <i>брат...</i>	Назви природних явищ, об'єктів, рослин, тварин, кольорів: <i>верба...</i>	Назви їжі, свійських тварин, назви дій, процесів, станів, предметів для господарської діяльності: <i>м'ясо...</i>
--	--	--

Розгляньте таблицю. Доберіть і запишіть власні приклади до наведених у таблиці слів.

Власне українська лексика

Групи слів за значенням	Характерна будова слова	Приклади
Назви осіб чоловічої статі за типовою рисою характеру або поведінки	Іменники із суфіксом <i>-ий</i>	<i>плаксий, крутий</i>
Назви процесів, ознак	Іменники у формі множини на <i>-ощі</i>	<i>веселощі, пустощі</i>
Назви малят	Іменники середнього роду на <i>-ен(я)</i>	<i>лисеня, мишеня</i>
Іменники — назви постійної дії	Іменники жіночого роду на <i>-нин(а)</i>	<i>біганина, плутанина</i>
Прізвища, утворені від назв осіб за їхньою діяльністю, вдачею	Іменники із суфіксами <i>-енк(о), -ук(-юк)</i>	<i>Бондаренко, Бондарчук</i>
Прізвища, що характеризують людину	Складне слово, у якому перша частина — форма наказового способу дієслова	<i>Нетийвода, Тягнирядно</i>

Спишіть слова власне української лексики в алфавітному порядку. Визначте, до якої частини мови вони належать. Поставте наголос.

Загальний, віхола, вщухати, вщерть, гарний, линути, людина, нісенітниця, плекати, скеля, суніш, хист, жовтень, височінь, соняшник, мріяти, діяти, узагалі, багаття, очолювати, батьківщина, володар, промовець, гаяти, лелека, садиба, паляниця, мереживо, смуга, згодом, хурделиця, мрія, безумовно.

62 Установіть відповідність між словами власне української лексики та їх тлумаченням.

1 bagno	А	заросла травою низина, луг, вигін
2 гай	Б	глина, мул
3 глей	В	невеликий ліс
4 оболонь	Г	болото, драговина
5 пуша	Ґ	теплі країни, звідки прилітають птахи
6 рінь	Д	густий непрохідний ліс, лісові зарослі
7 вирій	Е	піщана відмілина, пісок, гравій
8 полонина	Є	колодязь, джерело
9 криниця	Ж	білка
10 вивірка	З	гірська рівнина, гірське пасовище
11 зигзиця	И	робити придатним для вжитку, ладнати
12 лагодити	І	зозуля

63 1. Прочитайте слова. До якої частини мови вони належать? Зверніть увагу, що ці слова за походженням належать до власне української лексики.

Осторонь, нішком, мійттю, крадькома, **наввіпередки**, навпомашки, **завбільшки**, завшіршки, **завдóвжки**, обмать, горілиць, віч-на-віч, удóсвіта, надвечір, **заздалегідь**, позаторік, **навпростець**, вряді-годі.

2. З виділеними словами складіть і запишіть речення.

64 Спишіть речення, добираючи з довідки замість крапок потрібні за значенням слова. До якої групи лексики за походженням вони належать?

1. І колись в країні тій був на троні цар ... (В. Симоненко). 2. Ти думаєш, я люблю отих ... , боягузів, пристосовників? (Н. Рибак). 3. Хлопець стрибнув десь згори просто в золоту кучугуру соломи, з радісними вилясками став товктися в ній та перекидатися, тішачи дорослих своїми телячими ... (О. Гончар). 4. Серед гурту заробітчан-українців вибухнув сміх, хоч було в цьому більше гіркоти, ніж ... (І. Цюпа). 5. Піднявся гомін та ... ; парубки ловили дівчат, жартували (Панас Мирний). 6. Широке суспільне визнання принесла Сергієві ... головна роль у фільмі «Тарас Шевченко».

Довідка: біганина, Бондарчук, веселоші, Плаксій, пустоші, кру-тій.

Запозичена лексика

Мови — джерела запозичень	Ознаки запозиченого слова	Приклади
Грецька	Слова-терміни на <i>-ика</i> (<i>-іка</i>), <i>-ія</i>	<i>граматика, фізика, графіка, біологія</i>
Латинська	Префікси <i>екс-</i> , <i>ре-</i> , <i>де-</i> , суфікси <i>-аці(я)</i> , <i>-ус</i> , <i>-ат</i> , <i>-тор</i>	<i>екскурсія, реконструкція, демонтаж, радіус, концентрат, ректор</i>
Німецька	Звукосполучення <i>шл</i> , <i>шн</i> , <i>шт</i> на початку слова та <i>ей</i> , <i>ай</i> після приголосного	<i>шланг, шнек, штаб, штраф, крейда, майстер</i>
Англійська	Звук <i>дж</i> , звукосполучення <i>-инг</i> (<i>-інг</i>)	<i>джинси, джемпер, мітинг, боулінг</i>
Французька	Звукосполучення <i>уа</i> , пом'якшення губних та к перед <i>у</i> (буква <i>ю</i>), кінцевий наголошений голосний у незмінюваних іменниках, звукосполучення <i>-льйон</i>	<i>вуаль, тротуар, бюро, пюре, кювет, філе, муліне, таксі, бульйон</i>

Прочитайте текст. Доберіть до виділених слів іншомовного походження власне українські відповідники, користуючись довідкою. Запишіть пари відповідних слів.

Запорозьке козацтво під час морських походів завдавало **превентивних** ударів супротивникові, чим значною мірою послаблювало **агресивні** дії Османської імперії не тільки проти України, а й інших європейських країн. Наслідком морських походів козацтва було і визволення невольників із турецько-татарської неволі. Сьогодні немає можливості навести точні **факти** про це через відсутність **систематизованих** даних, але подекуди в історичних джерелах ми їх знаходимо.

Козаки дуже **грунтовно** готувалися до морських походів. Окрім зброї та військових припасів, запорожці запасалися одягом і **провіантом** — сухарями, копченим м'ясом, крупами тощо. **Категорично** заборонялося брати алкогольні напої, а за порушення цього закону винного карали — п'яницю викидали за борт (*За матеріалами uk.wikipedia.org/wiki/Морські_походи_запорозьких_козаків*).

Довідка: ворожий, відомості, упорядкований, ретельний, суворо, випереджальний, харчі.

Розгадайте ребус. З якої мови запозичене слово-відгадка? Складіть із ним речення.

§ 9 Тлумачний словник української мови. Словник іншомовних слів

Пригадаймо!

Слова називають предмети, дії, ознаки, тобто мають лексичне значення. Так, вимовляючи слово *булава*, уявляємо палицю з кулястим кінцем. Вона була знаком гетьманської влади та влади кошового отамана Війська Запорозького. Це і є лексичне значення слова *булава*. Коли пояснюємо, що означає слово, розкриваємо його лексичне значення.

Лексичне значення слова *навчатися* — «набувати певних знань, опановувати щось». Слово *розумний* означає «такий, що має ясний розум, тямущий, кмітливий».

1. Спийшіть висловлювання про словник. Запам'ятайте.

1. Слово — образ, а словник — це всесвіт в алфавітному порядку (*Вольтер*). 2. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне проваддя (*М. Рильський*).

2. Розкажіть, з якими словниками вам доводилося працювати.

Запам'ятаймо!

Словники — тлумачний та іншомовних слів — мають спільні й відмінні ознаки.

Спільне для тлумачного словника та словника іншомовних слів

1. Слова, або словникові одиниці, розміщено за алфавітом.
2. Слова подані за правописом.
3. У словах поставлено знак наголосу.
4. Словникову одиницю супроводжено тлумаченням, тобто поясненням лексичного значення.
5. В однозначних словах указано одне лексичне значення, у багатозначних — кілька.

Відмінне

Тлумачний словник	Словник іношомовних слів
<ol style="list-style-type: none"> 1. Описує лексику сучасної української мови (незапозичені й запозичені слова), а також пояснює значення фразеологізмів. 2. Може містити інформацію про граматичні ознаки (належність слова до частини мови, відмінкові й особові закінчення). 3. Вказує на стилістичне забарвлення слів (урочисте, розмовне, іронічне тощо). 4. Значення слів і фразеологізмів ілюструється цитатами з текстів. 5. Слугує довідником для встановлення правильного вживання слів у сучасній літературній мові. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Описує лише запозичену лексику. 2. Називає мову, з якої походить слово. 3. Слугує довідником для встановлення походження іношомовного слова та його правильного вживання в сучасній літературній мові.

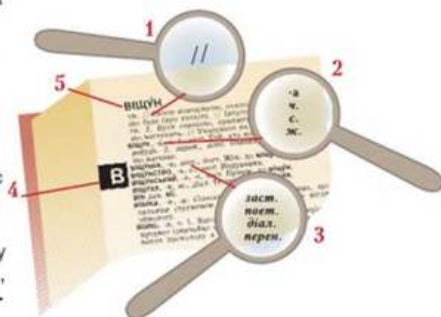
1 — Умовна позначка іншого варіанта тлумачення.

2 — Умовні позначки граматичного значення.

3 — Умовні позначки стилістичного забарвлення та лексичного значення.

4 — Літера-позначка, яка допомагає знайти слово на відповідну букву алфавіту.

5 — Колонтитул — напис у верхньому лівому чи правому кутку сторінки, що вказує на слово, з якого починається тлумачення на сторінці.

У **тлумачному словнику** знаком // позначається відтінок лексичного значення слова. Умовні позначки граматичного, лексичного значення, а також стилістичного забарвлення слова в сучасній мові:

-а, -и — закінчення родового відмінка однини; ч. — чоловічий рід; ж. — жіночий рід; с. — середній рід; *перен.* — переносне значення; *заст.* — застаріле слово; *діал.* — діалектне слово; *поет.* — поетичне слово.

Багатозначність слова позначається числами 1; 2; ...

1. Прочитайте приклади словникових статей тлумачного словника.

Лагодити, -джу, -диш. 1. Усуваючи пошкодження, робити придатним для користування; ладнати. *В яру колись гайдамаки Табором стояли, Лагодили самопали, Ратища стругали* (Шевч.). 2. перен. Усувати, ліквідувати непорозуміння, припиняти сварки тощо. // Уладнувати, виправляти. 3. Робити щось готовим, придатним для вжитку, користування. *Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку* (Коцюб.).

Вітраж, -а, ч. Малюнок на склі або візерунок із кольорового скла (у вікнах, дверях і т. ін.). *У своїх полотнах — або краще вітражах, бо це малювання по склу, він [мороз] виявляє багатий декоративний смак* (Коцюб.).

2. Доберіть синоніми до дієслова *лагодити*, скориставшись наведеним тлумаченням. Запишіть.

1. Установіть відповідність.

1 ясир	А бойовий човен запорозьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога
2 долина	Б сукупність збройних сил держави; армія
3 компас	В який не зазнає гноблення, поневолення; незалежний, самостійний
4 чайка	Г прилад для визначення північного напрямку
5 вільний	Г розмова двох осіб
6 діалог	Д рівна місцевість між пагорбами чи горами
7 військо	Е бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі в XV–XVIII ст.

2. Які з наведених слів, на вашу думку, є іншомовними? Поясніть, чому ви так вважаєте.

3. Складіть і запишіть два речення з будь-якими з цих слів.

Порівняйте приклад пояснення запозиченого слова *вітраж* у тлумачному словнику (впр. 69) і в словнику іншомовних слів.

Вітраж (від *фр.* vitrage — вставляння шиб) — кольорове скло у вікнах, дверях, ширмах.

Випишіть з тлумачного словника по два приклади однозначних і багатозначних слів.

Випишіть з тлумачного словника п'ять слів із стилістичними позначками. Поясніть значення цих позначок.

Запам'ятаймо!

У словнику іншомовних слів слова-терміни супроводжуються позначками, що вказують на сферу вживання слова, наприклад: *архит.* — архітектура, *геогр.* — географія, *мор.* — морська справа, *фін.* — фінансовий термін, *юр.* — юридичний термін.

Словник подає скорочення назв мов, які використовуються в поясненні: *англ.* — англійська, *араб.* — арабська, *грецьк.* — грецька, *іт.* — італійська, *кит.* — китайська, *латин.* — латинська, *фр.* — французька (1).

Стилістичні позначки: *поет.* — поетичне, *розм.* — розмовне, *ірон.* — іронічне (2).

У квадратних дужках подається назва мови, слово з неї та його переклад. Багатозначність слова позначається числами 1; 2; ...

Усміхнімося!

Прочитайте усмішку. Випишіть іншомовні слова. Поясніть їх значення.

Бультер'єр з бульдозером

Бультер'єр з бульдозером
Гуляли понад озером:
Купили торт з морозивом,
І шоколадку колір беж,
І дивну квітку бульдонеж.

Г. Фалькович

Спишіть текст. З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Українські **хроніки**, **літописи**, **мемуари** іноземців зберегли відомості про козацьку державу — Запорозьку Січ. Вона зародилася на острові Хортиця, що на Дніпрі. Там у 1554–1555 роках гетьман Дмитро Вишневецький збудував фортецю — військове укріплення для захисту українців і всієї Європи XVI ст. від нападів турків і татар. На Січ тікали вільнолюбні люди. Вони жили за законами християнської **демократичної республіки**, самі обираючи козацьких ватажків — кошового **отамана**, гетьмана, писаря, суддю.

1. Установіть відповідність.

1 фірма	А комплекс споруд, розташований на станціях шляхів сполучення, призначений для обслуговування пасажирів, управління рухом транспорту тощо
2 тест	Б спортивна снасть для ловлення риби
3 вокзал	В рухомі сходи для переміщення людей; застосовують у метро, на вокзалах, у торговельних спорудах
4 спінінг	Г сукупність побутових вигод; упорядкованість і затишок у квартирах, громадських закладах, транспортних засобах
5 комфорт	Г торговельне, господарське або промислове підприємство
6 кемпінг	Д табір, база для автотуристів
7 ескалатор	Е список формалізованих завдань, за результатами виконання яких перевіряють рівень знань, умінь, навичок екзаменованого

2. Складіть міні-твір, використовуючи запозичені слова.

Доберіть синоніми до слів іншомовного походження, скориставшись довідкою.

Інтелект, гіпотеза, автономія, генеза, імунітет, акцентувати, оптимальний.

Довідка: незалежність, несприйнятливість, розум, припущення, наголошувати, походження, найкращий, найпридатніший.

§ 10 Активна і пасивна лексика. Застарілі слова (архаїзми, історизми), неологізми

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова.

Богдан Хмельницький брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років. У цій війні вбили його батька, українського **сотника** Михайла Хмельницького. Богдан потрапив у полон, де вивчив турецьку і татарську мови. Після двох років неволі Хмельницький повернувся до батьківського **маєтку** в Суботіві й записався до **реєстрових** козаків. Зібравши десять тисяч відважних козаків, Хмельницький 1621 року потопив на Чорному морі дванадцять турецьких **галер**, а решту козацькі **чайки** переслідували аж до Царгорода.

2. З'ясуйте значення виділених слів за словниками.

Запам'ятаймо!

У словнику української мови відбуваються постійні зміни. З'являються нові слова для називання нових предметів, понять. Водночас виходять з ужитку певні предмети, а з ними — і їх назви. Таких слів значно менше, ніж нових.

Загальноживані слова, які використовуємо найчастіше, становлять активну лексику української мови.

До **активної лексики** належать:

а) загальноживані слова, зрозумілі всім мовцям: *хліб, вода, повітря, білий, зелений, жити, ходити, писати, мій, ви, два, п'ять*;

б) широко вживані в сучасній мові терміни з різних галузей науки, техніки, мистецтва: *квадрат, радіус, автомобіліст, диспетчер, інтер'єр, пейзаж*.

1. Прочитайте поетичні рядки М. Рильського. Назвіть слова, що належать до активної лексики української мови.

Є на землі такі слова,
Що не старіють: буря й вітер,
Вода і сонце, і трава...
Лиш там, де вже душа німа,
Словам тим одгуку нема.

2. Наведіть приклади активної лексики сучасної української мови — іменників, прикметників, дієслів, займенників, числівників.

Це цікаво!

У кожної людини залежно від освіти, кола інтересів, професійних занять є свій запас активної лексики. В одних він становить 1000 слів, в інших — 5000 слів. Тлумачний словник української мови містить понад 200 000 слів.

1. Прочитайте текст. З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Богдан Хмельницький у 1643–1654 роках очолив Визвольну війну українського народу проти польського поневолення. Козацький **ватажок** був стриманою, чемною, навіть надто спокійною людиною. Коли ж ішлося про справедливість, людську гідність, він міг бути пристрасним, енергійним. Із жменькою

М. Івасюк. Вїзд Богдана Хмельницького до Києва. (Фрагмент). 1912 р.

прихильників у січні 1643 року Богдан утік на Запорозьку Січ, вигнав звідти польські загони й добився гетьманства.

Перемога Хмельницького під Жовтими Водами надихнула козаків на створення армії. Випробувані козацькі полки очолили **полководці** Филон Джалалій, Максим Нестеренко, Іван Гиря, Данило Нечай, Іван Богун та інші. Загоном легкої **кінноти** командував улюбленець повстанців Максим Кривоніс.

2. Випишіть прикметники, що належать до активної лексики. Поясніть їх значення.

Запам'ятаймо!

Слова, що вийшли з ужитку, а також ті, які щойно з'явилися в мові, становлять **пасивну лексику**. Пасивна лексика складається з історизмів, архаїзмів, неологізмів.

Історизми — це назви предметів і понять, пов'язані з історичним минулим народу. У сучасному житті їх не вживають, але звертаються до них у підручниках з історії, у художніх творах. Наприклад: *князь, мечник, лучник, волхв, кошовий отаман, кіш, бунчук*.

Архаїзми — це давні назви предметів і понять, яким у сучасній мові відповідають загальноновживані слова. Наприклад: *велій — великий, ректи — говорити, вольний — вільний, перст — палець, ланіти — щокі*.

Неологізми — це нові слова, які щойно з'явилися в мові. Одні з них увійшли в мову з новими предметами, поняттями, а інші — результат словотворчості письменників. Наприклад: *серфінг, менеджер, диск, імідж, тар, листолет* (М. Вінграновський), *сонцебризний* (В. Сосюра, П. Тичина, І. Драч), *хмарина-овечка* (П. Воронько), *яблуневоцвітно, ясновесний, брунькоцвіт, злотозор, прометейно* (П. Тичина).

Прочитайте текст. Дайте йому назву. Підготуйте усний переказ цього тексту.

Разом з нашим життям змінюється й мова. Ще недавно були неологізмами слова *космонавт, комп'ютер, лазер, аерозоль, бульдозер, біатлон, слалом, поролон, джинси, шорти* та багато інших. Порівняно з тисячолітньою історією нашої мови ці назви справді нові, бо деяким лише п'ятдесят, а то й менше років. У неологізмів, як правило, вік короткий. Одні з часом поповнюють групу активної лексики, а більшість, яскраво спалахнувши, переходять до пасивної лексики.

Напишіть твір на тему «З'являються нові слова у мові, незвичні в музиці акорди чуть» (П. Тичина). Скористайтеся планом.

План

1. Чому змінюється наша мова?
2. Рух між активною і пасивною лексикою.
3. Звідки з'являються нові слова?
4. Незвичні (незрозумілі) для мене слова.
5. Словник допомагає.

Прочитайте речення. Випишіть застарілі слова (архаїзми). Доберіть до них загальноновживані синоніми з довідки.

1. Аж ось учувся йому знайомий глас (*М. Старицький*). 2. Я йому для того музею дерев'яне рало віддав. Ще від покійного діда залилося (*В. Кучер*). 3. Пііти в одах вихваляли війну й царицю (*Т. Шевченко*). 4. Він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівницею, хоч і не був шульгою, рубався люто (*О. Ільченко*).

Довідка: плуг, голос, поети, війна, ліва рука, лівша.

1. Прочитайте слова. Чи всі наведені слова «однакові за віком»? Які з них належать до історизмів та архаїзмів?

Земля, чернь, ходити, дивитися, осавул, департамент, добрий, сьогодні, десятина, оскільки, але, понеже, слюсар, ширульник, урядовець, школяр, гімназія, ліцеїст, автобан, шосе, уздріти, побачити, черевики, сап'янці.

2. Випишіть загальноновживані слова.

1. Прочитайте текст.

Петро Дорошенко — видатний гетьман Козацької держави. Коли Росія й Польща поділили Україну по Дніпру на дві частини, Дорошенко все робив для об'єднання Лівобережжя й Правобережжя. Він навіть просив допомоги в Порти (Туреччини). Султан передав Дорошенкові булаву, бунчук, стяг як символи влади. На відміну від інших гетьманів, які билися за булаву, Дорошенко мав мужність поступитися владою заради єдності Батьківщини.

2. Випишіть історизми: а) назви знаків влади; б) назви осіб, що очолюють державу; в) назви держав. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю він належить.

Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщани. Знані були міщани раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А вдруге, знані були з того, що підперізувалися по жупану, а кунтуші носили наопашки. Іше з того були

вони знані, що не важилися ходити в кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люди значні та шаблявані, а мішани одягалися синьо, зелено або в горохваний цвіт; убогії носили личакову одягу. Через те козаки дражнять було мішан личаками, а мішани їх натомість — кармазинами (За П. Кулішем).

2. Випишіть застарілі слова. З'ясуйте їх значення за словниками.

Спишіть слова. У кожному рядку підкресліть «зайве» слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Глас, звук, голос, шум, шепіт.
2. Область, місто, район, селище, повіт.
3. Кліпмейкер, продюсер, бізнес-леді, дизайнер, кравчиня.

1. До слів-архаїзмів, поданих у колонці ліворуч, доберіть відповідні слова та словосполучення сучасної мови з правої колонки.

1 вої	А права рука
2 перст	Б зозуля
3 свічадо	В битва
4 зигзиця	Г військо
5 рать	Г палець
6 брань	Д дзеркало
7 десниця	Е воїни

2. Пригадайте, у яких творах української літератури вам траплялися наведені слова-архаїзми.

Це цікаво!

1. Спишіть текст. Підкресліть застарілі слова. З'ясуйте їх значення за словниками.

Різниця між градом і **європейським** містом (яке часто виростало з надійно укріплених замків — бургів) справді існувала. На заході місто мало два центри — князівський замок і міський ринок із ратушею. Слов'янські гради мали один центр — кремль, або дитинець, до якого тягнулись усі інші забудови. Град не так **щільно** забудований, як бург, бо на сході не було такої економії землі: у містах Русі були великі площі під городами і садами, були також **великі** незабудовані простори (За М. Поповичем).

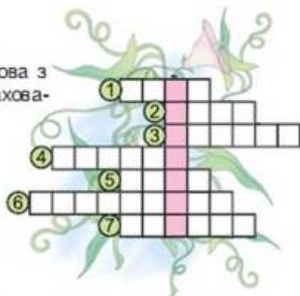
2. Поясніть правопис виділених слів. Підкресліть у них орфограми.

Розгадайте кросворд, використовуючи слова з довідки. У виділеному рядку прочитаєте «заховане» слово.

1. Голос.
2. Знаряддя для оранки землі.
3. Гарбуз.
4. Ліва рука; лівша.
5. Поет.
6. Баба-повитуха.
7. Плече.

Довідка: рало, глас, шульга, ханька, піт, рамено, пупорізка.

1. Прочитайте речення. Випишіть виділені слова (авторські неологізми).

1. Садками ходить **брунькоцвіт**, а в небі — **злотозор** (П. Тичина).
 2. Ще не сідлані, ще ж і не коні — **вігрогріви** оті лошаки (П. Воронько).
 3. І котиться грім вдалині, такий **довгождано-раптовий!** (М. Рильський).
 4. Всі бджолята **забджолили**, й сонечко між ними, одним крильцем світ затьмили, другим — роз'яснили (І. Драч).
 5. Будяки **малиновоголово** про сніги подумали й собі (М. Вінграновський).
 6. І жайвори плешуть у небі у шебеті полю і жити, і сам я на рідній Україні наповнений **сонця-блакиту** (А. Малишко).

2. Доберіть до авторських неологізмів відповідні поєднання слів (де можливо).

Зразок: брунькоцвіт — бруньковий цвіт.

§ 11 Групи слів за вживанням. Загальновживані та стилістично забарвлені слова

Пригадаймо!

Спілкуючись, ми обираємо певний мовний стиль. Вибір мовного стилю залежить від ситуації спілкування, мети, адресата спілкування.

Невимушена розмова з товаришем, написання твору, відповідь на уроці, виступ на урочистих шкільних зборах, написання заяви про відвідування спортивної секції — це все різні ситуації спілкування. Вони потребують уживання певної лексики.

1. Прочитайте тексти. Визначте, до яких стилів вони належать.

Іван Мазепа — один з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України. Він був гетьманом упродовж двадцяти одного року (1687–1708).

Маючи двадцять тисяч маєтків, Мазепа належав до найбагатших людей у Європі. Значну частину прибутків він передав на будівництво церков, розвиток освіти. Мазепа заснував багато шкіл і друкарень.

В історії постать гетьмана Івана Мазепи неоднозначна. У Російській імперії історики зробили з гетьмана негативну постать. Хіба Мазепі потрібна була слава й почесність? Він їх мав. Хіба він прагнув багатства? Він володів таким багатством, що ні цар, ні король не змогли б його більшим нагородити. Вчинками Мазепи керувало одне почуття — бажання добра рідному краю (За Г. Хоткевичем).

О. Курилас.
Іван Мазепа.
1909 р.

2. Запишіть, що ви дізналися про Івана Мазепу, прочитавши подані тексти.

Запам'ятаймо!

Лексика, що використовується в усіх стилях, є **загальноживаною**. Загальноживана лексика поділяється на групи.

Загальноживана лексика

Групи лексики	Приклади
Назви явищ та об'єктів природи	вода, повітря, дощ, мороз, сніг
Назви рослин і тварин	бук, верба, ячмінь, жито, кінь, корова
Назви осіб за спорідненістю	батько, мати, дочка, син, брат, сестра, дід, баба
Назви осіб за професією	лікар, учитель, інженер, артист
Назви побутових предметів	стіл, стілець, ніж, сорочка, хліб, телефон
Назви ознак	білий, зелений, далекий, близький, гідний
Назви дій, процесів і станів	ходити, сидіти, дивитися, розмовляти, читати, мріяти
Назви на позначення кількості	один, п'ять, багато, мало, десяток
Службові слова	і, а, але, щоб, зате

Прочитайте текст. Випишіть ті загальноживані слова, які відповідають названню у таблиці групам (див. попередню рубрику «Запам'ятаймо!»).

Автор першої української конституції — Пилип Орлик. У 1710 році прихильники Мазепи, які змушені були покинути Україну, обрали генерального писаря Пилипа Орлика гетьманом. Він склав проект конституції, яка обмежувала владу гетьмана. В Україні мав існувати своєрідний козацький парламент — розширена старшинська рада.

Конституція Пилипа Орлика передбачала незалежність України від Польщі та Росії.

1. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова.

Жовтень... Ще недавно куш горобини **зеленів** різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги **червоних** ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя облетіло. І на безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів. Горобина, прикрашена цими природними гірляндами, прибрала святкового вигляду. Вона, як **жива** істота, усміхалася й тоді, коли хмари затягали небо й додолу починав сіятися дощик (За Є. Гуцалом).

2. Спишіть текст. Підкресліть слова — назви явищ природи і назви ознак.

3. Поясніть у виділених словах орфограму «Ненаголошені е, и в коренях слів».

Запам'ятаймо!

Лексика, що використовується тільки в певних стилях, є **стилістично забарвленою**. Залежно від лексичного значення, стилістично забарвлені слова об'єднуються в групи.

Стилістично забарвлена лексика

Групи лексики	Пояснення та приклади
Професійні слова і терміни	Слова, які використовують у своїй роботі люди певної професії. У мові журналістів: <i>підвал</i> (нижня частина газетної сторінки), <i>колонка</i> (стовпчик у газеті)
Діалектні слова	Слова, які вживають жителі певної місцевості: <i>когут</i> (півень), <i>вуйко</i> (дядько)
Просторіччя	Перекручені, спотворені слова літературної мови: <i>спінджак</i> (піджак), <i>булгахтер</i> (бухгалтер), <i>продльонка</i> (група подовженого дня)
Офіційно-ділова лексика	Слова, що вживаються в ділових паперах, угодах, кодексах: <i>наказ</i> , <i>протокол</i> , <i>довідка</i> , <i>посвідчення</i> , <i>заява</i>

1. Прочитайте текст.

Маріванівна сиділа в кріслі й розмірковувала.

— Деяким дуже розумним і здібним дітям чомусь подобається бути поганими. Їм здається, що бути хорошим — дурниця.

— Скажіть, будь ласка, — попросила Марійка, — чи не пам'ятаєте ви, хто з ваших дитсадківців робив найбільше капостей?

— Звичайно, Кость Зайцев. Капоснішим за нього був лише його брат Вітько, на рік молодший. Якось вони написали в оголошенні, що новорічної ялинки не буде, а замість цього всім робитимуть щеплення. Діти з підготовки повірили їм і страшенно засмутилися. А коли я почала соромити братів за поганий жарт, вони сказали, що це не жарт, а експеримент. І що буцімто він доводить, як шкідливо вчитися. І що діти, які повірили оголошенню, винні самі: нашо їм було так рано вчитися читати? (За М. і С. Дяченками).

2. Визначте, користуючись таблицею «Стилістично забарвлена лексика», до яких груп лексики належать виділені слова.

3. Назвіть орфограму в словах оголошення, щеплення. Доберіть власні приклади з цією орфограмою. Запишіть їх.

§ 12 Діалектні слова

Запам'ятаймо!

Мова, характерна для певної місцевості, називається *діалектом*, або *говором*.

В українській мові розрізняють три діалекти: *північний*, або *поліський*, і два південних — *південно-східний* і *південно-західний*.

Межа між північним і південним діалектами проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський — Житомир — Фастів — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — Конотоп.

Межа між південно-західним і південно-східним діалектами проходить по лінії Фастів — Ставище — Тальне — Первомайськ — Роздільна.

1. Прочитайте текст. Випишіть власні назви.

Якщо рушите в подорож по Україні, — чи то від Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, чи то від Прип'яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні, — обов'язково помітите, як відрізняється місцева українська мова від загальноживаної, літературної.

Кажемо звичайно *приїхав автобусом*, але на Закарпатті скажуть *прийшов автобусом*. На Полтавщині, Черкашині чуємо назву відомого птаха *чорногуз*, або *лелєка*, на Вінниччині, Хмельниччині — *чорногуз*, або *боброн*, на Рівненщині, Волині — *бўсел*, *бўсень*, на Чернігівщині — *гайстер*, у Чернівецькій області — *бўзюк*, *бўсько*.

2. Підготуйте усний переказ тексту.

Запам'ятаймо!

Слова, що характерні для місцевих діалектів, називаються **діалектними**.

Наприклад, поряд із загальноновживаним словом *картопля* побутують діалектні назви: *мандибурка*, *крумплі*, *бульба*, *ріпа*.

Розгляньте карту України. Знайдіть на ній згадані в попередній вправі території.

1. Розгляньте зазначені на карті межі між діалектами.
2. Яким діалектом розмовляють у вашій місцевості?

1. Прочитайте той самий уривок народної казки, яка побутує в різних діалектах. За потреби використовуйте довідку.

* * *

Зібралися в лісі біля вогнища на раду всі дванадцять місяців. І запросив наймолодший брат Березень найстаршого приїхати до нього в гості. Почав питати Грудень у Травня, на чому краще до Березня їхати. Травень подумав і сказав так: «Краще взяти і сани, і віз, бо може трапитися всяке». Грудень так і зробив. Побачив Березень, що Грудень їде возом, і напустив на нього таку заметіль, що їхати стало неможливо...

* * *

Зійшлися в лісі біля ватри всі місяці докупі — дванадцять їх там — і там сой радили. І запросив Марець Грудня на гостину, жеби до нього приїхав. Але Грудень ся порадив Мая, як до Марця на гостину приїхати. Май 'го порадив так: «Бери сани і віз, бо іначе би-с до нього не доїхав». І він взяв і їде до Марця на гостину. Як ввидів Марець, же їде Грудень до нього возом, то так 'го пустив завірюху, што мусив стати...

Довідка: сой — собі; жеби — щоб; 'го — його; ввидіти — побачити; же — що.

2. Зробіть висновок про різницю уривків, які написані українською мовою.

- Прочитайте різні назви частини хлібини. Випишіть назви, характерні для діалекту вашої місцевості.

Кусок, кусень, шмат, шматок, окраєць, цілушка, скиба, скибка, кавалок, дараба, кусман, окрай, челюстка, горбушка, шкуринка, крумка.

1. Прочитайте текст.

Серед творів Степана Руданського, вихідця з Поділля, є небилиці, ліричні пісні, гуморески. Усі свої **поетичні** твори письменник називав співомовками. Саме під такою назвою 1880 року родина Косачів (Олена Пчілка, П. Косач, Леся Українка) видала маленьку книжечку **ліричних і гумористичних** творів невідомого поета С. Руданського.

Співомовки С. Руданського — це художньо опрацьовані усні народні анекдоти, розповіді про побутові комічні ситуації. У співомовках чуємо живу, народну розмову з її діалектними, просторічними словами.

2. До якої лексики належать виділені слова? Поясніть їх значення.

3. Прочитайте уривок із співомовки С. Руданського. Випишіть діалектні слова. До якого діалекту, на вашу думку, вони належать?

«Що би ти робив, Іване, —
Став його питати, —
Якби тобі довелося
Таке поле мати?...»

Там би в мене стояв палац,
Там підряд крамниці,
Там перекупки з булками,
А тут дві різниці...

«А що ж, пане, я орав би,
Хлібом засівав би
Та ходив би до Адесу,
Сіль і гроші мав би...»

Отоді прихоль, Іване,
В мене балювати!..
«Ет, спасибі, — Іван каже, —
Лучше будем спати!..»

«А що я — не так робив би, —
Пан почав казати, —
Я казав би на сім полі
Місто збудувати...

4. Доберіть до виписаних діалектних слів загальноживані відповідники. Складіть і запишіть із цими відповідниками по одному реченню.

102. Спишіть текст. Підкресліть діалектні слова.

Дідо пас худобу на полонинах. А коли фронт тут стояв, німці з мадярами забирали маржину, а він не давав, бо то була не його худоба, а людська. Дід весь день пробув у холодній воді, аж увечері знайшла його вуйна Марія (За С. Пушком).

103. Доберіть до загальноживаних слів (перший рядок) відповідні діалектні (другий рядок). Запишіть їх парами.

1. Хазяїн, картопля, квітка, хлібина, розмова.
2. Чічка, газда, бараболя, гомон, буханка.

§ 13 Професійні слова і терміни. Просторічні слова

1. Прочитайте текст.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. монах Климентій Зиновійв створив збірку віршів. Його вірші присвячені темі праці, трудящому людові. Лексика творів Климентія Зиновієва охоплює назви тогочасних

професій, знарядь праці, предметів виробництва. Поет називає 72 професії ремісників. Це мельники, шаповали, слюсарі, війники, столяри, друкарі, писарі, кожум'яки, скрипники, смолярі, дьогтярі, тютюнники, бондарі, ткачі, кравці, теслі, шевці, золотарі, колісники, рибалки, пивовари, калачники, ковалі та багато інших.

2. З якою діяльністю людей пов'язані назви перелічених професій? З'ясуйте це за тлумачним словником. Чи існують сьогодні ці професії?

1. Спишіть речення.

1. У кімнаті на спеціально обладнаному робочому столі знаходимо ножиці, наперсток, голки, праску. 2. У діловій майстерні попід стіною були виставлені діжки, бодні, дерев'яні відра, обручі; на лавках лежали рубанок, пила, свердло, обценьки, напилек. 3. На екскурсії в порту діти побачили справжній трал, різноманітні сітки, локатор, рибопідіймальний механізм. 4. Майстер установлював домкрат, щоб замінити колесо; поряд лежав набір торцевих і накидних ключів.

2. Поясніть, яких професій стосуються названі в реченнях предмети.

Запам'ятаймо!

Професійні слова і терміни (слова-професіоналізми) — це слова, які використовують спеціалісти певної галузі. Це назви знарядь праці, трудових процесів, сировини, з якою працюють спеціалісти.

Наприклад, біологи у своїй професійній мові використовують терміни *клітина, білок, ген, мутація, генетика, спадковість*.

- Доповніть речення назвами відповідних професій. Запишіть.

1. Глину використовують у своїй роботі ...
2. Зручну пилку, рубанок, долото, свердло придбав у магазині ...
3. Модем, принтер, диск — слова, які вживають у професійному спілкуванні ...

Усміхнімося!

1. Прочитайте гумореску П. Глазового «Найважча роль». Випишіть слова-професіоналізми.

Вихваля свого синочка мати на всі боки:

— У студії при театрі вчиться вже два роки.

Дуже довго муштрували хлопця режисери,
Аж тепер він дочекався першої прем'єри.
Роль найважчу доручили любому синовчуху:
Він на сцену в третій дії викочує бочку!

2. Доповніть виписані слова термінами з тієї самої професійної галузі.

1. Прочитайте текст. У чому виявляється вміння, майстерність, професіоналізм дідуся?

Дідусь Порфирів, ще коли працював виноградарем, зайшов у сучку з якоюсь комісією при сортуванні лози. Виноградар із зав'язаними очима, самим тільки доторком пальців визначив сорок сортів і жодного разу не помилився. Для незнайки виноград увесь однаковий, а вмілець по самій корі пальцями чує, який сорт, бо кора ж різна: то нитчаста, то гладенька, то ребриста, то на ній луска, мов на риби (За О. Гончаром).

2. Випишіть речення, у якому вжито професійні назви.

- Спишіть текст. Підкресліть терміни. З якою професією вони пов'язані?

У Шацькому лісопарку спостерігаємо унікальні флору і фауну. Це насамперед комахоїдні росичка й товстянка, водяна папороть сальвінія, плаваюча лілея лісова, зозулин черевичок. У лісі трапляються рідкісна срібляста ялина, самшит, туя, понад сто видів лікарських рослин, є багато грибів та ягід.

- Складіть міні-твір на одну з тем: «Моя майбутня професія», «Мій тато — програміст (будівельник, менеджер, юрист, автослюсар...)», «Моя мама — продавець (редактор, модельєр, електронік, кондитер...)». Використовуйте слова-професіоналізми.

- Прочитайте текст. Наведіть інші приклади неправильного вживання слів.

Вам доводилося чути в усній мові такі слова: *канхвета*, *діжурний*, *сурйозний*, *тілівізор*? Чи звертали ви увагу, що в підручниках, газетах і журналах, у передачах радіо й телебачення вживають інші назви: *цукерка*, *черговий*, *серйозний*, *телевізор*? Саме вони характерні для правильної, літературної мови освічених людей.

Запам'ятаймо!

Слова, що вживаються в мові недостатньо освічених людей, називаються **просторічними**, наприклад: *слєсарь, канєшно, бумага, менини, окруженіє*.

Серед просторічних слів є перекручені, неправильно засвоєні слова з інших мов, наприклад: *транвай* (треба *трамвай*), *калідор* (треба *коридор*), *мебля* (треба *меблі*), *упослі* (треба *потім*), *інтелегент* (треба *інтелігент*).

Просторічні слова часом використовують освічені люди, щоб надати висловлюванню гумористичного забарвлення.

Прочитайте уривки з твору В. Нестайка. Назвіть просторічні слова. З якою метою їх вживає автор?

...Батько на скрипці грає. А дід охотник завзятий. Городські мисливці, що із Києва приїжджають, тільки охають. «Ви, дедушка, абсолютний чемпіон», — кажуть.

* * *

...Якось улітку Ява сказав:

— Давай влаштуємо бій биків. Це ж видовище. На стадіоні. Вроді футболу.

1. Прочитайте текст. Охарактеризуйте рівень мовної освіти того, хто говорить. Визначте, кому він може належати.

— Понімаєш, були ми вчора на дискотеке. Музика, конєшно, класна. Цілих два часа стрибали. Вроді й недовго, а ніг сьогодні не чують.

2. Відредагуйте та запишіть текст.

1. Прочитайте текст. Доберіть до виділених слів загальноновживані лексичні відповідники. Як змінився текст?

«Веселий дідок попався», — роздумував Дорош, уминаючи смачні бабині пироги.

— Смачні пироги, — прихвалив уголос.

— Їж на здоров'я. **Нащот** пирогів — моя баба перша на хуторі. А ви ж, хлопці, далеченько розігналися? Чи, може, воно вже й **хватить**? Якби на моє **мненіє**, то так, що вже хватить.

Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече. **Щитай** — польова кухня (За Г. Тютюнником).

2. Запишіть відредаговані речення.

§ 14 Офіційно-ділова лексика

Запам'ятаймо!

Слова, що використовуються в діловому спілкуванні, у написанні документів, належать до **офіційно-ділової лексики**.

Ділове спілкування — це спілкування з державними установами, організаціями.

Офіційно-ділова лексика

Слова-терміни	Характерні іменники на позначення дії та дієслова	Мовні звороти
протокол, наказ, заява, звіт, план, резолюція...	виконання, засідання, звернення; заслухати, обговорити, підготувати, виконати, прийти...	на основі, згідно з, у зв'язку з..., відповідно до...

Спишіть текст. Підкресліть слова, що належать до офіційно-ділової лексики.

Оформлення бібліотечної картки

1. Бібліотечну картку читач заповнює власноручно.
2. На першій сторінці читач записує:
 - а) прізвище, ім'я, по батькові;
 - б) рік народження;
 - в) клас;
 - г) адресу.
3. Підписом читач підтверджує своє ознайомлення з правилами користування бібліотекою.

Спишіть словосполучення, ставлячи слова в дужках у потрібну форму.

(Надійти) повідомлення, розглянути (заява), два (аркуш), дві (хвилина), двох (присутні), п'ять (книжка), важливих (висновок), зазначених (пункт), в отриманому (лист).

Прочитайте текст. Випишіть іменники, що належать до офіційно-ділової лексики.

Шановні панове!

Цим листом повідомляємо, що за розпорядженням районної держадміністрації відзначення Дня знань відбудеться 1 вересня 2014 року в усіх навчальних закладах району.

Управління освіти Шевченківської райдержадміністрації м. Запоріжжя

- 118 1. Визначте, які з поданих слів належать до офіційно-ділової лексики.

Вегетаріанець, наказ, вельмишановний, довідка, ухвала, оповідачка, відповідальність, знаменитий, власний, прийдешній, графік, повноваження, відповідно до, розгляд, заява.

2. Складіть із словами словосполучення, характерні для офіційно-ділового стилю.

- 119 Складіть речення з висловами.

На вашу адресу; надрукувати оголошення; згідно з правилами поведінки в громадських місцях; через стан здоров'я.

- 120 Прочитайте текст. Випишіть слова, що належать до офіційно-ділової лексики.

Візитна картка — це документ, який використовується під час ділових знайомств, відвідин, візитів.

Візитні картки спрощують налагоджування партнерських стосунків між представниками різних установ.

Є спеціальні правила, етикет користування візитними картками. Візитними картками не лише обмінюються при знайомстві, а й надсилають їх як супровід до подарунків, квітів тощо. За неофіційних обставин на них можуть зробити напис «З найкращими побажаннями...», «Вітаємо зі святами!» та ін.

- 121 Спишіть мовні звороти. Підкресліть ті, що характерні для офіційно-ділового стилю.

Вельмишановний пане! Дорогі наші друзі! Шановні пані та панове! Шановні добродії! Високошановна пані, прийміть найширші вітання з нагоди ... Рідненький мій братику! Люба сестричко! З повагою ... Цілуємо, мама, тато.

- 122 Визначте, хто швидше «розселив» слова офіційно-ділового спілкування в готелях.

На наукову конференцію з лексикології прибули іменники, що закінчуються на *-ція* і на *-ення*. Ці слова характерні переважно для офіційно-ділового стилю. Для них приготували два готелі. Потрібно правильно й швидко «розселити» іменники в готелях. Виграє той, хто швидше це зробить.

Резолю..., обстеж..., конститу..., пересел..., ліквіда..., повноваж..., періодиза..., посвідч..., драматиза..., націоналіза..., мобіліза..., комплекта..., запровадж..., узгодж..., іммігра..., комбіна..., правопоруш..., консульта..., узакон..., встановл..., госпіталіза..., відновл..., емігра..., продовж..., спостереж..., виправл..., приверн..., обговор..., відзнач..., забезпеч..., рекоменда..., оголош..., заохоч..., паспортиза...

§ 15 Фразеологізми. Словник фразеологізмів

Пригадаймо!

Які усталені вислови (фразеологізми) української мови ви знаєте?

1. Прочитайте текст. Порівняйте пари сполучень слів. Чим вони відрізняються?

Ківш квасу — ківш лиха.
 Сіяти пшеницю — сіяти грішми.
 Свій велосипед — сам не свій.
 Надути кульку — надути губи.
 Пекти пироги — пекти раків.
 Бити посуд — бити байдики.
 Сидіти на траві — сидіти на шиї.
 Узятися за поручні — узятися за розум.

2. Чи однакове значення виділених слів у зіставлюваних парах словосполучень?

Запам'ятаймо!

Фразеологізм — неподільне, стійке словосполучення, яке можна замінити синонімічним словом. Однак фразеологізм виразніший, емоційніший, ніж синонімічне слово.

Значення неподільного, стійкого словосполучення не передається значенням окремих слів, що входять до його складу.

Фразеологізми віддзеркалюють особливості народного образного мислення. Це можна відчутти, читаючи **словник фразеологізмів української мови**. У ньому подано значення стійких висловів, приклади вживання їх у літературі. У словнику є покажчик, який допомагає за одним словом знайти в реєстрі словника фразеологізм і його значення. Наприклад, за словом *душа* і його різними формами знаходимо в словнику численні фразеологізми української мови: *припасти до душі, вилити свою душу, відвести душу, зігріти душу, душа в п'яти опускається...*

У реченні фразеологізм — це один член речення.

Наприклад: *Діти заливаються сміхом. — Діти сміються. Великий Віз складається із семи великих зірок.*

124 1. Прочитайте текст.

Чому черству людину називаємо сухарем? Відповідь усе й пояснює: сухар ні *сміхом заливатись* не може, ані *розпливатись в усмішці*, чи *смішка зїсти*, чи *хапатися за живота*. Сміх вихоплюється назовні — лунає, гримить, котиться. Ми й самі готові *покотитися зі сміху* чи з *реготу* (За А. Содоурою).

2. Яким дієсловом можна замінити виділені словосполучення?

125 1. Спишіть фразеологізми.

Виставляти напоказ зуби; сміятися на всі зуби; сміятися на кутні; *курям на сміх*; сміється той, хто сміється останній.

2. Поясніть значення записаних фразеологізмів.

3. Складіть речення з виділеним фразеологізмом.

126 Розгляньте малюнки. Запишіть фразеологізми, якими можна прокоментувати зображені ситуації.

Це цікаво!

До казки Івана Франка «Лис Микита» художник намалював ілюстрації. На них усі тварини й птахи — від коня до гуски — сміються. Не було серед них лише курки, дарма що кажемо *кури засміють*. Художнику не вдалося зобразити курячий сміх, бо ж у курки немає зубів, а короткий дзьоб, загнутий донизу.

Прочитайте текст. Випишіть фразеологізми-синоніми.

Широку світлу смугу, яка перетинає небо, астрономи називають *Молочним Шляхом*. Це — наша Галактика. Українці здавна називали її по-різному. Для цього використовували стійкі образні вислови, причому часто з романтичним змістом: *Чумацький Шлях, Срібляста Дорога, Туманна Дорога, Зорі Дівочі, Тещина Дорога*.

Молочний Шлях — точний переклад відповідної грецької назви, за основу якої взято легенду. Зевс наказав піднести до грудей сплячої богині Гери свого сина Геракла, народженого від смертної жінки. Він хотів, щоб Геракл став безсмертним. Проте Гера, прокинувшись, різко відштовхнула немовля. А її молоко перетворилося на яскраво-білий молочний слід через усе небо.

Та найпопулярніші в українців усе ж таки назви *Чумацький Шлях, Чумацька Дорога*. Далеку дорогу в Крим по сіль чумаки визначали за зірками на небі. Багато днів їхали чумаки, багато ночей спали просто неба, углядаючись у його сузір'я. Ота світла зоряна смуга їм здавалася нескінченним степовим шляхом, який вони мали долати. Легенда стверджує, що цей шлях у небі — розсипана блискуча сіль чумаків. Звідси й назва *Чумацький Шлях* (За В. Ужченко).

Виберіть з довідки потрібне слово для влучного порівняння. Запишіть утворені порівняння.

Хоробрий як ... ; хитрий як ... ; тихий як ... ; боязкий як ... ; упертий як ... ; німий як ... ; балакучий як

Довідка: заєць, миша, лев, осел, лисиця, риба, сорока.

Усміхнімося!

Руки довші

— Ніколи, синку, не тягнися за їжею через увесь стіл. Хіба в тебе язика немає?

— Є, але руки довші.

Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми. Доберіть до них синоніми.

1. «— Де ти бачив сало на дві долоні?» — «На вашому кабані, гляди, ще й товще буде». — «І тут хвальби повні торби!» — нарешті посміхається тітка (М. Стельмах). 2. «— А гриби у вас є?» — «Хоч греблю гати, коли знаєш місце» (М. Стельмах). 3. Улітку роботи на городі було по маківку. 4. Така земля! А які нині врожаї дає? Ніби кіт наплакав (І. Цюпа). 5. У нашому дворі дитячий майданчик такий, що й курці ніде клюнути.

Поясніть, користуючись довідкою, що означають фразеологізми.

Убивати двох зайців. Ганяти як солоного зайця. Ганятися за двома зайцями. Далеко куцому до зайця. Проїхати зайцем.

Довідка. Завантажувати роботою, не давати відпочинку. Хтось зовсім нерівня комусь. Одночасно виконувати дві справи. Проїхати без квитка. Прагнути одночасно досягти успіху в різних справах.

1. Поміркуйте, що означають вислови: *гав ловити, витрішки продавати, брати ноги на плечі, п'ятами накивати, давати драла, ганяти ворон, давати горобцям дулі.*

2. Запишіть у зошиті вислови у два стовпчики за значенням.

Тікати	Марнувати час

§ 16 Джерела українських фразеологізмів

Запам'ятаймо!

Доберіть і запишіть синонімічні вислови до відомих вам фразеологізмів (*три-п'ять висловів*).

Зразок: *бігати хвостиком* — невідступно, часто набридливо ходити за ким-небудь.

Джерела української фразеології

1. Спостереження людей у професійній діяльності та в побуті	
• трудові процеси: <i>варити воду</i> (знушати з кого-небудь)	<i>За день роботи на городі пані Тереза так вिवарила з неї воду, що Глафіра ледве волючила ноги</i> (С. Чорнобривець).
• виробництво: <i>на живу нитку</i> (нашвидку; приблизно, неточно)	<i>Прикиньмо на живу нитку, яка відстань до озера.</i>
• мистецтво: <i>грати роль</i> (мати певне значення)	<i>Його чорні вуса неодмінно грали свою роль</i> (В. Бабляк).
• військова справа: <i>схрещувати мечі</i> (сперечатися, захищаючи певні погляди)	<i>Все одно з ними треба колись схрестити мечі</i> (Ю. Мокрієв).
• звичаї та вірування: <i>дістати гарбуза</i> (одержати відмову під час сватання, женихання, залишання)	<i>Не один парубок залицявся до неї, але кожний діставав гарбуза.</i>
• світ тварин: <i>звити гніздо</i> (влаштувати особисте життя, створити сім'ю)	<i>Думав я — зйдемося з Орисею, зів'єм своє гніздо</i> (Г. Тютюнник).
• світ рослин: <i>як осика на вітрі</i> (дуже сильно)	<i>Вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітрі</i> (М. Коцюбинський).
2. Античні міфи та література	
<i>дамоклів меч</i> (небезпека або неприємність, що постійно загрожує комусь)	<i>Над усім світом завис дамоклів меч — забруднення природи.</i>
3. Тексти Біблії та Євангелія	
<i>авилонське стовпотворіння</i> (повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня)	<i>Голови туманіли від невсущаючого елементу цього авилонського стовпотворіння</i> (О. Гончар).
4. Висловлювання відомих людей	
<i>перейти Рубікон</i> (вислів римського полководця Юлія Цезаря. Робити рішучий крок, приймаючи остаточне рішення, яке має важливе значення і впливає на подальші події)	<i>Турецький султан перейшов Рубікон, не підготувавшись до війни належним чином.</i>

132 Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми, пояснюючи їх.

Зразок: Під лежачий камінь вода не тече — той, хто нічого не робить, нічого й не здобуде.

1. У Христі аж іскорки в очах замиготіли (*Панас Мирний*). 2. Наливайківські коні темніли скопищем посередині табору за возами, а біля них — ні душі (*М. Вінграновський*). 3. Годі тобі брехні справлять. Вставай та в печі розтоплюй (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Такі порядки на Запорозькій Січі, бо як же інакше: приходять на Січ люди усякі. Хіба їх одразу розкусиш? (*М. Вінграновський*). 5. — Дякую тобі, господарю, за хліб-сіль! (*М. Вінграновський*). 6. Тямлю, як я не раз цілими вечорами ламав собі язик, вичучуючи ті фрази (*І. Франко*). 7. Ми стояли червоні, мов два помідори. Ми ладні були крізь землю провалитися (*В. Нестайко*). 8. — Учися, серденько, колись з нас будуть люди, — ти сказала (*Т. Шевченко*). 9. Он люди вже городи копають та орють, а в нас ще й кіт не ваявся... — бубоніта стара Кухтиха (*А. Ішук*).

133 Прочитайте фразеологізми. Накресліть і заповніть у зошиті таблицю за зразком, розподіливши фразеологізми за джерелами походження.

Зразок

Спостереження людей	Античні міфи і література	Біблія та Євангеліє	Вистовлювання видатних осіб
виносити сміття з хати	нитка Аріадни	альфа і омега	А все-таки вона крутиться!

Як з гуски вода; Хома невіруючий; як горох при дорозі; троянський кінь; свята простота; рукою подати; принцеса на горошині; прикласти руку; олімпійський спокій; манна небесна; із щитом чи на щиті; знати назубок; закопати талант у землю; гордині вузол; гомеричний сміх; внести свою лепту. Прийшов, побачив, переміг. Не хлібом єдиним живе людина. Лови момент! Еврика!

Це цікаво!

Етимологія (походження) фразеологізмів — це цікаві розповіді про те, як виникли сталі вислови й що вони означають.

Наприклад, часто можна почути, що хтось перестарався, тобто хотів зробити дуже добре, а вийшло погано. Тоді про таку людину кажуть, що вона *передала куті меду*, тобто виявила надмірне старання, надмірну ретельність, що й призвело до небажаних наслідків. Звідки ж походить цей фразеологізм?

За давніми українськими звичаями, на зимових святках варили головну звичаєво-обрядову страву — кутю. Готову кутю змішу-

вали з медом і маком. Щоб вона була смачна та поживна, меду додавати в міру.

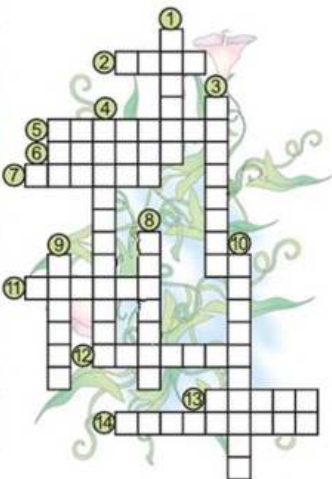
Фразеологізм *передати куті меду* означає перебільшити норму, міру чого-небудь.

Розгадайте кросворд, у якому всі слова — назви професій, що спричинили виникнення фразеологізмів.

По вертикалі. 1. Видавати на-горя. 3. Вставляти палиці в колеса. 4. Дати зелену вулицю. 8. Намилити шию; під одну гребінку. 9. Куй залізо, поки гаряче; брати в лешата. 10. Не нюхати порошу; залишити поле бою; зі шитом чи на шиті; влучити в ціль; на два фронти; тримати порох сухим.

По горизонталі. 2. Розмотати клубок; прясти на тонку; де тонко, там і рветься. 5. Грати першу скрипку; підвищувати тон; як по нотах. 6. Міряти на свій аршин. 7. Точити баляси; знімати стружку. 11. Не святі горшки ліплять. 12. Як нитка за голкою; білими нитками шите. 13. Летючий голландець; тримати ніс за вітром; брати на буксир; пливати за течією; на всіх парах; кинути якір. 14. І слід прохолов; лізти на рожен; тримати слід; по гарячих слідах; по свіжих слідах.

1. Установіть відповідність між фразеологізмами та їх синонімами.

1 робити з мухи слона	А розсердитися
2 пекти раків	Б мовчати
3 не чути ні рук ні ніг	В тремтіти
4 очі колоти	Г перебільшувати
5 дрижаків упіймати	Г викривати
6 байдики бити	Д стомитися
7 надути губи	Е утекти
8 тримати язик за зубами	Є дорікати
9 виводити на чисту воду	Ж червоніти
10 накивати п'ятами	З ледарювати

2. Складіть і запишіть речення з фразеологізмами, у яких є слова, що означають назви частин тіла людини.

Це цікаво!

На ясні зорі, на тихі води. Цей фразеологізм походить із народних невідькивських пісень. У XIII–XVII ст. українські землі потерпали від нападів ворогів. Людей брали в полон і гнали до Криму, де на невідькивських ринках продавали в рабство. У неволі бранцям здавались і річки, і зорі іншими, ніж у рідному краї. Полонені сумували за ним і свою тугу та прагнення повернутися додому виливали в піснях і думах. Фраза *на ясні зорі, на тихі води* означає «повертатися в Україну, в рідний край».

Запишіть фразеологізми, об'єднуючи їх початок і закінчення. З'ясуйте їх значення. Назвіть джерела походження.

1 вільний	А піч
2 тридцять	Б на тихі води
3 на ясні зорі,	В козак
4 ні пуху	Г царство
5 скільки літ,	Г ні пера
6 колупати	Д скільки зим

§ 17 Прислів'я, приказки, афоризми (крилаті вислови) як різновиди фразеологізмів

Пригадаймо!

З якими прислів'ями та приказками ви вже ознайомилися, навчаючись у школі? Наведіть приклади.

Пригадайте прислів'я з поданими антонімами.

Посієш — пожнеш; світ — тьма; праця — лень; рання — пізня; менше — більше; вранці — увечері.

Запам'ятаймо!

Прислів'я — це усталений вислів з повчальним змістом: *Хто знання має, той і мур ламає. Добрі діти — дому вінець, погані діти — дому кінець.*

Особливості прислів'їв: а) здебільшого римована й ритмізована форма; б) складаються з двох частин. Змістом другої частини прислів'я є протиставлення першій або висновок: *Здобудеш освіту — побачиш більше світу; Слово не горобець, вилетить — не спіймаєш.*

Приказка — усталений вислів, який стосується якоїсь конкретної життєвої ситуації: *Як мокро горить. Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти*. Від прислів'їв приказки відрізняються тим, що в них немає висновків, повчань (другої частини вислову), вони тільки на них натякають.

Розгадайте ребус, у якому зашифроване прислів'я. Запишіть прислів'я і поясніть його зміст.

Прочитайте текст. Випишіть із нього прислів'я та приказки.

Не раз я чула від своєї бабусі про те, що усна народна творчість — скарбничка мудрості. А прислів'я і приказки в ній яскраво виблискують дотепністю та гумором. У різних життєвих ситуаціях люди кажуть: «Сім разів відмірай, а один раз відріж», «Як корова язиком злизала», «Дарованому коневі в зуби не дивляться», «Рання пташка дзьобик чистить, а пізня очіці змурить».

Ці невеличкі за обсягом, але дуже влучні вислови вчать нас бути чесними, сміливими, поважати старших. З приказок і прислів'їв дізнаємося і про добрі, і про погані риси людини. Наприклад: «Причепився, мов реп'ях до кожуха». Це про настирливу людину. Адже важко відчепити реп'ях від овечого хутра.

Дуже цікаві вислови дійшли до нас із народного календаря. Наші предки спостерігали прикмети, за якими передбачували погоду, й обов'язково пов'язували це зі святами: «Варвара ночі урвала, а дні приточила». Це означає, що ночі стали коротші, а дні довші. Далі: «Прийшов Спас, держи рукавиці про запас». Це розуміють так, що після Спаса треба чекати холодних днів (*З учнівського твору*).

1. Прочитайте текст. Які імена, ужиті в ньому, є популярними й сьогодні, а які ви вважаєте застарілими?

У прислів'ях і приказках нерідко вживаються власні імена людей, що надає їм більшої образності й конкретності.

1. Доки є землячка, доти й розум в Омелька. 2. Захворів Іванко, аж опух від спанку. 3. Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян. 4. Який Сидір, така й Гапка, який кожух, така й латка. 5. Хоч нічого не вихо-

дять, а ти, Марку, грай! 6. Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати. 7. Видно, що Солоха пироги пече — всі ворота в тісті.

2. Охарактеризуйте ситуації, у яких доречно використовувати наведені прислів'я.

141 Відновіть прислів'я та приказки з власними іменами. Запишіть.

1. Не зівай, ... , — на те й ярмарок. 2. Для нашого ... не страшна робота. 3. Наша ... на все здатася. 4. Заплач, ... , дам копійку. 5. З нашої ... ні серця, ні ласки. 6. Вискочив як ... з конопель. 7. Не вмер ... , так болячка задавила. 8. Казала ... , як удасться. 9. Ти йому про ... , а він тобі про 10. Ой не ходи, ... , та й на вечорниці.

Довідка: Хомко, Федот, Парася, Матвійко, Параска, Пилип, Данило, Настя, Хома, Ярема, Гриць.

Запам'ятаймо!

Афоризми, або крилаті вислови — це думки відомих людей, поширені завдяки своєму оригінальному змістові, а також стислій влучній формі.

Афоризми легко запам'ятовуються. До них звертаються в різних ситуаціях. Автори афоризмів здебільшого відомі. Наприклад: *Єдина справжня розкіш — це розкіш людського спілкування* (А. де Сент-Екзюпері. «Маленький принц»). *Ті держави здатні стати великими, у яких великі малі люди* (О. Довженко. «Щоденник»).

142 1. Прочитайте афоризми видатних людей.

Тарас Шевченко 1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. 2. Нема на світі України, немає другого Дніпра. 3. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. 4. Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється, ожива, як їх почує!.. 5. Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою.

Іван Франко 6. Народ, що не шанує своїх великих людей, не wart звання освіченого народу. 7. Якби ти знав, як много важить слово, одно сердечне, теплеє слівце! 8. Таж і в бурю не всі човни пинуть... 9. Лупайте цю скалу!

Костянтин Ушинський 10. Відберіть у народу все — і він усе зможе повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше уже не створить її. 11. Життя людське завмерло б на одній точці, якби юність не мріяла.

Леся Українка 12. Немає честі нападати ззаду. 13. Права без обов'язків — то сваволя. 14. Благословенне слово, що гартує! 15. Без надії таки

сподіваюсь! 16. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив.

Ліна Костенко 17. Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. 18. Слова росли із ґрунту, мов жита, добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята. І кров'ю предків тяжко пурпурова. 19. ...Бо хто за що, а ми за незалежність. Отож нам так і важко через те.

2. Випишіть висловлювання про мову. Підкресліть те, яке ви узяли б за епіграф до власного твору «Українська мова — державна мова України».

1. Прочитайте крилаті вислови французького письменника А. де Сент-Екзюпері, автора казки-притчі «Маленький принц».

1. Гострозоре одне лише серце, найголовнішого очима не побачиш. 2. Ніколи не втрачай терпіння — це останній ключ, що відкриває двері. 3. Не забувай, ти завжди відповідаєш за тих, кого приручив. 4. Себе судити набагато важче, ніж інших. 5. Коли даєш себе приручити, потім випадає і плакати. 6. Є такий закон: причепурився сам уранці, причепури гарненько і свою планету.

2. Запишіть, які морально-етичні погляди цінував А. де Сент-Екзюпері.

Це цікаво!

1. Прочитайте текст. Запишіть афоризми, які вам сподобалися.

Гордістю Слобожанського краю є місце поховання генія людської думки — Григорія Савича Сковороди, де створений літературно-меморіальний музей філософа. Комплекс розташований у стародавній салибі, площа якої понад 18 гектарів. Те, що залишив нам у спадок Григорій Сковорода, — це джерело, з якого черпатимуть наслідки ще десятки нових поколінь.

Г. Сковорода

2. Прочитайте афоризми Г. Сковороди.

Більше думай і тоді вирішуй.

Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.

Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, у всякому разі з усієї сили намагатимуся ніколи ні в чому не шкодити.

Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба у воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Нема його ніде від того, що воно скрізь. Воно схоже на сонячне сяйво — відхилили лише вхід у душу свою.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. За походженням розрізняють таку лексику української мови
А історизми й архаїзми
Б незапозичена лексика й слова іншомовного походження
В діалектизми та запозичена лексика
2. До незапозиченої лексики належать
А успадковані зі спільної мови й діалектні слова
Б власне українська лексика й архаїзми
В слова, спільні для багатьох споріднених мов, і власне українські слова
3. За вживанням лексика української мови поділяється на
А іншомовні слова й активну лексику
Б загальноновживану та стилістично забарвлену лексику
В пасивну лексику й неологізми
4. До активної лексики належать
А загальноновживані слова й історизми
Б застарілі слова та неологізми
В загальноновживані слова
5. До пасивної лексики належать
А історизми та загальноновживані слова
Б загальноновживані слова та неологізми
В історизми, архаїзми та неологізми
6. Усі слова є архаїзмами в рядку
А вражий, бурлака, варяги, бурса
Б зело, піїт, срібло, мовити
В вої, десниця, рать, перси

7. Усі слова є історизмами в рядку
 А голос, віче, кіш, булава
 Б мушкет, бунчук, кімерійці, древліани
 В осавул, брань, місто, кармазин
8. Усі слова є загальноживаними в рядку
 А отаман, оренда, берег, вечір
 Б вода, земля, сонце, вітер
 В день, конференція, гетьман, вибір
9. Усі слова є діалектизмами в рядку
 А стілець, кімната, писати, дивитися
 Б газда, ватра, маржина, бульба
 В регіон, чайка, шаланда, плавати
10. Професійні слова й терміни належать до
 А загальноживаної лексики
 Б стилістично забарвленої лексики
 В діалектизмів
11. Усі слова — просторічні в рядку
 А розумієш, історичка, маршрутка, файно
 Б нашот, день, ніч, учора
 В конешно, вроді, собствений, остановка
12. Значення слів пояснюється в словнику
 А синонімічному
 Б фразеологічному
 В тлумачному

Установіть відповідність між фразеологізмом і його значенням.

1 жити на широку ногу	А куняти
2 ловити окунів	Б обдурити
3 байдики бити	В дуже багато чогось
4 обвести круг пальця	Г гаяти час
5 хоч гать гати	Г дуже чисто, охайно
6 як у віночку	Д розкошувати

СЛОВОВІР, ОРФОГРАФІЯ

Цей розділ запрошує вас у майстерню. Тут панують особливі інструменти, що використовуються для творення слів. Це суфікси, префікси, поєднання основ, перехід однієї частини мови в іншу.

Один з інструментів словотворення — префікс, а спосіб — **префіксальний**. Скажімо, префікс *не-*. Лише два звуки, а як вони можуть змінити значення слова, та й ваш настрій: *веселий* — *невеселий*!

Інструмент словотворення — суфікс, а спосіб — **суфіксальний**. Цим способом утворено багато слів, наприклад назви властивостей (*дубовий*), осіб (*комп'ютерник*). Суфікси можуть робити слово «страшним» або «лагідним», наприклад: *чоботище*, *дівчинонька*.

Коли в словотворенні беруть участь суфікс і префікс, маємо справу з **префіксально-суфіксальним** способом словотворення, наприклад: *безпідставний*.

Є дуже рішучий спосіб словотворення — **безафіксний**: він відскає в слові зайві значущі частини, як у випадку: *блакитний* — *блакить*.

Деяким словам чи основам слів так хочеться бути разом, що вони поєднуються в такі слова, як *хлібороб*, *диван-ліжко*, *прес-центр* тощо. Ці слова утворені способом **складання основ** (або **слів**).

Є спосіб словотворення, який, на перший погляд, не змінює форму слова. Інструменти словотворення при цьому не використовуються, а значення слова змінюється; слово переходить з однієї частини мови в іншу, наприклад: *набережна* (прикметник) *вулиця* — *людна набережна* (іменник).

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Префіксальний

зайшов

Складання основ (або слів)

шестикласник

Суфіксальний

листяний

Префіксально-суфіксальний

написаний

Безафіксний

зелень

Перехід з однієї частини мови
в іншу

черговий по класу

§ 18 Змінювання і творення слів. Основні способи словотворення

Пригадаймо!

1. Яка частина слова називається *основою*?
2. Яку роль виконує закінчення?
3. Які частини слова є *значущими*?
4. Розгляньте позначення. Перемалюйте їх у зошит і біля кожного напишіть, яку частину слова воно позначає.

5. Чим відрізняються форми того самого слова від спільнокорених слів?

1. Запишіть подані слова у дві колонки: а) форми одного слова; б) спільнокореневі слова.

Білий, біліти, білому, білити, біляк, білого, біленький, білими, **побілена**, **білесенький**, білісінький, побілілий.

2. Запишіть і розберіть за будовою виділені слова, поясніть спосіб їх утворення.

Запам'ятаймо!

Змінювання слова треба відрізняти від творення слів.

Змінювання слова — це утворення форм того самого слова без зміни його лексичного значення: *вода, водою, воді*.

Словотворення передбачає утворення нових слів із новим лексичним значенням: *вода, підводний, водогін*.

Словниковий склад мови збагачується новими словами, утвореними за допомогою афіксів від спільнокорених (*кільце, кільцевий, за кільцювати, кільцювання; рік, річний, позаторік, щорічник*), а також завдяки переходу слів з однієї частини мови в іншу: військовий (*який?*) літак — молодий військовий (*хто?*), майбутнє (*яке?*) рішення — майбутнє (*що?*) України, поранений (*який?*) птах — лікувати пораненого (*кого?*), приголосний (*який?*) звук — твердий приголосний (*що?*), пряма (*яка?*) дорога — накреслити пряму (*що?*), учительська (*яка?*) турбота — тишина вчительська (*що?*).

Афікси — це значущі частини слова — **префікс** і **суфікс**.

Основні способи словотворення

Способи творення слів			Приклади
Префіксальний	→	додавання префіксів	<i>писати</i> → <i>розписати</i>
Суфіксальний	→	додавання суфіксів	<i>школа</i> → <i>шкільний</i>
Префіксально-суфіксальний	→	додавання префіксів і суфіксів	<i>стіл</i> → <i>настільний</i>
Безафіксний	→	відкидання значущих частин слова	<i>безладний</i> → <i>безлад</i>
Складання слів, основ, початкових букв	→	поєднання двох і більше основ або слів	<i>кіно, зал</i> → <i>кінозал</i> ; <i>вищий навчальний заклад</i> → <i>ВНЗ</i>
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	→	зміна лексичного значення і синтаксичної ролі слова	<i>хворий</i> (прикметник) <i>учень і хворий</i> (іменник) <i>заснув</i>

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова, визначте спосіб їх творення.

Лариса Петрівна Косач — таке справжнє ім'я видатної письменниці Лесі Українки. Літературне ім'я дочці **вибрала** мати. Леся росла **хворобливою**, тому вчилася вдома. Багато читала, вільно володіла кількома європейськими мовами. Перший вірш «Надія» дівчинка написала в **дев'ятилітньому** віці. А коли Лесі Українці було **тринадцять**, її поезії вже були **надруковані** у **лівівському** журналі «Зоря».

Леся Українка

Прочитайте вірш Лесі Українки. Випишіть у дві колонки слова, утворені: а) суфіксальним способом; б) префіксальним способом.

На зеленому горбочку,
У вишневому садочку,
Притулилася хатинка,
Мов маленька дитинка
Стиха вийшла виглядати,

Чи не вийде її мати.
І до білої хатинки,
Немов мати до дитинки,
Вийшло сонце, засвітило
І хатинку звеселило.

Прочитайте вірш Лесі Українки. До виділених слів доберіть і запишіть спільнокореневі, утворені безафіксним способом.

Стояла я і **слухала** весну,
Весна мені багато **говорила**,
Співала пісню дзвінку, голосну,
То знов таємно-тихо **шепотіла**.

Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені **переспівала** знов
Те, що давно мені співали мрії.

151

Запишіть сполучення слів, які використовувала Леся Українка у своїх поезіях. Визначте спосіб творення виділених слів.

Блакитно-перлиста дорога, **красне-ясне** проміння, **стокрила** весна, **полудневий** час, **богоданий** край, **чужоземці** запалили.

152

Складіть і запишіть речення з поданими словами, які б в одних реченнях були іменниками, а в інших — прикметниками. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Маленька, хворий, учительська, майбутнє.

Зразок: З колисковою (прикметник) піснею до дитини промов-
ляє любов, ласка, турбота, ніжність. Без колискової (іменник)
маленька Тетянка не могла заснути.

153

Утворіть і запишіть від поданих сполучень слів нові слова способом складання основ.

Чорне море, робити хліб, зорі падають, вода грає, карі очі, сім струн,
три поверхи, трусити землю, чорні брови, варити сталь.

154

Запишіть слова, зашифровані в схемі. Укажіть способи їх творення.

Це цікаво!

155

Прочитайте текст. Наведіть власні приклади слів, що складаються з кількох основ.

В українській мові є дуже довгі слова, що складаються з кількох основ, слів. Деякі з них: *експериментально-конструкторський, тепловозоскладання, температурочутливість, стодвадцятип'ятиріччя, світловодо-лікування, автомотогурток.*

Прочитайте уривок з вірша Л. Костенко. Випишіть виділені слова, визначте способи їх творення.

Шматок землі,
ти звешся **Україною**.
Ти був до нас.
Ти будеш після нас.
Мій **предковичиний**,
мій **умитий** росами,

космічний,
вічний,
зоряний, **барвінковий**...
Коли ти навіть звався —
Малоросія,
твоя поетеса була **Українкою**!

§ 19 Словотвірний ланцюжок. Словотвірне гніздо. Словотвірний словник. Словотвірний розбір слова

Визначте способи творення слів.

Сонцесейний, промовець, медичний, міждержавний, приморський, помірний, підфарбований, знесилення, наказувати, чорноморський, самокат, ООН, ЮНЕСКО, Мін'юст.

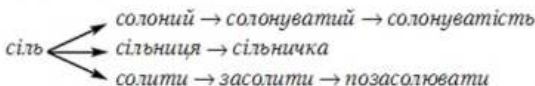
Запам'ятаймо!

Твірне слово — база для утворення спільнокореневих слів:
сад → *садок*, *ліс* → *праліс*, *небесний* → *піднебесний*.

Словотворчі засоби — це суфікси та префікси, за допомогою яких від твірного слова утворюються спільнокореневі слова: *їхати* — *приїхати* (словотворчий засіб — префікс *при-*); *ліс* — *лісок* (словотворчий засіб — суфікс *-ок*).

Словотвірний ланцюжок — спільнокореневі слова, розташовані в такій послідовності, як вони утворюються: *сіль* → *солоний* → *солонуватий*; *читанка* ← *читаний* ← *читання* ← *читати*.

Словотвірне гніздо — сукупність спільнокореневих слів, що утворюють словотвірні ланцюжки:

Словотвірний словник побудований за словотвірними гніздами.

В українській мові визначають приблизно 17 000 словотвірних гнізд, серед них є 12 000 гнізд із двох слів (*мензурка, мензурковий; айва, айвовий*) і решта гнізд, які об'єднують декілька словотвірних ланцюжків.

Спишіть словотвірні ланцюжки, вставляючи замість крапок відповідні стрілки. Позначте словотворчі афікси.

закон ... законний ... законність

білий ... біліший ... білішати ... побілішати

записник ... записний ... запис ... записати ... писати

Запишіть спільнокореневі слова, розташувавши їх у словотвірних ланцюжках.

Зразок: весна → весняний → веснянки → веснянкуватий.

Кість, кістковий, кістка, кістяк; лікар, лікарня, лікарняний; сінник, сіно, сінце, сінаж, сінний; цибулина, цибулька, цибуля, цибуління, цибулинний; чобіток, чобіт, чоботар, чоботарський, чоботисько, чоботарювати; шахтарка, шахтар, шахтний, шахта, шахтарський; шасливий, шастя, шасливенький, ошасливити, шасливчик; яструбень, яструб, яструбець, яструб'ятко.

Запам'ятаймо!

Потрібно розрізнати *розбір слова за будовою*: підлісо́к
і *словотвірний розбір*: підлісо́к ← підлісний

Схема словотвірного розбору

1. Слово для розбору.
2. З'ясуйте лексичне значення.
3. Доберіть спільнокореневе слово.
4. Позначте словотворчий засіб.
5. Визначте спосіб словотворення.

Зразок усного словотвірного розбору

Правічна **велич** славного замку в Ужгороді під час осіннього листопаду вражає.

Велич — означає «велике значення чогось»; спільнокореневе слово — **величний**; словотворчий засіб — відкидання закінчення.

Отже, слово **велич** утворене безафіксним способом.

Зразок письмового словотвірного розбору

Велич ← величний — безафіксний спосіб.

Славний ← слава — суфіксальний спосіб.

Правічний ← вічний — префіксальний спосіб.

Листопад ← листя + падає — складання основ.

Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Випишіть виділені слова. Зробіть їх усний словотвірний розбір.

Ой не крийся, природо, не крийся,
що ти в тузі за літом, у тузі.
У туманах ти сниш... А чогось так сичі
розридалися в лузі.

Твої коси від смутку, від суму
вкрила **прозолоть**, ой ще й кривава.
Певно, й серце твоє **взолотила** печаль,
що така ти ласкава.

І. Грабар. Золоте листя.
(Фрагмент). 1901 р.

Це цікаво!

Психологи однозначно дійшли висновку, що нездібних людей немає. Здібності дорослої людини дуже залежать від розумового розвитку в дитинстві: 20 % свого майбутнього інтелекту дитина засвоює до першого року життя, 50 % — до чотирьох років, 80 % — до восьми років, а до 13-річчя вже досягає 92 % своїх інтелектуальних можливостей (М. Мимоход).

1. Прочитайте уривок із спогадів про М. Рильського. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Побудуйте з них словотвірні ланцюжки.

Про видатних людей цікаво знати, якими вони були в дитинстві, в повсякденному житті, що вплинуло на розвиток їхнього таланту.

Дитячий товариш Максима Рильського згадував, що майбутній поет любив природу: **просиджував** над ніркою, з якої вилітали і влітали золоті осі, цілі години; ранньої весни ходив, промочивши ноги, **послухати** жайворонків... Максим захоплювався популярними книжками із зоології. Узагалі був завжди чим-небудь захоплений: то проектує збудувати машину для літання; то, захопившись **теслярством** і **столярством**, ходить до старого майстра Хведька по науку й має вічно **порубані** та **порізані** пальці; то — і в значно пізнішому часі — носить із садівницькими ножицями та книжками про садівництво.

Сам поет згадував про юність: «Будучи вже юнаком, любив я забратися літнього погожого дня куди-небудь **поглибше** в тінистий ліс, захопивши із собою **видання** “Талеуша” дуже малого формату, і там **перечитувати** улюблену книжку. Так Міцкевич став моїм супутником на все життя» (*За М. Мимоходом*).

2. Зробіть письмовий словотвірний розбір виділених слів.

§ 20

Зміни приголосних при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський, -цький*. Зміни приголосних при творенні прикметників, що мають буквосполучення *-чн-, -шн-*

Пригадаймо!

Випадки чергування приголосних:

г ↔ ж ↔ з — *нога, ніжка, на нозі; Прага, пражани, праський;*

к ↔ ч ↔ ц — *козак, козаче, козацький; співак, співочий, співацький;*

х ↔ ш ↔ с — *рух, рушати, у русі; дух, душа, у дусі.*

Запам'ятаймо!

При творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників із суфіксами *-ськ-, -цьк-* відбуваються такі зміни:

-ськ- + -ин(а) = щ	-цьк- + -ин(а) = чч
<i>київський → Київщина</i> <i>одеський → Одещина</i> <i>черкаський → Черкащина</i>	<i>донецький → Донецщина</i> <i>турецький → Туреччина</i> <i>козацький → козацщина</i> Виняток: <i>галицький → Галичина</i>

Утворіть іменники із суфіксом *-ин(а)* від поданих прикметників (назв областей України). Запишіть.

Зразок: Житомирська область — Житомирщина.

Вінницька, Полтавська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Сумська, Кіровоградська, Хмельницька.

163

Запишіть речення, у дужках зазначте прикметники, від яких утворилися виділені іменники.

1. Є на Україні, серед милої **Полтавщини** (...), багатої на гарні куточки, чудовий краєвид! (*Олена Пчілка*). 2. Вже в бубни Черемош гуде, цвіте **Гуцульщина** (...) квітами (*Олександр Олесь*). 3. **Донеччино** моя (...), моя ти **батьківщина** (...)! (*В. Сосюра*).

164

Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Вінни..ина, Оде..ина, Хмельни..ина, Туре..ина.
2. Полтав..ина, Черка..ина, Доне..ина, Київ..ина.
3. Коза..ина, кріпа..ина, пан..ина, Німе..ина.

165

Запишіть прикметники, утворені від іменників за допомогою суфікса -н-. Підкресліть орфограми.

Булиця, пшениця, лексика, фонетика, математика, місяць, рік.

166

Спишіть речення. Підкресліть у виділених словах орфограми.

1. В городі **соняшники** жовті на тин посихлялися (*А. Головка*).
2. Кожний ніжний рух **сердечний** в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*).
3. Ягняті нікуди пікати, стоїть, **сердешне**, та дрижить (*Л. Глібов*).
4. Легко-легко на столі диха буханець **пшеничний** (*І. Жиленко*).

Усміхнімося!

167

Запишіть вірш Л. Стрельника, розкриваючи дужки.

Соня(ч, ш)ний зайчик	Сам прокидається,
Спати лягає,	(З, С)кочить із хати,
(З, С)краю поду(ж, ш)ки	Сон(е, и)чку-мамі
Світло др(е, і)має.	Сон (роз, рос)казати.

168

Спишіть речення, вставляючи пропущені ч або ш.

1. Степи стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви (*Д. Луценко*).
2. Мати сіяла сон під моїм під вікном, а вродив соня..ник. І тепер: хоч буран, хоч бур'ян чи туман, а мені — соня..но (*Б. Олійник*).
3. В серде..нім співі та розмові ширій як непомітно відпливає час! (*О. Ющенко*).
4. Ходить ніч по саду міся..ними кроками (*П. Тичина*).
5. З-поміж усіх наїдків, якими ряснів стіл, найсма..нішим був чорни..ний пиріг (*М. Чорненька*).

§21 Зміни приголосних при творенні прикметників із суфіксами **-ськ-**, **-цьк-**, **-зьк-** та іменників із суфіксами **-ств(о)**, **-зтв(о)**, **-цтв(о)**

Прочитайте текст. Доберіть до виділених слів спільнокореневі або так замініть їх форму, щоб відбулося чергування приголосних.

Ніхто не погне твердої слави від будь-якого мистецтва, коли працюватиме без насолоди й натхнення. Багато хто вибирає для себе ремесло наймодніше й найприбутковіше, але цим вони лише ошуковують себе. Прибуток не є **утіха**, але **мусить слугувати** для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для **серця**; утіху для серця матимете в спорідненій праці (За Г. Сковородою).

Довідка: споріднена праця — праця до душі.

Запам'ятаймо!

В українській мові при творенні слів часто змінюються приголосні звуки.

Г, Ж, З	+ -ськ- → -зьк-	Прага — <i>празький</i> , Париж — <i>паризький</i> , Тулуза — <i>тулузький</i>
	+ -ств- → -зтв-	убогий — <i>убозтво</i> , боягуз — <i>боягузтво</i>
К, Ч, Ш	+ -ськ- → -цьк-	козак — <i>козацький</i> , ткач — <i>ткацький</i> , німець — <i>німецький</i>
	+ -ств- → -цтв-	козак — <i>козацтво</i> , ткач — <i>ткацтво</i>
Х, Ш, С	+ -ськ- → -ськ-	товариш — <i>товариський</i> , Одеса — <i>одеський</i>
	+ -ств- → -ств-	птах — <i>птаство</i> , товариш — <i>товариство</i>

Винятки: *казахський, тюркський, щорихський, герцогство*.

1. Утворіть прикметники від іменників. Запишіть. Поясніть правопис слів, у яких відбулися зміни кінцевих приголосних основи.

Гірник, молодець, юнак, парубок, ткач, кравець, перекладач, боягуз, Запоріжжя, гагауз, француз.

2. Які спільнокореневі слова із суфіксами **-ств(о)**, **-зтв(о)**, **-цтв(о)** ви можете утворити від записаних слів?

Утворіть від поданих слів прикметники із суфіксом **-цьк-**. Складіть з утвореними прикметниками речення.

Дивак, співак, письменник, жебрак, вояк.

Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. А на давнім пожарищі іскра (брат+ства) тліла (Т. Шевченко).
2. Я думав про (люд+ське) братерство нове (І. Франко).
3. Сяйнула (люд+ству) ера золота (Л. Дмитерко).
4. (Кавказ+ські) гори, в млу повиті, чолом підводяться до хмар (А. Малишко).
5. Ті очі (юнак+ські) я бачу й сьогодні, і потиски (брат+ські) горять у долоні (П. Воронько).
6. (Товариш+ство) не для користі вибираю, а для душі (П. Дорошко).

Григорій Сковорода вважав ідеальним суспільство, у якому кожна людина знайшла б собі працю до душі. Утворіть і запишіть за зразком назви тих ремесел, які могли зробити людину щасливою за часів мандрівного філософа.

Зразок: хлібороб — хліборобство.

Столяр, килимар, ткач, ковать, мисливець, рибалка, бджоляр, гончар.

Утворіть і запишіть прикметники із суфіксами **-ськ-**, **-цьк-**, **-зьк-** від географічних назв, пов'язаних із життям Г. Сковороди.

Полтава, Угорщина, Словаччина, Польща, Братислава, Відень, Переяслав, Орел, Харків, Петербург, Воронеж, Таганрог, Австрія.

Це цікаво!

1. Прочитайте афоризми Г. Сковороди. Який із них сподобався вам найбільше?

- Коли не зможу нічим любій Україні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимуся ніколи ні в чому не шкодити.
- Вода без риби, повітря без птахів, час без людей бути не можуть.
- Краще бідняк, та правдивий, ніж багач, та беззаконний.
- Не вчи яблуню родити яблука: загороди її лише від свиней, зріж будяки, почисть гусінь.

2. Виберіть слова, від яких можна утворити прикметники на **-цьк(ий)**, **-ськ(ий)** чи іменники на **-цтв(о)**, **-ств(о)**. Запишіть їх за зразком.

Зразок: Україна — український, українство.

§ 22 Складні слова. Сполучні *о, е, є* в складних словах

Запишіть слова. Визначте в них корені.

Ліворуч, праворуч, міськрада, юннат, шістдесят, сантиметр, дециметр, кілометр, сонцезахисний, марсохід, машинобудівний, працевлаштування, лісосмуга, коренеплід, птахоферма.

Запам'ятаймо!

Складні слова утворюються з двох (рідше — трьох) частин: *лісостеп, південноукраїнський, чорно-червоний, сто двадцять п'яти річчя, Укрзалізниця*. Складні слова пишуться разом або через дефіс.

Часто основи складного слова поєднуються сполучними голосними *о, е, є*. Такі слова пишуться разом.

Сполучний голосний *о* вживається після твердого приголосного, на який закінчується основа: *теплохід, чорнозем*.

Сполучний *е* вживається після м'якого приголосного, на який закінчується основа: *землемір, працездатний*.

Сполучний *є* вживається, якщо перша основа закінчується на приголосний [й] або подовжений м'який приголосний: *боездатність, життєрадісний*.

При розборі слова за будовою сполучні голосні позначаються так: *різнобарена*.

Запишіть слова, виділіть основи. Вкажіть, яким (твердим чи м'яким) приголосним закінчується основа кожного зі слів.

Травень, рослина, яр, кування, природа, зілля, соловей, земля, нива, пісня.

Запишіть словосполучення. Поясніть правопис сполучних голосних у складних словах.

Різнобарвна завітчана земля, животноє тепло сонця, життєрадісний спів птахів, весняний сонцеворот, стародавні міфи, староукраїнська назва, великодні свята, багатозначний погляд, дзвінкоблакитне небо.

Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Павло Тичина народився 21 січня 1891 року в багатодітній сім'ї. Змалечку він бачив нелегке хліборобське життя. Дитинство хлопчика

минало серед широк..политх ланів. Там його душа наповнювалася житт..дайними звуками й кольорами. Тонке відчуття природи згодом визначило сам..бутність поетичного стилю молодого митця.

1. З пар слів утворіть і запишіть складні прикметники. Ці слова є означеннями, які властиві творам П. Тичини.

Життя, давати. Багато, грань. Багато, голоси. Дзвінкий, голос. Милый, звук. Багато, барви. Життя, любити.

2. Придумайте власні означення — складні прикметники для опису вашої улюбленої пори року.

- Спишіть речення з творів П. Тичини. Розберіть за будовою складні слова.

1. Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу... 2. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать. 3. Лиш на вокзалі паровози бадьоро, весело кричать. 4. О Батьківщино, син я твій! Не тонкостанна ти мадонна, а матір дужая моя!

1. Спишіть уривок з вірша П. Тичини. Підкресліть складне слово. Поясніть його утворення.

Блакить мою душу обвіяла, душа причастилася кротості трав.
душа моя сонця наміряла, — Добридень! — я світу сказав.

2. Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Випишіть складні слова зі сполучним *о* (ці слова створив сам автор).

Арфами, арфами —
золотими, голосними обізвалися гаї

Самодзвонними:

Йде весна

запашна,

Квітами-перлами

Закосичена.

Думами, думами —

Наче море кораблями, переповнилась блакить

Ніжнотонними:

Бій буде

Вогневий!

Сміх буде, плач буде

Перламутровий.

*І. Грабар.
Травневий вечір.
(Фрагмент). 1905 р.*

3. Утворіть власні складні слова зі сполучними *о*, *е*, *є*.

§ 23 Правопис складних слів разом і через дефіс

Пригадаймо!

1. Чим відрізняється складне слово від простого?
2. Зі скількох основ може складатися складне слово?
3. Як пишуться складні слова зі сполучними звуками?

Запам'ятаймо!

Пишуться разом:	
1) складні слова, утворені від словосполучень, у яких є головне і залежне слово	<i>великодушний — велика душа, шестиденка — шість днів</i>
2) слова з першою частиною авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, гідро-, гіпер-, кіно-, макро-, мікро-, мега-, супер-, теле-, тепло-, термо-, фото-	<i>аеродром, біосфера, мегаполіс, кінотеатр</i>
3) складні слова, які починаються з дієслова, що звучить як наказ	<i>горицевіт, зірвиголова, перекотиполе</i>
Пишуться через дефіс:	
1) складні слова, між частинами яких можна поставити сполучник і	<i>фізико-математичний (фізичний і математичний), народно-визвольний (народний і визвольний)</i>
2) слова, що означають одне поняття; народнопоетичні назви казкових персонажів тощо	<i>євшан-зілля (полин), щастя-доля (талан), хліб-сіля (ознака гостинності), батько-мати (батьки); брати-місяці, жар-птиця; Десна-ріка</i>
3) складні слова, утворені повторенням синонімів, антонімів, тих самих слів	<i>тишком-нишком, більш-менш, тихо-тихо</i>
4) складні прикметники, що означають відтінки кольору або смаку, проміжні сторони світу	<i>світло-синій, жовто-зелений, кисло-солодкий, північно-західний</i> <i>Винятки: жовтогарячий, червоногарячий</i>
5) слова, що означають професії, спеціальності, вказують на один предмет	<i>учитель-фізик, лікар-стоматолог, шафа-куте, диван-ліжко</i>
6) слова з першою частиною віце-, екс-, максі-, міні-, міді-	<i>віце-прем'єр, екс-чемпіон, максі-мода, міні-футбол, міді-стідниця</i>

1. Утворіть і запишіть складні слова від частин складних слів. Поясніть правопис. У дужках уточнено, що означають ці частини.

Біблію (книжка), кіло (тисяча), біо (життя), логія (наука), гео (земля), скоп (розгляд), грама (запис), тека (зібрання), граф (писання), теле (далеко), графія (опис), фон (звук).

2. Складіть 3–5 речень з утвореними словами.

- Спишіть текст, записуючи складні слова разом або через дефіс.

Олександр Довженко — гордість українського народу. Письменник/новатор, художник/режисер, все/бічно освічена людина.

Митець убачав роль мистецтва в тому, щоб утверджувати безсмертя народу, прославляти людину/творця (За О. Бабишкіним).

- Прочитайте речення з творів О. Довженка. Випишіть складні слова. Поясніть правопис.

1. Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу. 2. Трава була висока і густа-прегуста. 3. Він мовчки взяв повід і повів чотириноного товариша. 4. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу... 5. Сінокіс у нас був гуртовий.

1. Накресліть у зошитах таблицю й запишіть подані слова у відповідні колонки.

Зовнішньо/політичний, довго/довго, аеро/порт, чорно/вусий, екс/чемпіон, авто/салон, російсько/мовний, срібло/золото, овоче/сховище, водо/лаз, народ/трудівник, авто/ритетний, абрикосово/полуничний, нафто/переробний, авто/перегони.

Пишуться разом	Пишуться через дефіс

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів отримаєте назву твору О. Довженка.

- Утворіть складні прикметники від поданих сполучень слів. Запишіть.

Фрукти і овочі, легкі крила, білий сніг, сині очі, культура і освіта, різні кольори, кислий і солодкий, середні віки, червоний і жовтий, жовтий і гарячий.

Усміхнімося!

1. Прочитайте текст.

Розмова двох подруг, колишніх однокласниць.

— Ти чула, що Микола Перекотиполе став футбольним суддею?

— Нічого дивного. Він у школі весь час свистів на уроках фізкультури...

2. Знайдіть складні слова і поясніть їх правопис.

§ 24 Написання слів з *пів-*

Запам'ятаймо!

Слова з *пів-*, *напів-*, *полу-* пишуться разом: *півкроку*, *півкілометра*, *піваркуша*, *напівмороз*, *напівпустеля*, *полумисок*, *полуденок*, *полустанок*.

Якщо частина слова, яка стоїть після *пів-*, починається буквами *я*, *ю*, *є*, *ї*, то після *пів-* потрібно ставити апостроф: *пів'ящика*, *пів'юрти*, *пів'євро*, *пів'їдальні*.

Із власними назвами *пів-* пишеться через дефіс:

пів-Європи, *пів-Ямполя*, *пів-Вінниці*.

Назви предметів (речовин, почуттів, станів тощо), які не можна порахувати, із *пів-* не вживаються: *молоко*, *любов*, *мороз*, *лінощі*.

1. Запишіть слова, зашифровані в схемах.

міста	книги	города
вулиці		будинку
огірка		яхти
		яблуні

	Ужгорода	Чернігова
Умані		фінал
острів		Києва
куля		Юрмалі

2. Поясніть орфограму «Написання слів з *пів-*».

Запам'ятаймо!

Пів може писатися зі словами окремо:

а) коли *пів* від іменника відокремлюється прикметником: *пів чайної ложки*;

б) коли йдеться про час: *пів на дванадцятю*, *о пів на десяту*.

190 Складіть і запишіть п'ять словосполучень, у яких слова з *пів-* пишуться окремо.

191 Запишіть подані слова з *пів-*. Поясніть орфограму.

Україна, олівець, відро, зима, день, ніч, тиждень, вагон, урок, Європа, Америка, яблуко, Одеса, Яготин.

192 1. Накресліть у зошиті таблицю. Від поданих слів утворіть слова з *пів-* і запишіть їх у відповідні колонки.

Білорусь, вареник, Ірпінь, орнамент, Луганськ, рядок, Африка, область, намет, аркуш.

Пишуться з <i>пів-</i> через дефіс	Пишуться з <i>пів-</i> разом

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з четвертих букв слів у колонках складеться фразеологізм. Запишіть його і поясніть значення.

193 Спийшіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Напів)темрява і тиша панували в морі (*М. Трублаїні*). 2. На дошці ще лишився (напів)стертий дитячий малюнок крейдою (*О. Донченко*). 3. Прибій за якоїсь (пів)години перескакував уже через каміння (*М. Коцюбинський*). 4. Було ще рано, (пів)до сьомої (*М. Коцюбинський*).

194 Прочитайте текст. Які слова не можна вжити з *пів-*? Запишіть 10 таких слів.

«Пів на другу», — кажемо ми, коли нас запитують, котра година. *Пів* у цьому випадку означає момент часу, який дорівнює половині від цілого. *Пів* — це одна з двох рівних частин чого-небудь (*години, яблука, будинку, місяця, життя*).

§ 25 Творення і правопис складноскорочених слів

195 Прочитайте текст. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

Складноскорочені слова використовують для зручного, економного позначення часто вживаних назв організацій, установ, марок автомобілів, приладів тощо. У шкільному житті ви теж уживаєте складноскорочені слова: *ЗНЗ* — загальноосвітній навчальний заклад, *ГПД* — група подовженого дня, *МСП* — медико-санітарна підготовка.

Запам'ятаймо!

Складноскорочені слова можуть утворюватися з початкових букв або основ слів.

1. **Складноскорочені слова, утворені з початкових букв**, пишуться великими буквами: *ООН* — Організація Об'єднаних Націй, *ДТП* — дорожньо-транспортна пригода, *МЗС* — Міністерство закордонних справ, *НБУ* — Національний банк України. Слово *рагс* — реєстрація актів громадянського стану — пишеться малими буквами.

Якщо складноскорочені слова відмінюються, то відмінкове закінчення дописується малими буквами: *АН* (від перших двох букв прізвища авіаконструктора О. К. Антонова) — *АНом*; *ЗАЗ* (Запорізький автомобільний завод) — на *ЗАЗі*.

2. У **складноскорочених словах, утворених з основ слів**, усі частини пишуться з малої букви, якщо це загальні назви: *облдержадміністрація* (обласна державна адміністрація), *держлісгосп* (державне лісове господарство).

Власні складноскорочені назви пишуться з великої букви: *Укрінформ*, *Донбас*.

Утворіть складноскорочені слова з поданих словосполучень. Поясніть правопис.

Театр юного глядача, зовнішнє незалежне оцінювання, реєстрація актів громадянського стану, професійно-технічне училище, станція технічного обслуговування, Державна автомобільна інспекція, юний натураліст.

Прочитайте текст. Поясніть правопис виділених слів.

Квітень 1986 року...

Велике горе спіткало Україну — «мирний атом» вибухнув на Чорнобильській АЕС, розніс смертоносну радіоактивну хмару на півсвіту. А за хмарою слідом — туга, печаль, сльози, біль. Іван Драч у поемі «Чорнобильська мадонна» писав:

Всі криниці в целофанових капшуках,
Всі колодязі затушковані
Питали тоді **одне-однісіньке**:
Де знайти **кілометри** целофану
На **рукотворне** Київське море
Чи бодай на Десну зачаровану,
З якої Київ воду п'є?!

198

1. Запишіть подані словосполучення та відповідні складноскорочені слова, добираючи їх з довідки.

Зразок: Запорізький автомобільний завод — ЗАЗ.

Автоматизована система управління, Львівський автомобільний завод, перосональний комп'ютер, будівельно-монтажне управління, Кременчуцька гідроелектростанція, Донецький басейн, універсальний магазин.

Довідка: Донбас, універсам, ЛАЗ, КГЕС, БМУ, ПК, АСУ.

2. Складіть речення з трьома складноскороченими словами.

199

- Запишіть складноскорочені слова, які пов'язані із зображенням на малюнках.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

200

- Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

- Способом творення слів, при якому відкидаються значущі частини слова, є
 - префіксальний
 - суфіксальний
 - безафіксний
- Префіксальним способом утворене слово
 - розквітнути
 - квітник
 - квітень
- Способом складання основ утворене слово
 - екс-чемпіон
 - прикордонний
 - килимарство

4. Через дефіс із *пів-* пишеться слово
А пів/отари
Б пів/яблука
В пів/Європи
5. Усі складні слова пишуться через дефіс у рядку
А пройди/світ, прем'єр/міністр
Б народно/визвольний, науково/технічний
В право/бережний, м'ясо/молочний
6. Через дефіс пишуться складні слова, у яких перша частина
А авто-
Б теле-
В міні-
7. Після *пів-* ставиться апостроф у слові
А пів/Яготина
Б пів/ящика
В пів/острів
8. **НЕПРАВИЛЬНО** написане складноскорочене слово
А оон
Б НЛО
В ПТУ
9. **НЕ** відбувається подвоєння в слові
А Туре(ч)ина
Б Доне(ч)ина
В Гали(ч)ина
10. Сполучний *є* вживається в складному слові
А чорн..зем
Б земл..трус
В житт...люб
11. Слово *народознавство* утворене
А за допомогою переходу однієї частини мови в іншу
Б префіксально-суфіксальним способом
В способом складання основ
12. Слово *позашкільний* утворене способом
А префіксально-суфіксальним
Б безафіксним
В префіксальним

У цьому розділі ви дізнаєтеся про граматичну природу слова. Наука морфологія вивчає всі десять частин мови. Насамперед ви ознайомитеся з **іменником**.

Коли дитина пізнає світ, вона дає всім навколишнім речам і предметам імена. З деяких таких назв дорослі кепкують. Однак саме так усе людство пізнавало й пізнає світ. Людині, яка називає всі предмети іменами (іменниками), легше орієнтуватися у світі, відкривати світ для себе.

Іменники — найчисленніша група слів. У ній об'єднано такі різні назви — *земля, Олена, мужність, молоко, боротьба, веселощі* тощо. Це все іменники. Серед них розрізняють **назви істот і неістот, загальні й власні назви**. Закони мови вимагають, щоб одні іменники були чоловічого роду, інші — жіночого, ще інші — середнього, а деякі — спільного роду. По-різному поводяться іменники в однині та множині, а є такі, що вживаються тільки у формі одного числа.

На перший погляд, важко впоратися з усім розмаїттям відмінкових закінчень іменника. Усе багатство іменникових форм чітко розподіляється між чотирма відмінами. Поділ на відміни — це особливість іменника.

У реченні іменник виконує різні синтаксичні ролі.

Працюючи над вправами й завданнями, ви дізнаєтеся про внесок українських учених — фізиків, інженерів, математиків, лікарів — у світову науку, про видатних педагогів, мовознавців і, звичайно, про письменників.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Істота <i>заєць</i>	Рід <i>чоловічий, жіночий, середній,</i>
Неістота <i>камінь</i>	<i>спільний</i>
Загальна назва <i>парта</i>	Відмінок <i>називний, родовий, давальний,</i>
Власна назва <i>Земля</i>	<i>знахідний, орудний, місцевий,</i>
Число <i>однина, множина</i>	<i>кличний</i>
	Відміна <i>I, II, III, IV</i>

§ 26 Загальна характеристика частин мови

Пригадаймо!

Морфологія — це розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови.

Слова поділяються на частини мови за такими ознаками:

1. Що слово означає (*предмет, дію, ...*).
2. На яке питання відповідає (*хто? який?, ...*).
3. Які граматичні ознаки має (*рід, число, ...*).
4. Яким членом речення є (*присудок, обставина, ...*).

Спишіть текст. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Визначте, до якої частини мови належать члени речень.

Канівські гори... Зачаровано впливаюся в них Тарас Шевченко, коли плів у літку 1859 року вниз по Дніпру. Його погляд зупинився на Чернечій горі. Саме тут поховали видатного поета, а Чернеча гора стала святою для українців.

Прочитайте текст. Випишіть службові частини мови.

«Тарасовою світлицею» назвав народ перший скромний музей Кобзаря, що з'явився на Чернечій горі через 20 років після смерті поета. З непоказної дерев'яної хатини під солом'яною стріхою розпочиналось увічнення імені видатного митця.

Музей-заповідник Тараса Григоровича Шевченка в Каневі — це не тільки пам'ять про геніального українця, а й місце паломництва мільйонів людей різних національностей.

Це цікаво!

Прочитайте текст. Утворіть від виділених іменників прикметники та прислівники.

Слово «музей» походить з грецької мови й означає «храм муз». Музи були покровительками мистецтв (**театру**, **малярства**, **архітектури**, **літератури** тощо). Перший музей виник у Єгипті в III ст. до н. е. Метою музею, наскільки це відомо, був збір цікавої **інформації**. Експонатами першого музею були **предмети** мистецтва, хірургічні інструменти, ікла слонів, шкури рідкісних тварин.

204 Прочитайте уривок з поеми Т. Шевченка «Тарасова ніч». Випишіть дієслова, визначте їх час, число.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,

Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.

205 1. Прочитайте текст. Відредагуйте його, замінивши виділені слова словами з довідки.

У ранньому дитинстві в Тараса виявився хист до малювання. Крейдою чи вуглинкою **Тарас** розмальовував стіни, лави, стіл, навіть долівку. Мріючи стати художником, **Тарас** навчався в трьох церковних малярів, але вони не виявили в **Тараса** здібностей. Вечорами й ночами, виконавши всю загалдану роботу, **Тарас** потай брав книжки з панської бібліотеки і читав, читав... Уява переносила **Тараса** в невідомі світи, і **Тарас** забував про своє гірке життя. Незабаром **Тарас** і сам почав складати вірші.

Довідка: хлопець, він, нього, малий, його.

2. До яких частин мови належать слова в довідці?
3. Запишіть відредагований текст. Підкресліть однорідні члени речення.

206 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Поет, художник, прозаїк, талановитий.
2. Мужній, вільно, стійкий, наполегливий.
3. Він, мій, своя, про.
4. Двійка, п'ятий, шість, двадцять.

§ 27 Іменник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Пригадаймо!

1. До яких частин мови (самостійних чи службових) належить іменник?
2. Що означає *іменник*?
3. На які питання відповідає іменник?
4. Чи є іменник змінюваною частиною мови?

Іменник — це самостійна частина мови, що означає назви предметів і відповідає на питання *хто? що?*

У граматиці предмет — це не тільки звичайні речі, до яких можна доторкнутися чи побачити (*стіл, річка, явір, дитина*). Це і назви стану людини, її почуттів (*радість, хвилювання, любов, сум*), назви явищ природи (*зима, день, світло, буря*), назви дій (*ходіння, читання, переказування, сіва*).

Прочитайте текст. Випишіть іменники.

Василь Сухомлинський — автор понад 1500 художніх мініатюр: казок, оповідань, легенд, притч, новел. Усе життя вчителював, працював директором школи. Упродовж тридцяти двох років вів щоденник, у якому записував свої спостереження за дітьми. А потім його роздуми виливалися на папір і ставали книжками (*За О. Сухомлинською*).

Прочитайте текст. Визначте рід, число, відмінок виділених іменників.

Ми часто кажемо один одному: «Бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра і **щастя**». Це не тільки ознака ввічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську **сутність** і ставлення до найбільшої цінності — людини. **Слова** мають чудодійну властивість. Вони пробуджують почуття взаємної довіри, зближують людей, відкривають їм **душі** (*За В. Сухомлинським*).

209 Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль іменників.

Герої творів Василя Сухомлинського — мурашка на землі, журавлинний ключ у небі, білокора береза, горобці, калюжка... Усе навколишнє життя має ввійти в душу дитини, залишитися в ній назавжди, щоб потім прорости чуйністю, добротою, дбайливістю, людяністю й відповідальністю (За О. Сухомлинською).

210 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

- Щастя, щасливчик, пощастило.
- Здоровий, здоров'я, оздоровниця.
- Спів, співати, співаки.

Це цікаво!

211 Прочитайте текст. Запишіть виділені слова у формі множини.

В історії відомий **випадок**, коли за допомогою лише двох розділових знаків люди чудово порозумілися. Коли вийшла у світ нова **книжка** Віктора Гюго, **автор**, бажаючи дізнатись, чи є на неї попит, надіслав **видавцеві** **листівку**, на якій тільки й було: «?». Видавець відповів теж дуже стисло: «!».

212 Розгадайте ребуси. Складіть по два поширених речення, у яких слова-відгадки є підметом або додатком.

Прочитайте казку. Випишіть іменники у дві колонки, поділивши їх на назви істот і неістот.

Густим лісом ішли двоє подорожніх — Дідусь і Онук. Була спека, подорожнім хотілося пити. Нарешті вони підійшли до струмка. Тихо джорчала холодна вода. Подорожні напились. Дідусь сказав:

— Спасибі тобі, струмок.

Онук посміхнувся.

— Чому ти посміхаєшся? — спитав Дідусь.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові *спасибі*? Адже він не жива істота: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Помовчавши, Дідусь сказав:

— Це так... Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би не подякувати, а ми не вовки, а люди — не забувай цього, Онучку. А знаєш, для чого людина каже *спасибі*? Ми говоримо *спасибі* для того, щоб не стати ні вовком, ні ослom... (За В. Сухомлинським).

1. Прочитайте діалог за особами.

Поки внуки спали, бабуся поспішала прополоти моркву. Сонце піднімалося дедалі вище, припікало. На стежці з'явилася Яся.

Яся. Бабусю, можна, я тобі допомогатиму?

Бабуся. Мабуть, пізніше, бо в мене в роті ще й рісочки не було.

Яся. А що таке рісочка?

Бабуся. Ріска — це росинка. Коли хтось хоче їсти, пити, то йому хоча б маленьку **ріску**, **росинку**, **краплинку**, **крихітку** чогось покласти в рот. Отож ходімо снідати.

2. Доберіть до слова *роса* спільнокореневі слова. Запишіть їх. Визначте, до якої частини мови вони належать.

§ 28 Іменники — назви істот і неістот

Пригадаймо!

Іменники, що означають **назви істот**, відповідають на питання *хто?*

Іменники, що означають **назви неістот**, відповідають на питання *що?*

Однак поділ іменників на істоти і неістоти не цілком збігається з уявленням про живе в природі.

Істоти	Неістоти
Назви людей: <i>жінка, Олена, футболіст</i>	Назви неживих предметів: <i>трактор, сопілка</i>
Назви тварин: <i>олень, кінь, мураха</i>	Назви сукупності людей чи тварин: <i>спілка, гурт, рій, табун</i>
Міфологічні істоти: <i>домовик, русалка, мавка</i>	Назви рослин: <i>конвалія, дуб, спорих</i>
Померлі: <i>небіжчик, покійник</i>	Мікроорганізми: <i>бактерія, вірус, грибок</i>

 215 Прочитайте текст. Випишіть іменники — назви неістот.

Павло Губенко, який підписувався псевдонімом Остап Вишня, народився 13 листопада 1889 року на хуторі Чечва біля тихого містечка Груня, що на Полтавщині.

Маленький Павло дуже рано навчився читати й відтоді не розлучався з книжкою. Його сестра пізніше згадувала: «З книжкою його можна було побачити на ганку, на піддашках, з книжкою під пахвою я часто бачила його серед хлопчаків — товаришів, з якими він і в ліс ходить, і на річку, і в поле...»

 Це цікаво!

 216 Спийшіть текст. Позначте іменники — назви істот і неістот.

До Остапа Вишні такого жанру, як усмішка, у літературі не існувало. Сам відомий гуморист пояснював, що цей вид сміху «найнашіший», тобто український. А на запитання, чому він назвав свої твори саме усмішками, відповідав широко: «Мені нове життя усміхається! І я йому усміхаюсь! Через те й усмішка!»

Від інших жанрів, зокрема гуморески, усмішка відрізняється особливою ліричністю, широкими побутовими замальовками, описами, доброзичливим і лагідним сміхом.

 217 1. Прочитайте фрагмент твору Остапа Вишні. Якими засобами автор викликає усмішку читача?

Дельфін — це ніби наш річковий рак, тільки в сто разів більший. Відрізняється він від рака тим, що рак має шийку і клешні, а дельфін ні шийки, ні клешнів не має. У рака очі ззаду, а в дельфіна спереду. У рака тіло вкрите твердою шкаралушею, а в дельфіна — шкірою. Рак живе в норах, а дельфін — під поверхнею в морі. Рак так і зветься завжди «рак», а дельфіна за його жвавість і веселий характер прозивають

«морською ластівкою». Але є одна спільна в них риса, що надає їм подібності одне до одного: і рак, і дельфін плавають...

2. Випишіть іменники — назви істот. Поясніть орфограму у виділених словах (пригадайте правило кафе «Птах»).

218

Розгадайте ребуси. Складіть і запишіть речення, використовуючи слова-відгадки.

Усміхнімося!

219

Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль іменників — назв неістот.

На читачьких конференціях Остапа Вишню завжди просили:

— Розкажіть, як ви пишете.

— Отак і пишу. Сідаю до столу, розгладжую руками папір, щоб гладенький був. Ставлю під певним градусом ручку-самописку, а вона вже сама... та таке виробляє, що я від реготу аж за боки беруся.

220

Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Зграя, камбала, горобець, Соня.
2. Мавка, Сатурн, Земля, Місяць.
3. Троянда, бактерія, кактус, краб.
4. Максим, Дмитро, Ігор, Уран.

221

1. Запишіть слова у дві колонки: а) назви істот; б) назви неістот.

Курка, рак, настрій, адмірал, інжир, шука, егоїст, жакет, сорока, музикант, поезія, імператор, лимон, авіаполк, чай, хірург.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв слів складеться прислів'я. Поясніть його зміст.

222

1. Прочитайте текст. Визначте синтаксичну роль іменників — назв неістот.

Дмитрик. Бабусю, про кого кажуть: «Він товче воду в ступі»?

Бабуся. Це про того, хто виконує непотрібну, зайву роботу, хто марнує час.

Яся. Хіба товкти в ступі — це зайва робота?

Бабуся. Не зайва, коли товчуть зернятка, щось подрібнюють. А води в ступі не товчуть, бо товчи хоч цілий день, а вода залишиться водою.

2. Які ви знаєте фразеологізми зі словом *вода*? Поясніть їх значення.

§ 29

Іменники — загальні та власні, конкретні й абстрактні назви. Збірні іменники. Велика буква і лапки у власних назвах

Запам'ятаймо!

Іменники поділяються на загальні й власні назви.

Загальна назва може стосуватися багатьох однакових чи подібних предметів: *місто, гора, річка, книжка*. Переважна більшість іменників — це загальні назви. Коли хочемо вирізнити з-поміж багатьох однорідних предметів (загальних назв) особливі, даємо їм **власні назви**: *місто Київ, гори Карпати, журнал «Професор Крейд»*.

1. Виконайте тестове завдання.

На карті не вистачає
А назв міст, річок, гір, морів
Б дорожніх знаків
В білбордів

2. Запишіть відомі вам назви міст, річок, гір, морів, позначених на карті.

Запам'ятаймо!

До **власних назв** належать:

- прізвища, імена, по батькові (*Іван Петрович Котляревський*), псевдоніми (*Леся Українка*), клички тварин (*Бровко*);
- географічні назви — назви частин світу (*Європа*), країн (*Індія*), міст (*Харків*), морів (*Азовське море*), річок (*Ворскла*);
- астрономічні назви — назви планет (*Марс*), сузір'їв (*Оріон*), зірок (*Сиріус*);
- назви установ (*Інститут електрозварювання НАН України*), готелів (*готель «Дніпро»*), друкованих видань (*газета «День»*);
- назви товарів — продуктів харчування (*шоколад «Оленка»*), техніки (*мікроавтобус «Богдан»*);
- назви визначних історичних подій (*Коліївщина*) та свят (*Великдень*).

Власні назви пишуться з великої літери. Крім того, назви друкованих видань, товарів, готелів, магазинів, пароплавів тощо пишуться з великої букви і в лапках.

Спишіть іменники. Запам'ятайте написання власних назв.

Державний Прапор України, Державний Герб України, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Юпітер, Києво-Печерська лавра, Світазь, Поділля, Прикарпаття, Київщина, Донецчина, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Міністерство освіти і науки України, страхова компанія «Оранта», Міжнародні авіалінії України, Західний Буг.

Прочитайте уривок із повісті В. Нестайка «Тореадори з Васюківки». Випишіть власні назви. Поясніть їх правопис.

...На першому засіданні театрального гуртка вибирали п'єсу для постановки. Десятки п'єс перебрали. Від трагедії Шекспіра «Отелло» (яку відхилили через її непедагогічність — занадто вже про любов) до комедії Котляревського «Наталка Полтавка» (теж про любов!).

Нарешті Галина Сидорівна сказала:

— Поставимо «Ревізор» Гоголя. По-перше, це не про любов. По-друге, за програмою, отже, це нам навіть дуже корисно. По-третє, це просто надзвичайно весела і хороша річ. І ролей багато, якраз усім вистачить.

Ми тут же прочитали «Ревізора», і він нам дуже сподобався. Комедія — отака! Як добре поставити — пупа порвеш.

Почали розподіляти ролі. І отут вийшла раптом заковика. Я і Ява, як Станіславський і Немирович-Данченко, як ініціатори цієї справи, звичайно, цілком законно хотіли грати найголовніші ролі.

Запам'ятаймо!

Серед іменників розрізняють конкретні й абстрактні назви.

Іменники, що називають предмети, які сприймаються органами чуттів, мають **конкретне** значення: *вікно, куш, мороз, їжак, ранок, діброва*.

До іменників із конкретним значенням належать: одиничні предмети (*жінка, лисиця, куш, ліхтар, озеро*); речовини, матеріали (*олія, кисень, метал*); назви відтинків часу (*секунда, тиждень*); територій (*узбережжя, лісостеп*); власних імен (*Вадим, «Кореспондент», Черкаси*).

Іменники з конкретним значенням легко розпізнати за граматичними ознаками: вони мають форми і однини, і множини (*хлопець — хлопці, дача — дачі, секунда — секунди*), їх можна перелічити (*два блокноти, чотири століття, три багатирі*).

Виконайте тестове завдання.

Тільки іменники з конкретним значенням є в рядку

- А думка, Дмитро, ТСН, братерство
- Б Карпати, Людмила, «Світоч», літак
- В Оксана, безмежжя, блокнот, урок
- Г «Вечірні вісті», Запоріжжя, невгамовність, автомобіль

Запам'ятаймо!

Іменники, що називають не власне предмети, а властивості, дії, процеси, наукові поняття, стани, належать до іменників з **абстрактним значенням**. Наприклад: *чіткість, блакить, зухвалість, свідомість; ковзання, ходіння, змагання; перемовини, окиснення, охолодження; функція, еволюція, стиль, жанр, хімія; паніка, спокій, любов, несамоवि-тість*.

Іменники з абстрактним значенням мають такі граматичні ознаки: їм властиві форми або однини (*щастя, кохання, ненаситність*), або множини (*веселощі, канікули, мандри, кошти*). Їх не можна порахувати, проте міру вияву якоїсь властивості, стану тощо передають словами *багато, мало: багато щастя, мало збитків*.

Переважно іменники з абстрактним значенням — це слова із суфіксами: **-ість** (*твердість*); **-енн-** (*волевиявлення*); **-інн-** (*горіння*); **-анн-** (*вітання*); **-ств-**, **-зств-**, **-цств-** (*інакодумство, убожество, бешкетництво*); **-б-** (*ходьба*); **-изм, -ізм (-їзм)** (*атлетизм, цинізм, архаїзм*).

Спишіть речення. Підкресліть іменники з абстрактним значенням.

1. Обличчям відрізняються міста, і вдачаю відмінні всі народи, і люди неоднакові в породі, та спільні всім нам гідність і мета (*М. Доленго*).
2. Триста розлук поміж нами було, триста прощань поміж нами (*М. Вінграновський*).
3. Найпекучіші, пригоєні буденними клопотоми болі разом тепер ожили, зашеміли (*О. Гончар*).
4. Я накосив лиш нервів добрий сніп та вимолотив радощів півжмені (*М. Вінграновський*).

1. Прочитайте вірш Б. Мозолевого. Випишіть невідомі для вас слова. З'ясуйте й запишіть їх лексичне значення.

Життя і смерті спивши щедрий келих,
Усі літа спаливши на вогні,
Я, скіфський цар, лежу в дніпровських Геррах,
І стугонять століття по мені.

Колись цю річку звали Бористеном,
А Скіфією — всі оці краї.
Як пахли по степах тоді нестерпно
Кочівками осінні кураї.

Гай-гай!.. Все так. Колись я був тут юним.
Ходив на бій. Поїв коня з ріки...
Мов сон, пройшли сармати, готи, гунн,
Авари, печеніги, кипчаки.

Чиї тепер там кроки землю будять?
Яка зійшла над обрієм доба?
Я міцно сплю, тримаючи на грудях
Тяжінь високовольтного стовпа.

2. Запишіть наявні у вірші іменники за зразком у дві колонки.

Зразок

Іменники з конкретним значенням	Іменники з абстрактним значенням
<i>келих, цар, Герри...</i>	<i>життя, смерть, літ...</i>

Запам'ятаймо!

Іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як ціле, називаються **збірними**.

Найчастіше такими сукупностями є назви істот, рослин: *малодь, дівтора, березняк, листя, коріння*.

Збірні іменники не мають форми множини, називаючи сукупність багатьох предметів, що не підлягають лічбі.

Збірним іменникам властиві рід і словозміна. Вони мають характерні суфікси: **-ств-** (*птаство*), **-цтв-** (*козацтво*), **-ин-** (*картоплиння*), **-няк** (*березняк*), **-еч-** (*малеча*), **-ар-** (**-ор**) (*мошकारа, дівтора*).

Спишіть слова. До яких іменників вони належать? Позначте в них суфікси.

Городина, вишняк, козацтво, босячня, студентство, картоплиння, братство, мушва, ботвиння.

1. Спишіть речення. Підкресліть збірні іменники.

1. Під дубочками, на осонні — комашині купини. Зачувши тепло, у них копошиться невгамовна комахня (*І. Цюпа*). 2. Найнижчою ланкою козацької старшини були міські й сільські (курінні) отамани. 3. Шановне

панство! Висловлюємо вам свою повагу (А. Кокотюха). 4. Еліта цієї спільноти — козацька старшина — об'єкт мого дослідження (В. Маслійчук). 5. У прибережних вербах шебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою (М. Коцюбинський). 6. Заклопотана голота, зіщулившись од холоду, підтюпцем протискувалася серед шляхетно вбраних панів і панів (О. Досвітній).

2. Які з підкреслених іменників належать до активної лексики, а які — до пасивної?

§ 30 Рід іменників. Іменники спільного роду. Рід незмінюваних іменників

Запам'ятаймо!

Більшість іменників належать до певного роду: **чоловічого, жіночого, середнього**. Показником роду може бути закінчення іменника в називному відмінку однини. Не мають роду іменники, що вживаються тільки в множині.

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
1. Нульове закінчення: <i>онук</i> , <i>дощ</i> , <i>Іван</i>	1. -а: <i>краса, родина, Галина</i>	1. -о: <i>суспільство, озеро, дно</i>
2. -о: <i>батько, Дніпро</i>	2. -я: <i>пісня, доля, Юлія</i>	2. -е: <i>море, місце, видовище</i>
3. -е: <i>вовчище, котище</i>	3. Нульове закінчення: <i>честь</i> , <i>мужність</i> , <i>любов</i>	3. -я: <i>зілля, сузір'я, немовля</i>
4. -а: <i>Микола, друзяка</i>	4. Іменник <i>мати</i>	4. -а: <i>ведмежа, курча, коліща</i>
5. -я: <i>Ілля</i>		

Деякі іменники мають **спільний рід**. Це стосується назв людей за їхніми рисами характеру, поведінкою, професією (*невдаха, причепа, соня, ябеда, роззява, листоноша, голова* в значенні «керівник»). Визначається рід таких іменників за зв'язком слів у реченні. Наприклад: Сергійко — відомий соня (чол.). Маринка — відома соня (жін.).

Прочитайте речення. Визначте рід виділених іменників. Складіть речення, у яких ці іменники мали б інший рід.

1. І чого цей **базіка** все язиком меле? (*Б. Грінченко*). 2. Не думайте, будь ласка, що Ніна **плакса**. Ні... Вона ніколи даремно не рюмсає (*О. Копиленко*). 3. Чисто на сміх та на глум зробила доля його наймитом, **бідолоахою**, без поля і ріллі, без хати і роду (*І. Франко*). 4. Невтомний **грудяга** вітер допомагав вітрильникові (*М. Ткаченко*).

1. Прочитайте уривок із вірша В. Симоненка «Стільки в тебе очей...». Випишіть іменники, визначте рід.

Не шукаю до тебе
ні стежки, ні броду —
ти у грудях моїх,
у чолі і в руках.

Упаду я зорею,
мій вічний народе,
на трагічний і довгий
Чумацький твій Шлях.

2. Складіть і запишіть твір-мініатюру «Я — громадянин (громадянка) України».

1. Спишіть уривок з інтерв'ю В. Симоненка кореспондентові радіо після виходу у світ дебютної збірки «Тиша і гімн» у 1962 р.

Що я можу сказати про себе?

Ще так мало прожито і так мало зроблено. Хочеться бути людиною, хочеться робити гарне і добре, хочеться писати такі вірші, які б мали право називатися поезією. І якщо це мені вдається рідко, то це не тому, що я не хочу, а тому, що мало вмю і мало знаю.

Найбільше люблю землю, людей, поезію і... село Біївці на Полтавщині, де мама подарувала мені життя. Ненавиджу смерть.

Найдужче боюся неширих друзів...

2. Випишіть іменники жіночого роду, поставивши їх у називному відмінку однини. Визначте закінчення.

- Складіть і запишіть речення зі словосполученнями *веселий базіка*, *невтомна базіка*, *маленька плакса*, *невгамовний плакса*.

1. Утворіть від поданих слів (де це можливо) іменники — назви професій жінок. Запишіть утворені пари слів, позначаючи в них суфікси.

Фрезерувальник, менеджер, учитель, провайдер, рахівник, адвокат, токар, секретар, контролер, бухгалтер, касир, редактор, продавець, ткач, економіст, юрист.

2. Які з названих професій вам відомі? Розкажіть про них.

Це цікаво!

Терміни «чоловічий рід», «жіночий рід», «середній рід» прийшли до нас із грецької граматики. У V ст. до н. е. філософ Протагор запропонував поділяти всі іменники на три роди.

Не всі мови мають категорію роду. Наприклад, у турецькій та узбецькій мовах немає родів.

1. Прочитайте уривок з вірша В. Симоненка.

Ти лежиш іще впоперек ліжка —
Ну до чого мале й чудне!
А до тебе незримі віжки
Прив'язали цупко мене.

Кажуть, носа ти вкрав у баби,
Губи й ноги забрав мої,
Взяв у матері синю звабу
І в очах своїх затаїв.

Спи, грабіжнику мій кирпатий,
Сумнів диханням розігрій,
Я тобі стану в голови слати
Найнижніші подушки мрій.

2. Доберіть до виділених слів спільнокореневі іменники. Запишіть їх, визначте рід.

Запам'ятаймо!

Іменники, що не змінюються за відмінками, належать до **незмінюваних** іменників. Це слова іншомовного походження, аббревіатури, жіночі прізвища на приголосний та **-о**, наприклад: *леді, фрау, кенгуру, поні, інтерв'ю, кафе, Перу, ГЕС, АТП, Ольга Бондар, Марія Бойко*.

Рід незмінюваних іменників

Правило	Приклади
1. Назви осіб мають рід відповідно до статі.	<i>поважна фрау, молода леді</i>
2. Назви тварин звичайно мають чоловічий рід (можливе розрізнення за статтю).	<i>швидкий поні, весела шимпанзе (про самицю)</i>
3. Назви неістот належать до іменників середнього роду.	<i>справедливе журі, тепле кашне</i>
4. Рід власних назв визначається за загальною назвою (місто, озеро, ріка, острів).	<i>вечірнє Тбілісі (місто), мальовниче Тахо (озеро), гірська Тахо (ріка), цей Кюсю (острів)</i>
5. У складноскорочених іменниках рід визначається за родом головного слова.	<i>нова АТС (станція), замаскований КП (пункт), престижний ВНЗ (заклад)</i>

237 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Йому подобається (просторий) купе. 2. Нам запропонувати (ресторанний) меню. 3. Дітям подобається (цирковий) поні. 4. (Маленький) колібри зависає над квіткою, п'ючи нектар. 5. У газеті надруковано (офіційний) комюніке.

238 1. Розшифруйте абрєвіатури. Визначте рід складноскорочених іменників.

ГЕС, ООН, ВНЗ, УТ.

2. Складіть і запишіть речення зі складноскороченими іменниками.

239 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Говерла, Голландія, Гродно.
2. Муфта, мусон, мулат.
3. Парі, попури, парад.
4. Суми, Сумщина, Карпати.
5. Няня, шеня, оленя.

2. Складіть речення з іменником, який не має категорії роду.

240 1. Розгадайте загадки. Визначте рід слів-відгадок.

1. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть.
2. У воді купалася, а сухою залилася.
3. Удень мовчить, а вночі кричить.
4. Ходить по городу кожух та свитина.

2. Доберіть три загадки, до яких слова-відгадки були б чоловічого, жіночого та середнього роду.

241 1. Прочитайте вірш Г. Чубач. Випишіть незмінювані іменники, визначте рід.

Овоче́ве їм рагу,
Запи́ваю ча́єм.
Пригости́в би кенгу́ру,
Та його́ — нема́є.
Потім з'ї́м і́ще желе́.
А після́ обі́ду
Сяде́м з дру́гом у ме́тро
І в кіно́ по́їде́м.

§ 31 Число іменників

Пригадаймо!

В українській мові розрізняють дві форми числа: *однину* й *множину*.

Однина	Множина
Слугує для позначення одного предмета, а також сукупності, збірності. Наприклад: <i>пісня, ріка, тиждень, срібло, дівчора, Олеся</i>	Слугує для позначення будь-якої кількості предметів (два і більше) та парності. Наприклад: <i>казки, озера, кущі, сани, ворота, штани</i>

Більшість іменників мають форми однини й множини. Це назви предметів, які можна полічити. Наприклад: *сад — сади, вікно — вікна, гора — гори*.

242 Спийшіть текст. Визначте число іменників.

Андрія Малишка з дитинства чарувала народна пісня. Не випадково багато віршів поет написав у традиційній формі пісень, які легко і природно лягали на музику. Про явори, тополі, руту, про зорі — світанкові й вечорові, про стежки-доріженьки написано й виспівано чимало, але поет зумів знайти свою ноту, розкрити у вірші глибоке поняття Батьківщини. Пісні, написані на слова Андрія Самійловича, стали справді народними. Це найкраще визнання для автора.

Запам'ятаймо!

Деякі іменники мають лише одну форму числа.

Іменники, що вживаються лише	
в однині	у множині
1. Збірні: <i>юнацтво, насіння, рідня, волосся</i>	1. Назви сукупностей людей, предметів: <i>діти, гроші, надра</i>
2. Назви абстрактних понять: <i>совість, добро, мир</i>	2. Назви предметів парної будови: <i>окуляри, ножиці, сани</i>
3. Власні назви: <i>Десна, Говерла, Париж</i>	3. Власні назви: <i>Карпати, Афіни, Суми</i>
4. Назви речовин: <i>чай, бензин, борошно, чорнило, сіль</i> . Форму множини вживають для позначення різновидів речовини: <i>чаї, бензини, солі</i>	4. Назви речовин (товарів): <i>вершки, дріжджі, парфуми</i> 5. Назви часових понять, ігор, обрядів: <i>канікули, шахи, заручини</i>

Інколи форма множини може утворюватися від іменників, що вживаються тільки в однині: *жито* — *житá*, *сніг* — *снігі*, *ячмінь* — *ячмені*.
Форми множини використовуються переважно в поезії.

1. Прочитайте уривок із поезії А. Малишка «Урожай». Яке слово, що має форму лише однини, поет ужив у множині?

У теплий вечір міддю блисне просо,
Медова гречка в тиші і цвіту,
Жита рясні, пшениця стоголоса
Під небо гонить хвилю золоту.

2. Утворіть форми множини від іменників *роса*, *гречка*, *трава*, *мед*, *хліб*, *вода*. У яких текстах трапляються такі форми?

- Запишіть зашифровані слова: а) у однині (якщо можливо); б) в множині (якщо можливо).

а)

б)

1. Випишіть і поясніть значення фразеологічних зворотів, у яких іменники мають тільки одну з форм числа.

Витрішки продавати, сміятися на кутні, як горохом об стіну, пекти раків, знімати вершки, сісти в калюжу, язик до Києва доведе, ведмідь на вухо наступив, ні в тин ні в ворота, виносити сміття з хати, обливатися слізьми.

2. Знайдіть серед наведених висловів фразеологізми-синоніми. З одним із них складіть речення.

- Спишіть уривок із поезії А. Малишка «Пісня про рушник». Підкресліть іменники, що мають дві форми числа.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в шебетанні дібров.
І на тім рушникові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

247

Розгадайте ребуси. Визначте число слів-відгадок.

248

Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Гай, зошит, море, заздрощі.
2. Волосся, роковини, канікули, Чернівці.
3. Гіпс, жнива, картон, цукор.

249

Накресліть у зошиті таблицю. Доповніть її власними прикладами.

Число іменників		
однина і множина	тільки однина	тільки множина
День — дні ...	Зав'язття, кава ...	Суми, Гімалаї ...

250

Прочитайте текст. Випишіть слова, що мають тільки форму множини.

Як з'явилися жіночі штани

У новітній історії цій моді поклали початок американки, які в 40-х роках XX ст. запропонували перші моделі брюк, спочатку вельми незручних і кумедних, — це були шаровари, прикриті зверху трохи вкороченою широкою спідницею. Однак і цей варіант у Європі викликав скандал, і тільки найвідчайдушніші модниці одягали подібні спідниці-штани для верхової або велосипедної їзди. У XX ст. спорт ставав дедалі популярнішим у жінок, і в моду ввійшли досить короткі штани — шорти.

§ 32 Відмінки іменників

Пригадаймо!

Що таке *форма слова*? Це те саме слово, яке змінило своє закінчення, щоб поєднатися з іншими словами й утворити речення. Утворення нової форми іменника, тобто зміна його закінчення, називається **відмінюванням**, або **змінюванням за відмінками**.

В українській мові сім відмінків: *називний (Н. в.), родовий (Р. в.), давальний (Д. в.), знахідний (З. в.), орудний (О. в.), місцевий (М. в.), кличний (Кл. в.)*. Іменники відмінюються в однині й множині.

251 1. Відгадайте загадки.

- Малеча Києвом гуляла,
усе навколо розглядала.
«Що те? Хто це?» — питала.
Дніпро, Майдан, каштани, магазин.
Вони користувались відмінком ...
- Зимі не треба дошкику,
а літу — вітру шквального.
Кому? Чому? Що треба,
спитаєм у ...

- Про які відмінки не згадувалось у загадках? Заповніть у зошиті таблицю відомостями про відмінки.

Назва відмінка	Питання	Приклади	
		однина	множина

Запам'ятаймо!

Називний відмінок однини — це початкова форма іменника.

Називний і кличний відмінки — прямі. Решта відмінків — непрямі. Непрямі відмінки можуть уживатися з прийменниками.

Форми відмінків, які вживаються з прийменниками

Відмінок	Прийменники	Приклади
Родовий	без, біля, від, до, для, з-за, між, після, проти	<i>стежка до школи, їжа для немовлят</i>
Давальний	всупереч, навздогін, назустріч, наперекір	<i>приїхав всупереч негоді</i>
Знахідний	крізь, в (у), за, на, над, по, про, через, понад, поза	<i>стукає у вікно, іти через ліс</i>
Орудний	між, поміж, з, за, перед, під, проміж	<i>розмова з друзями, видніється за гаєм</i>
Місцевий (не вживається без прийменника)	в (у), на, по, об, при	<i>сидить при дорозі, ваза на столі</i>

Утворіть і запишіть 7–8 словосполучень, у яких залежне слово стоїть у родовому відмінку з прийменником.

Зразок. Береза біля воріт.

Спишіть текст. Над кожним іменником надпишіть форму відмінка.

Іван Пулюй. Це ім'я повертається до нас із бабутья, як і багато інших постатей, яскравих і непересічних, які не з власної волі змушені були працювати поза межами України. Наш видатний співвітчизник займався фізикою, математикою, астрономією. Володів п'ятнадцятьма мовами. Був відомим педагогом, політиком, громадським діячем. Праці Івана Пулюя, талановитого фізика, відкривача ікс-проміння, вдумливого філософа, широго українського патріота, є актуальними і сьогодні, коли наша держава утверджує свою незалежність (За В. Шендеровським).

Іван Пулюй

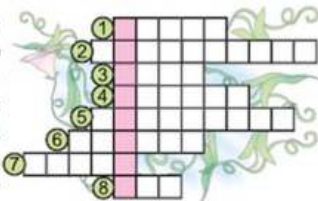
Пригадаймо!

Жіночі прізвища на приголосний та **-о** не відмінюються: *без Ірини Багай, з Вікторією Петренко*; більшість аббревіатур: *на АТС, у ВМС (але в ТЮГу)*; іншомовні слова з кінцевим голосним: *меню, кіно (але пальта, пальтом)*.

Відмінок цих іменників визначається за допомогою питання, на яке вони відповідають у реченні.

254 Заповніть кросворд і прочитайте «заховане» слово.

1. Назва пори року, що настає після зими (Кл. в. одн.). 2. Приміщення, де зібрано книжки, журнали, газети (Н. в. мн.). 3. Будинок у передмісті, де сім'я відпочиває влітку (Зн. в. одн.). 4. Грошова одиниця, яка зроблена з металу (Д. в. одн.). 5. Пристрій, за допомогою якого можна розглядати предмети, що не розрізняються неозброєним оком (Н. в. одн.). 6. Установа, у якій зберігаються великі суми грошей (Р. в. мн.). 7. Швидкісний вид транспорту, що рухається під землею (не відмінюється). 8. Розділовий знак, що ставиться між однорідними членами речення або частинами складного речення (Р. в. мн.).

255 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Морозиво, небо, молоко, кіно.
2. Мрією, країною, планети, морем.
3. На вікні, у кабінеті, пісні, при клубі.

Це цікаво!

256 Прочитайте текст. Провідмінійте в однині та множині виділені слова.

Зараз важко уявити медицину без використання невидимих **променів**, або, як ми звикли називати їх, рентгенівських. Ці промені можуть проходити крізь предмети, залишаючи їхні знімки. Це допомагає лікарям встановлювати діагноз. **Історія** рентгенівських променів почалася понад сто років тому. У 1901 році Вільгельм Конрад Рентген отримав Нобелівську премію за відкриття променів, які тепер названі його ім'ям. Проте сьогодні всім відомо, що саме Іван Пулюй заклав підґрунтя цього **відкриття**. Український фізик ще в 1896 році просвітив новонароджену дитину таким способом, що можна було бачити хребет і грудну клітку.

Запам'ятаймо!

Щоб не помилятися при визначенні відмінка іменника, потрібно ставити обидва питання: для істот і неістот.

Наприклад: Блискавка (*хто? що?*) (Н. в.) освітила весь дім (*кого? що?*) (Зн. в.).

Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібному відмінку.

Часто природа обдаровує (людина) багатьма (таланти). Іван Пулюй був прекрасним (учений), знав п'ятнадцять (мови), займався перекладацькою (діяльність). А в 1869 (рік) доля звела до купи двох геніальних (люди) — Івана Пулюя та Пантелеймона Куліша. Вони мріяли дати українському (народ) Біблію. Палкі патріоти твердо вірили, що народ, який має (Біблія) власною (мова), буде вічним і незнищеним. Цей переклад уперше вийшов друком у (Відень) 1903 року і перевидавався пізніше багато разів у (Берлін, Нью-Йорк, Лондон). А у 2000 році був перевиданий і в (Україна).

Спишіть вірш Г. Чубач. Визначте відмінки слів, які мають лише форму множини.

Наш кіт

На подвір'ї дві ворони
з миски їли макарони.
На ворота кіт наш сів
і на сонці спинку грів.
Раптом двері заскрипіли —
дві ворони полетіли.
Ну а кіт наш втік до хати
і почав вершки лизати.

1. Поставте подані іменники в кличному відмінку. Запишіть.

Сестра, Іван, Вікторія, бабуся, батько, Галина Андріївна, подруга, онучок, друг, побратим, пан Президент.

2. Складіть і запишіть із словами 4 речення. Поясніть розділові знаки.

§ 33 Відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни

Запам'ятаймо!

Іменники можна об'єднати за відмінковими закінченнями у великі групи. Такі групи називаються **відмінами**. В українській мові розрізняють чотири відміни.

Поділ іменників на відміни

I відміна

Іменники жіночого, чоловічого й спільного роду із закінченнями **-а, -я** в початковій формі: *абетка, Микола, гірчиця, Ілля, лівша, лілія, соня*

II відміна

Іменники чоловічого роду з нульовим закінченням або із закінченням **-о** та іменники середнього роду із закінченнями **-о, -е, -я** в початковій формі: *абрикос, велет, дядько, озеро, поле, знання, Петро*

III відміна

Іменники жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі: *молодь, ніч, подорож, радість* та іменник *мати*

IV відміна

Іменники середнього роду із закінченнями **-а, -я** в початковій формі, що в непрямих відмінках, крім знахідного й орудного, мають суфікси **-ат, -ят, -ен**: *ведмежа, гатчення, гавеня, гуся, дівча, ім'я, плем'я, кошеня*

Розгляньте таблицю «Поділ іменників на відміни». Доповніть перелік іменників, об'єднаних у групи за відмінами. Скористайтеся орфографічним словником. Дібрані слова запишіть за зразком.

Зразок: I відміна: *держава*, II відміна: *Дніпро*,
III відміна: *далечінь*, IV відміна: *дитя*,

Прочитайте текст. Випишіть іменники I відміни, поставивши їх у початковій формі. Виділіть закінчення, визначте рід.

Всесвітньо відомий авіаконструктор, творець перших у світі вертольотів Ігор Сікорський народився 25 травня 1889 року в Києві. Ігор був п'ятою дитиною в родині, у якій приділяли багато уваги вихованню і розвитку дітей. Батько виховував Ігоря за власною методикою, наголошуючи на гартуванні сили волі, умінні бачити перед собою мету. Іван Олексійович не хотів бачити сина неуком, хитрюгою, неробою. Прищеплював хлопчині високі чесноти й водночас твердість, порядність, витримку, працьовитість.

Це цікаво!

- Прочитайте прислів'я (читайте за годинниковою стрілкою, пропускаючи дві клітинки).
- Запишіть прислів'я-відгадку. Визначте, до якої відміни належать іменники, ужиті в ньому. Обґрунтуйте відповідь.

Прочитайте текст. Випишіть іменники жіночого роду, поставивши їх у початковій формі. Визначте, до якої відміни вони належать.

Мати Ігоря Сікорського вводила його в чудовий світ мистецтва. Вона ознайомлювала сина з творчістю видатних музикантів, письменників і художників. Найбільше вразило хлопчика малярство Леонардо да Вінчі, геніального італійського художника і не менш геніального вченого. Ігор придивлявся: ось крила на різних стадіях злету, ось птах долає вітер. Сам художник був певний, що люди літатимуть, як птахи. Цій переконаності передувало безліч спостережень. На малюнках Леонардо є те, що ми назвали б тепер дельтапланом, літаком, вертольотом, парашутом.

Спишіть текст. Визначте відмінок, рід і відміну іменників.

Людина мріяла літати з давніх часів. Одна з легенд розповідає про Дедала та його сина Ікара. Дедал зробив крила з пташиних пер, зліпивши їх воском. Стали батько із сином на високу скелю й полетіли. Ікар необережно наблизився до сонця, яке розтопило віск. Пера поступово одне за одним осипались. Юнак каменем упав із висоти й розбився. Але в пам'яті людській Ікар — це символ прагнення людства до нових злетів.

Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Бажання, морозиво, поле, кошеня.
2. Лоша, курча, скло, лисеня.
3. Ім'я, тім'я, хлоп'я, сім'я.

Запишіть іменники, згрупувавши їх за відмінами.

Бібліотекар, дошка, гвинт, ягня, дім, вишня, любов, Ярина, ювілей, Десна, мураха, немовля, плющ, ніс, слово, курча, мати, честь, огірок, тривога, собака, тюль, невдаха, соня, добро, злість, яма.

1. Запишіть слова, зашифровані в схемі. Визначте відміну, до якої вони належать.

2. Визначте, які з утворених слів стосуються техніки. Складіть і запишіть із ними речення.

§ 34 Відмінювання іменників І відміни

Пригадаймо!

1. Скільки відмінків в українській мові? Назвіть їх.
2. У які відміни об'єднуються іменники за відмінковими закінченнями? Які іменники належать до І відміни?

Запам'ятаймо!

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники І відміни поділяються на групи.

Група	Приголосний, на який закінчується основа слова в початковій формі	Приклади
Тверда	Твердий нешиплячий	комета, Микола, легенда
М'яка	М'який	пісня, Ілля, суддя, мрія
Мішана	Твердий шиплячий	свіча, тиша, межа

Зразки відмінювання іменників твердої групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	книга	Микола	книги	Микол
Р. в.	книги	Микол	книг	Микол
Д. в.	книзі	Миколі	книгам	Миколам
Зн. в.	книгу	Миколу	книги	Микол
Ор. в.	книгою	Миколою	книгами	Миколами
М. в.	на (у) книзі	на Миколі	на (у) книгах	на Миколах
Кл. в.	книго	Миколо	книги	Микол

У давальному та місцевому відмінках однини перед закінченням *-і* в коренях слів відбувається чергування *г-з, к-ц, х-с*: *волога* — *волозі*, *сорока* — *сороці*, *завірюха* — *у завірюсі*.

Зразки відмінювання іменників м'якої групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	гривня	серія	гривні	серії
Р. в.	гривні	серії	гривень	серій
Д. в.	гривні	серії	гривням	серіям
Зн. в.	гривню	серію	гривні	серії
Ор. в.	гривнею	серією	гривнями	серіями
М. в.	на (у) гривні	на (у) серії	на (у) гривнях	на (у) серіях
Кл. в.	гривне	серіє	гривні	серії

Зразки відмінювання іменників мішаної групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
<i>Н. в.</i>	хаща	каша	хащі	каші
<i>Р. в.</i>	хащі	каші	хащ	каш
<i>Д. в.</i>	хащі	каші	хащам	кашам
<i>Зн. в.</i>	хащу	кащу	хащі	каші
<i>Ор. в.</i>	хащею	кащею	хащами	кашами
<i>М. в.</i>	на (у) хащі	на (у) каші	на (у) хащах	на (у) кашах
<i>Кл. в.</i>	хаще	каше	хащі	каші

1. Запишіть іменники в три колонки: а) іменники твердої групи, б) іменники м'якої групи, в) мішаної.

Недотепа, екзотика, каша, м'ята, будівля, азбука, єхидна, ерудиція, огорожа, думка, епоха, раджа, заготівля, ракета, естрада, іржа, ваза, невдача, ноша, ангіна, Ярмче.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв кожного слова в колонках має вийти прислів'я. Запишіть і поясніть його.

- Прочитайте текст. Випишіть іменники і відміни твердої групи. Два з цих іменників провідніняйте в однині та множині.

Софія Русова, шведка за походженням, присвятила своє життя українській педагогіці й освіті. У 1873 році вона із сестрою Марією організувала перший у Києві дитячий садок, пізніше в Чернігові заснувала громадську бібліотеку. Написала підручники з географії, французької мови, праці з педагогіки, української літератури. У простих і мудрих роздумах виховательки, талановитої українки висловлено незаперечну істину: над колискою немовляти має звучати рідна пісня й рідне слово.

- Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

- Діжка, скеля, парта, пригода.
- Рукою, хмарою, лелекою, кручею.
- Оленко, Ірино, Юліє, Віро.

- Розгадайте ребуси. До якої групи належать слова-відгадки? Провідніняйте їх в однині. Позначте закінчення.

- 272 Доберіть із підручника (на ваш вибір) 10 іменників і відміни м'якої групи. Визначте, які з іменників мають конкретне значення, а які — абстрактне.

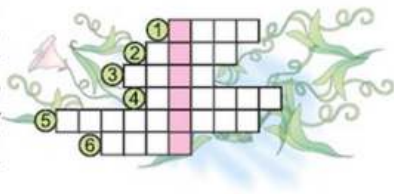
- 273 1. Прочитайте текст. Випишіть іменники і відміни.

Софія Русова жила й навчалася в Києві. У 14 років закінчила гімназію із золотою медаллю. Дівчина мріяла про вступ до консерваторії, але, виявивши велику силу духу та відвагу дорослої людини, заявила: «...Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?» Удача завжди всміхається тим, хто твердо йде до мети. Усе життя славетна українка присвятила дітям, справі освіти, рідному народові, Батьківщині.

2. Утворіть від виписаних іменників кличний відмінок однини. Позначте закінчення. Поясніть, чому в кличному відмінку однини іменники і відміни мають різні закінчення.

- 274 Розгадайте кросворд і дізнаєтесь, до якої групи належать усі зашифровані іменники.

1. Том — це кіт, а Джері — це ...
2. Посудина, у якій замішували тісто.
3. Мертва ... під час контрольної роботи.
4. Коли людина осоромилась, про неї кажуть, що вона сіла в ...
5. Пошту нам приносить ...
6. Місце, куди на вихідні виїжджають городяни.

- 275 1. Запишіть іменники в знахідному відмінку множини. Позначте закінчення.

Неістоти: булка, платівка, реклама, історія, груша.

Істоти: комаха, неня, школярка, забіяка.

2. Поясніть на прикладах іменників з вправи подані схеми.

Зн. в. мн. = Р. в. мн. → для істот
Зн. в. мн. = Н. в. мн. → для неістот

Прочитайте слова, за допомогою яких складіть усно невелику розповідь про Софію Русову. Випишіть іменники І відміни м'якої групи. Провідмінійте два з них у множині (*на вибір*). Позначте закінчення.

§ 35 Відмінювання іменників II відміни

Пригадаймо!

1. Іменники якого роду належать до II відміни? Наведіть приклади.
2. Які закінчення в початковій формі мають іменники чоловічого роду, що належать до II відміни?
3. Які закінчення в початковій формі мають іменники середнього роду, що належать до II відміни?

Запам'ятаймо!

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники II відміни поділяються на групи.

Група	Приголосний, на який закінчується основа слова в початковій формі	Приклади
Тверда	твердий нешиплячий	<i>барвінок, дядько, озеро</i>
М'яка	• м'який; • твердий нешиплячий в іменниках середнього роду (із закінченням <i>-е</i>)	<i>учитель, Андрій, почуття; море, поле;</i>
Мішана	твердий шиплячий	<i>аркуш, куш, вуж, плече, селище.</i>

Запишіть за зразком іменники II відміни, розподіливши їх на групи.

Зразок

Іменники II відміни		
Тверда група	М'яка група	Мішана група
<i>будинок ...</i>	<i>буревій ...</i>	<i>прізвище ...</i>

Стрибок, зілля, князь, морозиво, ліцей, збіжжя, берег, узгір'я, сценарій, побачення, обличчя, стиль, автограф, банк, око, гурт, віск, Париж, льон, вантаж, мед, колесо, ключ, вугілля, фонд, хист, Дніпро, сальют, шастя.

Запам'ятаймо!

Зразки відмінювання іменників твердої групи

Відмі- нок	Число					
	однина			множина		
<i>Н. в.</i>	хвіст	дядько	озеро	хвості	дядьки	озера
<i>Р. в.</i>	хвоста	дядька	озера	хвостів	дядьків	озер
<i>Д. в.</i>	хвосту (-ові)	дядькові (-у)	озеру	хвостам	дядькам	озерам
<i>Зн. в.</i>	хвіст	дядька	озеро	хвості	дядьків	озера
<i>Ор. в.</i>	хвостом	дядьком	озером	хвостами	дядьками	озерами
<i>М. в.</i>	на (у) хвості	на (у) дядькові	на (в) озері	на (у) хвостах	на (у) дядьках	на (в) озерах
<i>Кл. в.</i>	хвосте	дядьку	озеро	хвості	дядьки	озера

Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібному відмінку. Позначте в цих словах закінчення.

Михайло Остроградський народився у 1801 (рік) на Полтавщині. До восьми (роки) ріс серед селянських дітей. Потім було навчання в гімназії. Пізніше (Михайло) віддали до Харківського (університет). Це визначило долю майбутнього вченого. Талановиті викладачі пробудили в (Михайло) любов до математики. Остроградський сам став визначним (математик), палким (пропагандист) знань, прекрасним (лектор).

Зразки відмінювання іменників м'якої групи

Відмі- нок	Число					
	однина			множина		
<i>Н. в.</i>	гай	пість	знання	гаї	гості	знання
<i>Р. в.</i>	гаю	гостя	знання	гаїв	гостей	знаць
<i>Д. в.</i>	гаю	гостеві (-ю)	знання	гаям	гостям	знанням
<i>Зн. в.</i>	гай	гостя	знання	гаї	гостей	знання
<i>Ор. в.</i>	гаєм	гостем	знанням	гаями	гостями (гістьми)	знаннями
<i>М. в.</i>	на (у) гаю (-ї)	на (у) гостеві (-ю)	на (у) знанні	на (у) гаях	на (у) гостях	на (у) знаннях
<i>Кл. в.</i>	гаю	гостю	знання	гаї	гості	знання

279

1. Закінчіть математичні твердження. Запишіть.

Ділення перевіряється...

Додавання перевіряється...

При множенні на нуль отримуємо...

2. Визначте відміну, групу та відмінок іменників.

280

Прочитайте текст. Випишіть іменники II відміни м'якої групи. Один з цих іменників провідмінійте в однині та множині.

Останні місяці свого життя Михайло Васильович Остроградський жив у Полтаві. Тут він зустрів і своє шістдесятиріччя. З ювілеєм видатного вченого вітав увесь світ. «Історія завжди буде вдячна Вам за молоду зміну вітчизняної науки», — зазначали друзі-науковці.

Запам'ятаймо!

Зразки відмінювання іменників мішаної групи

Відмі- нок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	дощ	явище	дощі	явища
Р. в.	дощу	явища	дощів	явищ
Д. в.	дощу (-еві)	явищу	дощам	явищам
Зн. в.	дощ	явище	дощі	явища
Ор. в.	дощем	явищем	дощами	явищами
М. в.	на (у) дощі (-у)	на (у) явищі	на (у) дощах	на (у) явищах
Кт. в.	дощу	явище	дощі	явища

281

Розгадайте ребуси. Слова-відгадки провідмінійте.

282

Доберіть із словника (на ваш вибір) 10 іменників II відміни мішаної групи.

Запам'ятаймо!

Іменники II відміни, як правило, у давальному та місцевому відмінках однини мають паралельні форми (два варіанти) закінчень. Паралельні закінчення урізноманітнюють мову.

Наприклад: *пану Романові; на панові Романі.*

1. Спишіть словосполучення, поставивши слова в давальному відмінку однини. Використовуйте паралельні форми закінчень для урізноманітнення мови.

Син Дмитро, брат Андрій, кум Іван, племінник Федір, добродій Петро, друг Сашко.

2. З двома словосполученнями складіть і запишіть речення.

1. Спишіть текст. В іменниках II відміни визначте відмінок, групу, число.

Цих людей єднала любов до рідної землі, її мови, пісні та думки про визволення українського народу. Геніальний математик Михайло Васильович Остроградський і геніальний митець (письменник, художник) Тарас Григорович Шевченко багато років товаришували. Познайомив їх у 1837 році Василь Андрійович Жуковський. Тарас Шевченко був не тільки геніальним поетом. Він цікавився і суспільними, і точними науками.

У Петербурзі Тарас відвідував лекції лицаря чисел Остроградського з астрономії, математики, фізики. А коли поет хворів, Михайло Васильович годинами просиджував біля нього (За В. Шендеровським).

1. Прочитайте діалог за ролями. Із скількох реплік він складається?

Дмитрик. Кажуть: «наговорила сім мішків гречаної вовни».

Бабуся. Наговорити сім мішків гречаної вовни — це казати багато, але все не до ладу.

Яся. А чому саме сім мішків і саме гречка?

Бабуся. Сім — аби підкреслити, що багато. Сім в українському фольклорі — символічне число, воно трапляється в казках, прислів'ях, приказках. А гречка — споконвічна їжа українців, тому народ створив про неї багато образних висловів.

2. Пригадайте фразеологізми, у яких уживаються слова *сім, гречка, гречаний*.

§ 36 Особливості відмінювання іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку

Пригадаймо!

1. Які іменники належать до II відміни?

2. Дайте визначення понять: *істота, неістота, власна назва, загальна назва, термін*.

Запам'ятаймо!

Іменники чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини залежно від значення мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю**.

-а, -я		-у, -ю	
Іменники означають	Приклади	Іменники означають	Приклади
назви осіб, істот; прізвища	<i>брата, директора, ведмедя, лікаря, Мороза, Вітра</i>	назви речовин, матеріалів	<i>піску, сиру, цукру, гороху, кисню, меду, очерету</i>
назви предметів, чітко окреслених понять	<i>автобуса, клена, олівця, дуба, рядка, явора, графіка, документа, портфеля, серпня</i>	назви явищ природи, назви збірних понять, установ та організацій	<i>морозу, вітру, тайфуна, колективу, ярмарку, університету</i>
назви населених пунктів	<i>Києва, Нью-Йорка, Рима (місто). Винятки: Кривого Рогу, Кам'яного Броду, Холодного Яру</i>	назви країн, регіонів, гір, річок	<i>Алжиру, Риму (держави), Далекého Сходу, Донбасу, Іраку, Бугу</i>
назви річок (під наголосом)	<i>Дніпра, Остра, Дністра</i>	назви почуттів	<i>болю, страху, гніву, жаху</i>
назви термінів	<i>відмінка, терміна, перпендикуляра, предмета, косинуса</i>	назви танців, спортивних ігор, літературознавчих термінів	<i>вальсу, баскетболу, абзацу, пейзажу, роману, діалогу, монологу</i>
назви нечітко окреслених предметів, часто із суфіксом -к-	<i>садка, вечора, тягаря</i>	назви дій та процесів	<i>приїзду, ремонту, стукоту</i>

Деякі іменники мають закінчення **-а, -я** і **-у, -ю** залежно від наголосу: *стола — стóлу, двóра — двóру, мостá — мóсту*.

286 Доберіть власні приклади до кожної групи іменників, наведених у таблиці. Обґрунтуйте свій вибір.

287 Спийшіть речення, розкриваючи дужки.

- З навчального (предмет) Петро найкраще знав розділ про клімат.
- Не порушуючи (графік), машиніст (поїзд) подолав гірський маршрут.
- До (Буг) залишилося кілька кілометрів.
- Виконувати вправу потрібно з нового (рядок).
- Після (ремонт) приємно пахло свіжою фарбою.
- Ні з чим не порівняєш запах свіжого (хліб)!

Запам'ятаймо!

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевими **-ар, -ир** належать до твердої або м'якої групи.

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим **-яр** належать або до мішаної, або до твердої групи.

Щоб правильно написати закінчення цих іменників у родовому відмінку, слід визначити, до якої групи вони належать.

Тверда група	Іменники на -ар, -ир, -яр, -ур , у яких при відмінюванні наголос не змінюється: саніта́р — саніта́ра — саніта́ром, саніта́ри; бригади́р — бригади́ра — бригади́ром, бригади́ри; му́ляр — му́ляра — му́ляром, му́ляри; трубади́р — трубади́ра — трубади́ром, трубади́ри. Примітка. Як іменники твердої групи відмінюються слова <i>зві́р, кома́р, хаба́р, снігу́р, пічку́р</i> , але в називному відмінку множини вони мають закінчення -і : зві́р — зві́ра — зві́ром, зві́рі; кома́р — кома́ра — кома́ром, кома́рі; снігу́р — снігу́ра — снігу́ром, снігу́рі
М'яка група	Іменники на -ар, -ир , у яких наголос при зміні слова переходить на закінчення: кобза́р — кобза́ря — кобза́рем, кобза́рі; пусти́р — пусти́ря — пусти́рем, пусти́рі
Мішана група	Іменники з наголошеним суфіксом -яр , у яких при зміні слова наголос переходить на закінчення: каме́няр — каме́няра — каме́нярем, каме́нярі; пісня́р — пісня́ра — пісня́рем, пісня́рі; школя́р — школя́ра — школя́рем, школя́рі

Запишіть десять іменників — назв професій. Визначте, до якої відміни та групи вони належать.

Згрупуйте подані іменники в три колонки: а) тверда група; б) м'яка група; в) мішана група. Обґрунтуйте поділ на групи. Запишіть форми родового, орудного відмінків однини та називного відмінка множини іменників.

Виноградар, скипидар, кашовар, писанкар, кулінар, нектар, димар, квітка́р, інжи́р, букси́р, пусти́р, лебоши́р, капіля́р, пазу́р, ковза́няр, муля́р, школя́р, процесо́р, столя́р, пека́р.

1. Провідіть іменники *звір, комар, цар, дар* в однині та множині.
2. Складіть і запишіть речення, у яких іменник *школяр* уживається в родовому, давальному відмінках однини та називному відмінку множини.

§ 37 Відмінювання іменників III та IV відміни

Пригадаймо!

1. Іменники якого роду належать до III відміни?
2. Яке закінчення мають іменники III відміни в початковій формі?
3. До якої відміни належить іменник *мати*?

Запам'ятаймо!

Іменники III та IV відміни на групи не поділяються.

Зразки відмінювання іменників III відміни

Відмінок	Однина			
Н. в.	тінь	мати	піч	щедрість
Р. в.	тіні	матері	печі	щедрості
Д. в.	тіні	матері	печі	щедрості
Зн. в.	тінь	матір	піч	щедрість
Ор. в.	тінню	матір'ю	піччю	щедрістю
М. в.	на (у) тіні	на (у) матері	на (у) печі	на (у) щедрості
Кт. в.	тіне	мати	пече	щедросте

Відмінок	Множина			
Н. в.	тіні	матері	печі	щедрості
Р. в.	тіней	матерів	печей	щедростей
Д. в.	тіням	матерям	печа́м	щедростя́м
Зн. в.	тіні	матерів	печі	щедрості
Ор. в.	тінями	матер'ями	печа́ми	щедростя́ми
М. в.	на (у) тінях	на (у) матер'ях	на (у) печах	на (у) щедростях
Кт. в.	тіні	матері	печі	щедрості

Особливості правопису іменників III відміни в орудному відмінку однини

Подовження приголосних між голосними: <i>сіллю, міддю, височінню, вісню, подорожжю</i>	Подовження не відбувається між приголосним і голосним: <i>честю, повістю, радістю, смертю</i>	Після <i>б, п, в, м, ф, р</i> з'являється апостроф: <i>любов'ю, кров'ю, верф'ю, матір'ю</i>
---	--	--

297 1. Запишіть слова в орудному відмінку однини.

Мужність, любов, печаль, **актуальність**, багатобарвність, ніч, Січ, честь, байдужість, вродливість, вермішель, кров, гордість, **кіновар**, лют, лютість, паморозь, вертикаль, галузь.

2. Поясніть, користуючись тлумачним словником, лексичне значення виділених слів.

298 1. Установіть відповідність між фразеологічними зворотами та їх тлумаченнями.

1 хоч гать гати	А дуже багато чогось
2 кров ударила в голову	Б підступно намагатися підкорити когось
3 день і ніч	В починати робити помилки, погані вчинки
4 збиватися з путі	Г постійно, цілодобово
5 розкидати сіті	Г стан сильного хвилювання

2. Запишіть фразеологічні звороти. Визначте відмінок іменників III відміни.

299 Запишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібному відмінку.

Ім'я видатного лікаря і мислителя Миколи Пирогова пов'язане з хірургією. Він брав участь у російсько-турецькій війні 1854–1856 років у Криму. Із (честь і гідність) переборював усі труднощі й небезпеки воєнного часу. Не боячись (кров і смерть), зробив велику (кількість) найскладніших операцій за (відсутність) багатьох препаратів. Микола Іванович уперше в польових умовах наклав гіпсову пов'язку.

Це цікаво!

300 Прочитайте текст. Випишіть іменники III відміни. Поясніть правопис відмінкових закінчень.

Ще на зорі цивілізації людина почала займатися практичною медициною. І хоча наші предки вірили, що хвороби викликані злими духами, 124

однак не відмовлялися від мазей, які виготовляли цілителі. А одного давнього лікаря з Греції ми згадуємо з вдячністю й сьогодні. Порядністю й безкорисливістю великого Гіппократа можна пояснити те, що він відокремив медицину від чаклунства. До лікування легендарний лікар підходив з погляду науковості. А Гіппократовою заповіддю — «Не нашкодь!» — і досі керуються сучасні лікарі.

Пригадаймо!

1. Іменники якого роду належать до IV відміни?
2. Які закінчення мають іменники IV відміни в початковій формі?
3. Які суфікси мають іменники IV відміни в непрямих відмінках?

Запам'ятаймо!

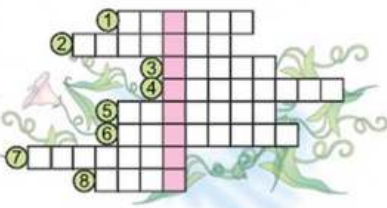
Зразки відмінювання іменників IV відміни

Відмінок	Число					
	Однина			Множина		
Н. в.	ім'я	олень	дівча	імена	оленята	дівчата
Р. в.	імені (ім'я)	оленяти	дівчати	імен	оленят	дівчат
Д. в.	імені	оленяті	дівчаті	іменам	оленятам	дівчатам
Зн. в.	ім'я	олень	дівча	імена	оленят (оленята)	дівчат
Ор. в.	іменем (ім'ям)	оленям	дівчам	іменами	оленятами	дівчатами
М. в.	по (на, в) імені	на (в) оленяті	на (у) дівчаті	на (в) імен- нах	на (в) оле- нятах	на (у) дів- чатах
Кт. в.	ім'я	олень	дівча	імена	оленята	дівчата

1. Розгадайте кросворд — і ви дізнаєтесь, до якої відміни належать слова-відгадки (підказка: слова-відгадки — це назви малят тварин).

1. За качкою плыве її ... 2. Зайчи-
ха годує своє ... 3. Корова опікуєть-
ся малим ... 4. Ведмедиця грається
на галявині з кумедним ... 5. Олень
підходить до свого ... 6. Курка несе
черв'яків жовтеньким ... 7. Собака
оберігає своїх ... 8. За лошицею бі-
жить жваве ...

2. Яких тварин із згаданих у кросворді ви бачили? Де саме? Складіть і запишіть речення з назвами цих тварин.

1. Прочитайте слова. Випишіть іменники IV відміни, поставивши їх у родовому відмінку однини і множини.

Чверть, лист, маля, гуска, вовчище, хлопчик, наркоз, обєріг, хлоп'я, обручка, порося, плем'я, розвага, солідарність, фазан, хімія, фазанєня.

2. Підкресліть суфікси, які допомогли вам визначити належність іменників до IV відміни.

- Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Колішати, колішат, пташеняти.
2. Імені, племені, сім'ї.
3. Кошеняті, кошенятам, ягняті.

§ 38 Особливості написання іменників у кличному відмінку

Пригадаймо!

1. Яку роль виконує кличний відмінок у спілкуванні?
2. Складіть і розіграйте короткі діалоги, у яких ви звертаєтесь до вчителів, однокласників, називаючи їхні імена в кличному відмінку.

1. Визначте, до яких казок створив художник ці малюнки. Запишіть, як звертаються один до одного герої цих казок.

2. Знайдіть у текстах творів, які ви вивчаєте на уроках літератури, іменники в кличному відмінку. Запишіть їх у називному та кличному відмінках.

Запам'ятаймо!

Кличний відмінок позначає звертання до певної особи чи предмета.

Іменники I, II та III відмін в однині мають у кличному відмінку різні закінчення: **-о, -е, -є, -у, -ю**. На вибір закінчення впливає твердість чи м'якість приголосного іменникової основи, рід іменника.

Форма кличного відмінка іменників середнього роду II відміни збігається з формою називного відмінка: *озеро, море*.

Форма кличного відмінка іменників IV відміни однини збігається з формою називного відмінка: *дитя, дівча, хлоп'я*.

Форма кличного відмінка множини іменників усіх відмін збігається з формою називного відмінка: *сестри, брати, матері, малята*.

Закінчення іменників у кличному відмінку

-о	Власні й загальні іменники жіночого й чоловічого роду на -а : <i>Тетяна — Тетяно, Микола — Миколо, учителька — учителько, газда — газдо</i>
-е	1. Іменники жіночого та чоловічого роду на -я : <i>учениця — ученице, праця — праце, тесля — тесле</i> . 2. Іменники жіночого роду на -а перед шиплячим: <i>калюжа — калюже, круча — круче, душа — душе</i> . 3. Іменники чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним основи перед нульовим закінченням: <i>Іван — Іване, актор — акторе, столяр — столяре, друг — друже</i> .
-є	Власні та загальні іменники жіночого роду на -я , що стоїть після голосного: <i>Соломія — Соломіє, Зоя — Зое, мрія — мріє</i> .
-у	1. Деякі іменники чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним основи та нульовим закінченням або закінченням -о : <i>син — сину, тато — тату</i> . 2. Іменники чоловічого роду з пестливими суфіксами -к, -ок, -ик і суфіксами -ник, -ач : <i>котик — котику, синок — синку, хлопчик — хлопчику, Романчик — Романчику, будівельник — будівельнику, глядач — глядачу</i> . 3. Іменники чоловічого роду II відміни, основа яких закінчується на -ш, -щ : <i>товариш — товаришу, дощ — дощу</i> . 4. Власні імена чоловічого роду на -г, -х : <i>Генріх — Генріху, Людвіг — Людвігу</i> .
-ю	1. Пестливі загальні назви жіночого роду на -я : <i>бабуся — бабусю</i> . 2. Власні та загальні назви чоловічого роду з м'яким кінцевим приголосним основи: <i>Юрій — Юрію, Василь — Василю, місяць — місяцю, соловей — солов'ю</i> . 3. Іменники чоловічого роду м'якої групи на -р : <i>Ігор — Ігорю, шахтар — шахтарю</i> .

305 Залишіть іменники в кличному відмінку й поясніть уживання закінчень.

Хлопець, дочка, мандрівник, інженер, професор, корова, синиця, мрія, тато, Ілля, Юрко, Олеся, Любов, Петро, математик, громадянин, фермер, футболіст, Артем, Марина, Стефанія, Богдан, Маргарита, Надія, Андрій, Соломія, Сергій, Василь, татусь, кондуктор, українець, козак, дівчина, водій, Дніпро, пан, душа, чародій, казкар, земля, мисливець, корабель.

306 Накресліть у зошитах таблицю. Доповніть її прикладами, скориставшись словником власних імен.

Кличний відмінок власних імен людей

Закінчення	Приклади
-о	Миколо! ...
-е	Петре! ...
-у	Левку! ...
-ю	Сергію! ...

307 1. Залишіть форми кличного відмінка від іменників — назв родичів.

1. Тітка, тітонька, тіточка. 2. Племінник, племінничок, племінниця. 3. Похресник, похресничок, похресниця. 4. Кузина, кузиночка, кузинька. 5. Сват, сваха, свашенька. 6. Зять, зятник, зятьок. 7. Кум, кумась, кумцьо, кума, кумася, кумонька. 8. Мати, матуся, мамуня, мамця, мамуся, матусенька.

2. З'ясуйте лексичне значення незрозумілих вам слів.

308 Залишіть за зразком цитати з українських пісень, у яких ужито кличний відмінок.

Зразок: Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці.

Це цікаво!

У звертаннях, що складаються з двох власних імен (імені та по батькові), обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Іване Миколайовичу, Галино Василено*.

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв в однині, кличний відмінок можуть мати обидва слова або тільки перше: *пане бригадир(е), пане директор(е), пане посол*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, кличний відмінок має лише загальна назва. Прізвище ставиться у формі називного відмінка: *пане Шевчук*.

Складіть і запишіть речення з п'ятьма звертаннями (на вибір).

Шановна Наталіє Іванівно, любий друже, відважний козаچه, славетний поете, мріє моя, панове українці, моя любя Софіє, свідомий громадянине, щастя моє, шановне панство, вельмишановний Сергію Олександровичу, шановний Президенте, пане полковнику, дороженька Олено, поважне товариство, добродію, зіронько моя, високоповажний пане професоре.

Знайдіть і виправте помилки. Поясніть, у чому вони полягають.

1. Шановний учень, здайте контрольну роботу.
2. Пан водій, зупиніть таксі.
3. Друг, поділися цукерками.
4. Я люблю тебе, моя країна.
5. Дорогі мої Валерій та Андрій, вітаю вас зі святом.
6. Алло, бабуса!

§ 39 Відмінювання іменників, що мають форму лише множини

1. Спишіть, доповнивши власними прикладами іменників, що мають форму тільки множини.

1. Назви одягу і взуття: *штани*, ...
2. Власні назви: *Чернівці*, ...
3. Назви парних предметів: *окуляри*, ...
4. Назви речовин: *парфуми*, ...
5. Назви дій і процесів — *посиденьки*, ...

2. Складіть речення зі словом, яке ви вживаєте найчастіше.

Запам'ятаймо!

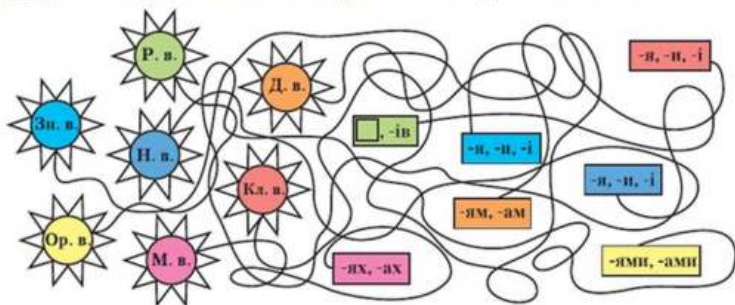
Іменники, що мають форму лише множини, відмінюються так само, як іменники I та IV відмін у множині, хоча до жодної з відмін ці іменники не належать.

Зразки відмінювання іменників, що вживаються тільки в множині

Відмінок	Приклади		
Н. в.	вінця	канікули	гордоші
Р. в.	вінець	канікул	гордошів
Д. в.	вінцям	канікулам	гордошам
Зн. в.	вінця	канікули	гордоші
Ор. в.	вінцями	канікулами	гордошами
М. в.	на (у) вінцях	на (у) канікулах	на (у) гордощах
Кл. в.	вінця	канікули	гордоші

1. Розплутайте головоломку. Запишіть, якому відмінку належать відповідні закінчення. Які відмінки мають однакові закінчення?

2. Наведіть приклади слів за поданими в схемі відмінковими закінченнями.

1. Спишіть текст. Підкресліть іменники, що вживаються лише в множині. Визначте відмінки.

Є люди, які завжди ясної літньої ночі люблять дивитися на міради загадкових далеких світів. Їхня найзаповітніша мрія — сягнути через терни до зірок. Таких окрилених не лякають життєві негаразди, тимчасові труднощі, відсутність коштів. До таких людей належав і наш земляк Юрій Кондратюк. На космодромі на мисі Канаверал (США) йому встановлено пам'ятник, бо саме за схемою Кондратюка відбувся політ астронавтів на Місяць. Завдяки геніальним відкриттям славетного українця земляни підкорили таємничий космос.

2. Випишіть іменники, що мають форму тільки однини.

Це цікаво!

Юрій Кондратюк довів, що тільки багатоступенева ракета може подолати земне тяжіння. Його ідеї використані також при будівництві Кримської вітроелектростанції, зведенні Останкінської телевізійної вежі. У Сибіру за його проектом побудували величезне дерев'яне зерносховище з елеваторами. У всіх цих технічних досягненнях втілено задуми геніального винахідника з Полтави.

- Запишіть подані іменники в родовому й орудному відмінках.

Кошти, надра, іменини, грошенята, гуслі, дебати, вибори, дріжджі, жалоші, задвірки, збори, кайдани, копалини, куранти.

§ 40 Особливості творення іменників. Правопис складних іменників

Запам'ятаймо!

Іменникам властиві всі способи словотворення:

- префіксальний; • суфіксальний; • префіксально-суфіксальний;
- безафіксний; • складання слів, основ, початкових букв; • перехід слів з однієї частини мови в іншу.

1. Запишіть іменники, зашифровані в схемах. Якими способами вони утворені?

2. Створіть власну схему, у якій було б відображено суфіксальний спосіб словотворення.

- Спишіть текст, визначте спосіб творення виділених слів.

Євген Оскарович Патон, видатний учений у галузі **мостобудування**, засновник відомого у світі Інституту **електрозварювання НАН** України, писав: «Мені подобаються точні науки не самі собою, а **можливістю їх застосування** на практиці. Абстрактні числа й формули — не для мене. Інша річ — побачити ці формули й ряди цифр утіленими в будівельних конструкціях. А мости — один із найцікавіших видів таких конструкцій».

Усміхнімося!

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть іменники зі «страшними» суфіксами. Поясніть, якого значення надають словам «страшні» суфікси.

Страшні суфікси

Щойно втрапили у ліс
Я і мій собака —
Там нас ледве не загриз
Тарган-Тарганяка.

Дременули ми нараз:
Тільки вітер свище,
А зі схованки на нас —
Павук-Павучище.

Ми від нього навтьоки
Крізь куші, яруги,
А за нами — хижаки,
Хробацюри-Хробаки,
Комар-Комарюги...

Всі голодні та страшні!
Клацають зубами!..
Добре, що лише вві сні
Це було із нами.

2. Випишіть з вірша іменники, які не мають «страшних» суфіксів.
Від яких з них можна утворити слова зі «страшними» суфіксами?

1. Спишіть слова. Позначте суфікси, за допомогою яких утворюються назви професій, роду занять.

Авіатор, бригадир, банкір, вантажник, волій, учений, учитель, газетяр, дизайнер, диригент, скрипаль, черговий.

2. Запишіть іменники — назви професій своїх родичів чи знайомих.
Яким способом утворені ці іменники?

Усміхнімося!

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Спишіть. Поясніть, якого значення надають суфікси виділеним іменникам.

Нестрашні суфікси

Що мені степи і хаші,
Ікла, пазури і паші? —
Не боюсь я навіть зблизька
Ні пантерки, ні тигриська!
Що мені змія? — Зміючка!
Не гадюка, а гадючка,
Не пітон — пітончик,

Не бізон — бізончик!
І не лев, а левчик,
І не вовк, а вовчик,
Я — хоробрий хлопчик:
Хлопчик, плюс хоробчик.
Дочитай ремарку:
Він був у зоопарку.

2. Поясніть, як утворилося слово *хоробчик*.

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені іменники, розберіть їх за будовою.

Мости — невтомні **трудяги**, у яких немає ні свят, ні вихідних. Вони працюють цілодобово, за будь-якої погоди й пори року. Багато їх залишив у спадок нащадкам Євген Оскарович Патон. Та є в Києві один — Парковий міст. А в народі його називають «мостом закоханих». Він — це надійність, **романтичність**, **легкість**, вишуканість, тендітність. Хочеться навіть назвати його щонайлагідніше — **місток**. Чудовий **краєвид** відкривається з нього. Ми бачимо Дніпро, по якому велично плывуть білі

кораблі та снують прогулянкові річні трамвайчики. Цей міст — один із незабутніх подарунків Майстра дітям, онукам, правнукам, Україні.

2. Доберіть спільнокореневі слова до вписаних слів. Поясніть спосіб їх утворення.

Прочитайте уривок із вірша Б. Олійника про Є. Патона. Випишіть виділені слова. Утворіть від них іменники. Визначте спосіб творення.

Одні залюблені в старі листи.

Ті — в музику.

А ті — в руді томища.

Таке життя...

А він любив мости.

О, не любив — кохав [...].

А може, й вище!

Він міг, як маг, єднати береги,

Над урвищем зависнути орлино.

І перед ним ставали на коліна

Жахких проваль

повержені боги...

Прочитайте текст. Пригадайте ситуацію, у якій ви могли б ужити фразеологізм *і слід захолюнув*.

Дмитрик і Яся рвали вишні на вареники. Несподівано під парканом з'явився сусідський хлопець на велосипеді. Дмитрика з вишні як вітром здуло. Хлопці на велосипедах гайнули до річки. З ганку почувся голос бабусі: «А Дмитрика вже й слід захолюнув!»

Яся здивувалася. Мабуть, захолюнуть вареники, не дочекавшись Дмитрика, але як може захолюнути його слід?

— Так кажуть про того, хто швидко зник, — пояснила бабуся, — і його вже й не наздоженеш.

1. Підготуйте відповідь за поданим планом на уроці в науковому стилі на тему «Правопис складних іменників». Кожна група опрацьовує один пункт плану.

Для цього зверніться до § 22–25. Виберіть і запишіть правила, що стосуються правопису складних іменників. Проілюструйте кожне правило власними прикладами.

План відповіді на тему «Правопис складних іменників»

1. Правила написання складних іменників зі сполучними голосними *о, е, є*.
2. Правопис складних іменників разом.
3. Правопис складних іменників через дефіс.
4. Написання іменників з *пів-, напів-, полу-*.
5. Правопис складноскорочених слів.
2. Прослухавши інформацію однокласників, складіть усний відгук на їхні відповіді. Використайте поданий план. Не забувайте про правила доброзичливої критики.

План аналізу усної відповіді на тему «Правопис складних іменників»

1. Повнота розкриття теми.
2. Послідовність викладення матеріалів.
3. Можливість доповнити, уточнити відповідь.
4. Дотримання вимог наукового стилю.
5. Доцільність дібраних прикладів до сформульованих правил.
6. Загальна оцінка відповіді.

1. Спишіть слова, розкриваючи дужки, вставляючи, де потрібно, відповідні літери, дефіс, апостроф.

Верт(..)літ, ліс(..)сплав, чорн(..)гуз, **чорн(..)зем**, верб(..)ліз, ліс(..)степ, **нос(..)ріг**, авт(..)страда, вел(..)трек, перекоти(..)поле, шести(..)денка, 750(..)річчя, пів(..)аркуша, пів(..)години, пів(..)коло, пів(..)місяць, пів(..)огірка, пів(..)яблука, напів(..)сон, пів(..)Європи, пів(..)Києва, **авто(..)мото(..)гурток**, купівля(..)продаж, Лисичка(..)Сестричка, жар(..)птиця, Свят(..)вечір, стоп(..)кран, прем'єр(..)міністр, кіловат(..)година, екс(..)чемпіон, міні(..)футбол, чар(..)зілля, місто(..)Київ, ріка(..)Дунай, звіробій(..)трава, дівчина(..)красуня, красуня(..)дівчина, жук(..)короїд, заєць(..)русак, льон(..)довгунець, **Укр(..)інформ**, Дон(..)бас.

2. З'ясуйте, від яких слів утворилися виділені слова.

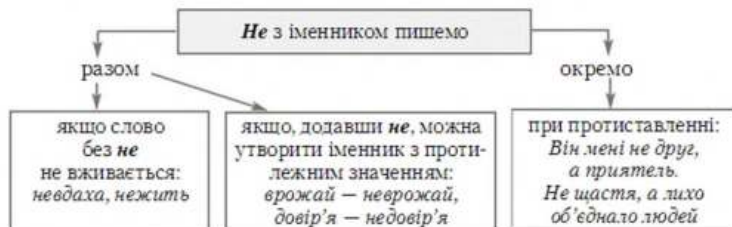

§ 41 Не з іменниками

Запам'ятаймо!

З іменником частка **не** може писатися разом і окремо.

1. Прочитайте подані слова. Поясніть написання **не**.

Недолік, нежить, нездара, неук, **неміч**, **нероба**, немовля, неслух, негода, **небилиця**, невагомість, негайність, негідник, **незабудка**.

2. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

1. Розшифруйте рядки з віршів А. Кримського. Ключ до шифру: кожне число відповідає порядковому номеру букви в алфавіті.

18	7	17	1	8
----	---	----	---	---

24

22	3	12	23	12
----	---	----	----	----

4	12	21	29	7
---	----	----	----	---

18	1	6
----	---	---

18	7	3	19	16	32
----	---	---	----	----	----

2. Поясніть орфограму «Не з іменниками».

- Доберіть до поданих слів антоніми з **не**. Запишіть слова парами.

Бажання, влячність, визнання, везіння, воля, дбайливість, довіра, доля, заможність, зацікавленість, звичність.

- Запишіть текст, розкриваючи дужки.

У постаті Агатангела Кримського вражає (не)звичність, (не)ординарність захоплень. Він володів шістдесятьма мовами, був чудовим перекладачем із перської, таджицької, турецької, азербайджанської та інших мов. (Не)байдужість, а шире вболівання за Україну спонукало

Кримського взяти участь у заснуванні Академії наук. Він відчував (не)обхідність вивчення історії української мови, потребу упорядкування правопису, укладав словники, був редактором численних видань словників, праць із сходознавства. (Не)осяжність обдарування видатного українського філолога й сходознавця виявилася також у його письменницькій творчості (За В. Гуменюком).

1. Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Запишіть прислів'я.

1 Не подарунок дорогий,	А а господар дім.
2 Не товар, що лежить,	Б а друг, хто правду каже.
3 Не дім господаря красить,	В а увага.
4 Не друг, хто медом маже,	Г але правда.
5 Не приказка,	І а товар, що біжить.
6 Не голова,	Д а копито кобилі.
7 Не копиту кобила,	Е а два вуха і шапка зверху.

2. Поясніть орфограму «Не з іменниками».

Усміхнімося!

Прочитайте вірш Г. Фальковича. Знайдіть слова, які, на вашу думку, вигадав автор. Поясніть свій вибір.

Частка «не»

Фрося, Борчина сестра,
Не пішла до некрамниці,
Не купить непопуніші
І непляшку неситра,
І невафель некіло —
Не тому, що не було.
Річ у тім, що наша Фрося
Колупає пальцем в носі
Й дуже любить частку «не»,
Щоб робить нічого *не*.

1. Прочитайте текст. Випишіть іменники. Визначте їх відміну та відмінок.

Рання весна в саду. Проти сонця вся полунична грядка зацвіла... кульбабами. Із жовтих квітів Ярослава сплела гарний вінок. А бабусі клопіт: треба полоти грядку, бо кульбаба засіє весь город.

Бабуся просить Дмитрика і Ясю:

— Повиривайте кульбабу. Вам це за виграшки, а врятуєте полуницю, зробите добру справу.

Дмитрик. Бабусю, а що таке — за виграшки?

Бабуся. Виграшки — те саме, що іграшки. Коли хочуть сказати, що можна щось зробити легко, не надриваючись, навіть із задоволенням, то кажуть: «це буде за виграшки». Ось і ви, граючись, вирвете кульбабу й отримаєте приз — пиріжки.

Яся. Або коржі з маком.

2. Пофантазуйте, чому квітка кульбаба має таку назву.

Розгадайте ребуси. Складіть і запишіть речення зі словами-розгадками.

§ 42 Букви *е, и, і* в суфіксах *-ечок-, -ечк-, -ичок-, -ичк-, -інн(я), -енн(я), -н(я), -инн(я), -ив(о), -ев(о)*

Пригадаймо!

1. Яка значуща частина слова називається *суфіксом*?
2. Якого значення надають словам *вершечок, донечка* суфікси *-ечок-, -ечк-*?
3. Якого значення надає словам *картоплиння, гарбузиння* суфікс *-инн(я)*?

Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

Павути...я зависло на похилених травах, упокоєно застигла в озер...ах, покритих лата...ям, осі...я вода, на далеких узлі...ї в променях сонця горять-палахотять дуби яскравим багрянцем (*О. Гончар*).

Запам'ятаймо!

Іменникові суфікси	Правопис	Приклади
-ечок (-ечок), -ечк- (у зменшено-пестливих назвах)	е	мішечок, тиріжечок, краєчок, стежечка
-ичок, -ичк- (у зменшено-пестливих назвах, утворених від слів із суфіксами -ик, -иц(я))	и	котичок (котик), часничок (часник), паличка (палиця), розумничка (розумниця)
-инн(я) (у збірних назвах); -інн(я), -енн(я) (у словах, утворених від дієслів)	-нн-	луштиння, павутиння, сидіння, змужніння, зауваження, схвалення
-ен(я), -єн(я) (у назвах малят)	н	кошеня, цуценя, змієня
-ив(о) (у збірних назвах)	и	вариво, печиво, патиwo Винятки: <i>марево, маєво</i>

Доберіть власні приклади до кожного типу орфограм, користуючись таблицею.

Складіть речення з іменниками *дослідження, ластовиння, везіння, гудіння, пташеня, чаєня*. Поясніть правопис цих іменників.

Утворіть спільнокореневі іменники, використовуючи суфікси з таблиці.

Обміліти, управляти, спростити, соняшник, морква, запросити, обчислити, уточнити.

Це цікаво!

Прочитайте текст. Поясніть написання іменників *павутина* і *павутиння*.

Павутина в 100 разів міцніша за сталеву нитку такої ж товщини. Павутина така тонка, що коли нею обв'язати земну кулю по екватору, то маса павутиння дорівнюватиме масі апельсина.

1. Спишіть уривок із поезії І. Драча. Поясніть правопис виділених слів.

Син **мужицький**. Золоте **коріння**.
Одчайдушна блискавка **брови**,
Спалах — і холуйське **павутиння**
Запалив пожегом **голови**.

2. Випишіть із підручника (на ваш вибір) десять іменників з орфограмами «Букви *е, и, і* в суфіксах *-инн(я), -енн(я), -н(я), -инн(я), -ив(о), -єв(о)*».

Запишіть слова, зашифровані в схемах.

береж	-ечок	палян	горш	-ечок	крол	верш	-ечок	стеж
	-ечка			-ечка			-ечка	
гудз	-ичок	дон	яз	-ичок	свіч	вул	-ичок	лис
	-ичка			-ичка			-ичка	
сумлі	-ння	кач	кос	-ння	ході	натхне	-ння	гороб
зморщ	-ечка	гапл	руч	-ечок	ярл	гач	-ечок	бал
	-ичок			-ечка			-ечка	
річ	-ичка	слон	бурі	-ичок	діж	іме	-ичок	лял
	-ння			-ичка			-ичка	
сестр	-еня	доруче	зайче	-ння	сун	гуцуле	-ння	вод
				-ня			-ня	

Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Позначте суфікси у виділених словах.

1. Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці **руч..нята**.
2. Колосся лоскоче спітніле **лич..нько**.
3. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мар..ві танцюють далекі тополі.
4. Дружно бігли мишасті кон..**нята**.
5. Усі такі веселі, гомонять, радіють **свят..чку**.
6. Вранці виплило ясне сон..**чко** на погідне небо.
7. Високі крислаті верби зеленою банею нависли над **вул..чкою** (За М. Коцюбинським).

1. Прочитайте текст. До якої ситуації з вашого шкільного життя можна застосувати вислів *на вербі груші*?

Дітей зацікавила груша, на яку прищепили плоди різних сортів. І колір, і розмір, і форма (а що вже й казати про смак!) грушок дуже відрізняються.

Яся. А взагалі — на будь-яке дерево можна прищепити грушу? Навіть на вербу?

Бабуся. Верба ж не садове дерево, на нього садівники не щеплять груші. Але груші іноді таки на вербі ростуть.

Дмитрик. Бабусю, це, мабуть, жарти. Так буває тільки в мові!

Бабуся. Авжеж. Кажуть «**на вербі груші**» про якусь нісенітницю.

§ 43 Написання і відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові та прізвищ іменникової форми

Запам'ятаймо!

Утворення імен по батькові

Прочитайте форми імен по батькові. Запам'ятайте правопис.

Андрій
Андрійович — Андріївна

Богдан
Богданович — Богданівна

Віталій — Віталійович — Віталіївна
 Валерій — Валерійович — Валеріївна
 Геннадій — Геннадійович — Геннадіївна
 Микола — Миколайович — Миколаївна
 Олексій — Олексійович — Олексіївна
 Василь — Васильович — Василівна
 Дмитро — Дмитрович — Дмитрівна
 Лев — Львович — Львівна
 Павло — Павлович — Павлівна
 Тарас — Тарасович — Тарасівна
 Ярослав — Ярославович — Ярославівна

Деякі чоловічі імена по батькові мають паралельні форми: *Лука — Лукич, Лукович; Сава — Савич, Савович.*

1. Запишіть власне ім'я по батькові. Утворіть і запишіть форми імен по батькові від імен найближчих родичів.
2. Складіть і запишіть твір (5–7 речень) про цікавий випадок із шкільного життя, використовуючи в ньому імена та по батькові ваших учнів.

Утворіть і запишіть жіночі та чоловічі імена по батькові від поданих імен.

Антон, Борис, Віталій, В'ячеслав, Гнат, Данило, Євген, Іван, Костянтин, Любомир, Михайло, Назар, Олександр, Петро, Святослав, Яків.

Складіть родовідне дерево вашої родини. Намалюйте його в зошиті, підлишіть імена та по батькові.

Запам'ятаймо!

Імена та по батькові відмінюються як іменники I або II відміни (залежно від закінчень).

Відмінок	Приклади		
Н. в.	Наталія Петрівна	Яків Іванович	Любов Василівна
Р. в.	Наталії Петрівни	Якова Івановича	Любові Василівни
Д. в.	Наталії Петрівні	Якову Івановичу	Любові Василівні
Зн. в.	Наталію Петрівну	Якова Івановича	Любов Василівну
Ор. в.	Наталією Петрівною	Яковом Івановичем	Любов'ю Василівною
М. в.	на Наталії Петрівні	на Якові Івановичі	на Любові Василівні
Кт. в.	Наталіє Петрівно	Якове Івановичу	Любове Василівно

У давальному й місцевому відмінках можуть бути паралельні форми: (на) Василю (Василеві).

Спишіть текст, розкриваючи дужки.

14 листопада 1918 року гетьман Павло Скоропадський підписав Закон про заснування Української академії наук. Першим президентом одностайно обрали (Володимир Іванович Вернадський). Посаду віцепрезидента запропонували (Дмитро Іванович Багалій), а в ролі секретаря колеги побачили (Агатангел Юхимович Кримський).

Спишіть текст, розкриваючи дужки. З двох імен у дужках утворіть ім'я та по батькові.

Вернадський (Володимир, Іван) походить із давнього українського роду. Прадід (Іван, Никифор) навчався в Києво-Могилянській академії. Дід (Василь, Іван) служив лікарем в армії. Батько після закінчення Київського університету Святого Володимира працював викладачем у Петербурзі, Харкові, Москві. Мати (Ганна, Петро) походить із козацького роду.

Запам'ятаймо!

Прізвища в українській мові належать до класу іменників.

За походженням, будовою та особливостями відмінювання їх поділяють на дві групи: а) **прізвища іменникової форми**: *Кучеренко, Степанчук, Горобець, Кушнір*; б) **прізвища прикметникової форми**: *Швидкий, Садовський, Заньковецька*.

Українські й інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників I відміни, відмінюються як відповідні іменники I відміни, а прізвища із закінченнями іменників II відміни відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників II відміни:

Майборода — *Майбороди, Майбороді, Майбороду* ... ;

Гміря — *Гмірі, Гмірі, Гмірю, Гмірею* ... ;

Гнатюк — *Гнатюка, Гнатюкові (Гнатюку)* ... ;

Зайець — *Зайця, Зайцеві (Зайцю)* ... ;

Іванько — *Іваня, Іванькові (Іваню)* ... ;

Панібудьласка — *Панібудьласки, Панібудьласці* ... ;

Симоненко — *Симоненка, Симоненкові (Симоненку)*

Жіночі прізвища на приголосний та **-о, -й** не відмінюються: *Марії Сєник, Надії Балій, з Ніною Байко*. Аналогічні чоловічі прізвища відмінюються як відповідні іменники: *Василя Сєника, Михайлові Балієві, з Андрієм Байком*.

348 З'ясуйте, чи є у вашому класі учні з прізвищами іменникової форми. Запишіть їхні прізвища в родовому й орудному відмінках.

349 Випишіть прізвища, які не відмінюються. Обґрунтуйте свій вибір.

Олійник Василь, Решетука Анастасія, Оліярчик Остап, Ткаченко Надія, Довгаль Ірина, Костенко Гордій, Опанасенко Ганна, Гайдамака Валерій, Гайда Наталя, Кравченко Галина, Демчук Надія, Зварич Василь, Кодлюк Ярослав, Овчинник Володимир, Тераз Мар'яна, Логош Дмитро, Мітченко Юлія, Мішук Ольга, Когут Віра, Наливайко Геофіл, Бойченко Марія, Бесараб Антон, Миколайчук Руслана.

350 Складіть речення з прізвищами так, щоб вони стояли в жіночому й чоловічому роді в родовому та орудному відмінках.

Твердохліб, Смолій, Грушко.

351 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть іменники II відміни в три колонки за групами — тверда, м'яка, мішана.

Іменник

Тиша. Сон. Будильник. Ранок.	Стежка. Ліс. Дуби. Ялиці.
Мама. Тато. Джек. Сніданок.	Вуж. Гриби. Пташки. Суніці.
Сумка. Термос. Ковбаса.	Білка. Небо. Синь. Роса.
Ліфт. Автобус. Шлях. Краса.	Тиша. Термос. Ковбаса.

Комарі. Вогонь. Димок.
Шлях. Автобус. Ліфт. Замок.
Ванна. Мило. Ліжко. Сон.
Джек зітхає, наче слон.

2. Випишіть і провідніняйте іменник III відміни.
3. Випишіть іменник, утворений способом переходу слова з однієї частини мови в іншу.

1. Прочитайте вірш Г. Чубач. Іменників яких відмін немає у вірші?

Оленя одне блукало,	— А кого воно шукало?
Оленя когось шукало.	Оля Олі говорила:
Оля Олю запитала:	— А матусю свою милу!

2. Випишіть виділене слово. Доберіть до нього омонім (іменник, що позначає мийний засіб).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 1

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Іменник — це самостійна частина мови, що означає
А ознаку предмета
Б дію предмета
В предмет
2. Іменник відповідає на питання
А хто? що?
Б який? чий?
В скільки? котрий?
3. Іменник у реченні може бути
А обставиною і означенням
Б підметом і присудком
В будь-яким членом речення

4. Усі слова — іменники в рядку
А науковий, навчити
Б наука, науковець
В по-науковому, навчений
5. Усі іменники належать до власних назв у рядку
А кобзар, сокіл, Прип'ять
Б «Кобзар», «Сокіл», Ірпінь
В земля, Земля, місяць
6. Усі іменники належать до спільного роду в рядку
А листоноша, лівша, забіяка
Б мряка, каша, нероба
В зілля, дівча, хлоп'я
7. Іменник, що має форму тільки множини, у рядку
А морозиво
Б граблі
В лопати
8. Не вживається без прийменника відмінок
А називний
Б родовий
В місцевий
9. Незмінюваний іменник у рядку
А олівець
Б олів'є
В омар
10. Усі іменники належать до IV відміни в рядку
А оселя, теля, стеля
Б оленя, коліща, хлоп'я
В мрія, історія, ім'я
11. На м'яку, тверду та мішану групи поділяються іменники відмін
А першої і третьої
Б першої і четвертої
В першої і другої

12. Іменник *велич* утворено способом
А префіксальним
Б суфіксальним
В безафіксним

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 2

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–6).

- Усі іменники — власні назви — написані правильно в рядку
А планета «Сатурн», Чорне море, місто Яготин
Б Верховна рада, Тарас Шевченко, чипси «Люкс»
В журнал «професор Крейд», Атлантичний океан, магазин «Мобілочка»
- Закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни відповідають правопису в рядку
А тролейбуса, явору, сантиметра
Б Донбаса, Близького Схода, Ірана
В переїзду, твору, циркуля
- Іменник III відміни, який в орудному відмінку однини має подовження приголосних, подано в рядку
А січ
Б юність
В мати
- В усіх іменникових суфіксах пишеться *-е-* в рядку
А зверн..ння, ход..ння, вікон..чко
Б гус..ня, запізн..ння, діж..чка
В мерехт..ння, кол..во, мар..во
- Чоловічі імена по батькові визначаємо за буквосполученнями
А -ович, -євич
Б -івна, -ївна
В -йович, -ович, -ич
- Не** з іменником пишеться окремо в рядку
А зимова (не)года
Б (не)правда, а брехня
В прикре (не)порозуміння

ПРИКМЕТНИК

У цьому розділі ви дізнаєтеся про прикметник як частину мови. А ще ви натрапите на цікаву рубрику «І пензлем, і словом» і отримаєте естетичну насолоду від ознайомлення з творами живопису.

Що треба знати про прикметник як частину мови?

Насамперед він є назвою ознаки. Залежно від того, яку ознаку прикметник називає, розрізняють **якісні**, **відносні** та **присвійні** прикметники.

Хоча прикметник має рід, число і відмінок, проте він не самостійний, а залежить від роду, числа та відмінка іменника, з яким пов'язаний.

Якісна ознака прикметника виявляється більшою чи меншою мірою. У цьому ви переконаєтесь, утворюючи форми вищих і найвищих ступенів порівняння прикметників.

Прикметники змінюються за відмінками. Відмінкові закінчення залежать від того, до якої групи — *твердої* чи *м'якої* — належить конкретний прикметник. Прикметники мають повну й коротку форми, а в реченні найчастіше виконують роль означення та іменної частини складеного присудка.

Ви навчитесь утворювати прикметники від інших частин мови за допомогою вже відомих вам способів словотворення, урізноманітнювати свої висловлювання, широко вводячи в них прикметники.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Присвійні

бабусин, батьків

Відносні

дерев'яний, сільський

Якісні

білий, теплий

М'яка група

давні, учорашний

Тверда група

державний, сестрин

Вищий ступінь порівняння

глибший,

більш (менш) серйозний

Найвищий ступінь порівняння

найближчий, найбільш

(найменш) вибагливий

Повна форма

господарський, червоний

Коротка форма

повен, зелен

§ 44

Прикметник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Повні й короткі форми прикметника

Пригадаймо!

Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть прикметники, до виділених — доберіть синоніми, складіть із ними два речення.

Шира, кльова, щедрослова,
Хай живе дитяча мова!
А дорослу, перерослу,
Не люблю я, бо вона —
Перелякана й нудна.
Та — дитяча, **неледача**,
Хоч, буває, і заплаче —
Суперкласна, пречудова,
Дзвінко-різно-кольорова.

Запам'ятаймо!

Прикметник — це самостійна частина мови, що називає ознаку (прикмету) предмета.

Ознака предмета — це або його якість, або матеріал, з якого він зроблений, або належність комусь, або відношення до іншого предмета: *кольоровий папір, скляний посуд, мамина хустка, міський транспорт*.

Початкова форма прикметника — називний відмінок однини чоловічого роду.

Типова синтаксична роль — означення, присудок: Осі́нній день був дошовий.

356 Спишіть текст. Визначте рід, число та відмінок прикметників.

У місті Феодосії, що притулилося до самого Чорного моря, 1817 року в маленькому будинку народився хлопчик. Із вікон відкривався прекрасний краєвид — небо, море і кораблі. Можливо, саме це визначило майбутнє життя знаменитого художника Івана Айвазовського. Головним «натурником» для нього стало море — йому художник присвятив свої найкращі картини. І хоча талановитого майстра із захопленням приймали сивий Рим, славетний Неаполь, весела Венеція, романтичний Париж, урівноважений Лондон, різноликий Амстердам, в одному з листів він писав: «Моя адреса завжди — місто Феодосія».

Усміхнімося!

357 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Якими членами речення є в ньому прикметники?

У комп'ютера проблеми —
Він боїться Олі й Емми,
Бо вони хоч невеличкі,
Та гидкі в дівчаток звички:
Відбирати в нього мишку

І гукать сусідську кішку,
Потім ждати, що вона
Уполює гризуна.
Добре, що пухнастий гість
Зранку техніку не їсть.

2. У якому значенні вжито у вірші слово *мишка*?

358 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Юнга, юнак, юність, юнацький.
2. Веселий, веселішати, веселковий, весільний.
3. Сині, жовті, червоні, білий.

359 Спишіть текст, поставивши прикметники в дужках у потрібній формі.

Свої твори, що вражали (життєвий, природний) красою, Іван Айвазовський писав не з натури, на лоні природи, а в майстерні. Художник вважав, що митець має вміти фантазувати. Можна бути (чудовий) копіювальником, але не досягти справжньої майстерності. Важко змалювати порив вітру, сплеск хвилі. Потрібно бути (уважний), спостерігаючи за ледь (помітний) порухами стихій, щоб пензель почав (світлий і темний) мазками творити диво на (маленький) клаптику паперу чи (великий) полотні.

Це цікаво!

1. Прочитайте текст. Які назви кольорів у ньому? До яких частин мови належать ці назви?

Є сім основних кольорів, які утворюють усе розмаїття барв.

Жовтий колір — це символ сонця, *зелений* — трави, *блакитний* і *синій* — неба й моря.

Назва кольору *червоний* походить від назви комахи *червець*. Із забарвленої речовини, що міститься в лялечці цієї комахи, у давнину виробляли червону фарбу. *Жовтогарячий*, *помаранчевий*, або *оранжевий*, колір — це колір апельсина, *фіолетовий* — квітки фіалки.

2. Запишіть назви кольорів спектра. Допоможе це зробити в правильній послідовності фраза: *Чарівниця осінь жар-птаха зазиває бабин сад фарбувати.*

1. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського. Прочитайте вірш Д. Павличка. Який художній засіб використав поет, змальовуючи море?

В морі я хотів печаль свою втопити —
Я до моря вийшов рано — море спить.
І мені його будити стало жаль —
Залишилися мені моя печаль.

Ополудні йду до моря і здаля
Бачу, що воно сміється, як маля.
І мені його смутити стало жаль —
Залишилися мені моя печаль.

Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.
І мені його самого стало жаль —
Залишилися мені його печаль.

І. Айвазовський.

Схід сонця на берегах Ялти. 1864 р.

2. Доберіть і запишіть якомога більше прикметників, якими можна описати стан моря, зображений на картині І. Айвазовського.

- Спишіть текст, вставляючи потрібні слова з довідки.

Малювати, виявляється, можна не лише ... , а й У вірші Дмитра Павличка немає жодного ... , але опис моря надзвичайно поетичний. Читаючи вірш, ми власне ... не бачимо, однак воно постає в уяві, як живе.

На картині ж ми споглядаємо море в усій його красі. Художник намалював його так майстерно, що виразно чується сонне дихання ... , ... доторк вранішніх сонячних променів.

Довідка: пензлем, словами, прикметника, моря, хвиль, лагідний.

Запам'ятаймо!

Повна форма прикметників: *зелений, зелена, зелене, зелені*.

Коротка форма прикметників: *зелен (клен)*.

Стягнена форма прикметників: *річний, річна, річне, річні*.

Нестягнена форма прикметників: *чорнії (брови), темная (нічка), зеленее (жито)*.

Коротка і нестягнена форми прикметників використовуються у фольклорі, художньому стилі.

1. Утворіть від поданих повних прикметників коротку форму. Запишіть за зразком.

Зразок: повний — повен.

Певний, ладний, повинний, потрібний, зелений.

2. Складіть і запишіть речення з утвореними прикметниками. Визначте синтаксичну роль прикметників.

1. Спишіть прислів'я. Поясніть, коли доречно їх уживати.

1. Як багатий, так: «Здоров був», а як бідний: «Бувай здоров!» 2. Не до коляди, як повен дім біді. 3. Хто не посіяв на Богослова, той не варт доброго слова. 4. Квітець водою славен, квітами красен.

2. Визначте синтаксичну роль прикметників короткої форми.

365

1. Спишіть уривок з веснянки. Підкресліть прикметники нестягненої форми.

— Ой весна, весна — днем красна, Хай вродиться житечко,
 Що ж ти, весно, принесла? Ще й озимая пшениця,
 — Принесла я вам літечко, І усякая пашниця.
 Ще й рожевую квіточку,

2. Доберіть з підручника української літератури 5–6 словосполучень з прикметниками нестягненої форми.
3. Для яких жанрів усної народної творчості характерні прикметники нестягненої та короткої форми?

366

1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать.

«Художник має бачити, що життя — хороше. І це не обман. Ти ж бо сам широко радієш, бачиш — раптом відкрилося небо, минула гроза. Надзвичайна радість народжується від того, що така краса з'явилася перед тобою. Ти бачиш дерево, залите сонцем і дощем, відчуваєш пахощі свіжого листя. Щастя художника — у творчості, творенні краси».

З такими думками звертається до нас видатна українська художниця Тетяна Нілівна Яблонська — мужня жінка, великий життєлюб і філософ.

2. Які морфологічні ознаки мають прикметники? Визначте морфологічні ознаки вписаних прикметників.

! ПЕНЗЛЕМ, ! СЛОВАМ !

367

1. Розгляньте репродукцію картини Т. Яблонської «Юність». Прочитайте вірш В. Симоненка. З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Гей, нові Колумби й Магеллани,
 Напнемо вітрила наших мрій!
 Кличуть нас у мандрі океани,
 Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
 Нашо ж ми народжені тоді?
 Як нам помістити у корито
 Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
 Мрійництво! Жаго моя! Живи!
 В океані рідного народу
 Відкривай духовні острови!

Т. Яблонська. Юність. 1969 р.

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри **тужаві**,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребє!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите,
Друзі! Ви підкажете мені!..

2. Випишіть прикметники. Доберіть до них синоніми й антоніми.
3. Складіть міні-твір «Хто сказав, що все уже відкрито?» за картиною Т. Яблонської та віршем В. Симоненка.

Це цікаво!

Відомо, що імена та прізвища людей, які стали загальними назвами, пишуться з малої букви: *робінзон* (самітник), *дизель* (двигун), *рентген* (апарат). Але поети у своїх творах можуть писати з великої букви ті назви, які звучать урочисто, піднесено. Так зробив і В. Симоненко у вірші «Гей, нові Колумбі й Магеллани!..».

1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники короткої та нестягненої форми.

Дмитрик і Яся в мокрих футболках підбігають до бабусі.

Дмитрик. Бабусю, а Яся набрала повен рот води і пирскається!
А вода ж холодна!

Яся. Він перший почав!

Бабуся. Ось ви граєтесь. А хоч знаєте, що означає вислів **набрати в рот води**?

Дмитрик. Це означає «мовчати», «не відповідати».

Бабуся. Це так буває на уроці. А в житті іноді треба промовчати. Хтось знає, причому багато знає, але мовчить, бо його попросили: «Набери в рот води», і це означає: «Зберігай таємницю, не проговорись».

2. Поясніть значення фразеологізму *розжувати і в рот покласти*.

§ 45 Групи прикметників за значенням: якісні, відносні, присвійні

Запам'ятаймо!

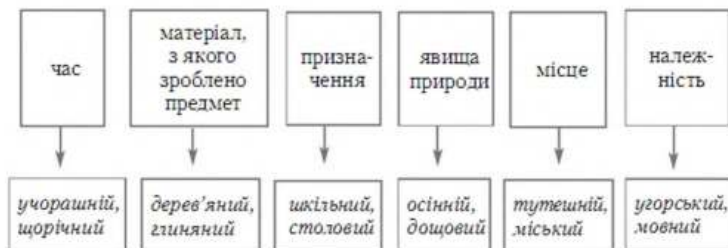
Прикметники за значенням поділяються на такі групи: *якісні, відносні, присвійні*.

Якісні прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які?* і називають ознаки предметів, що сприймаються через відчуття.

Відносні прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які?* і називають ознаку через відношення до предмета.

Відносні прикметники називають ознаку за відношенням до таких понять:

Присвійні прикметники відповідають на питання *чий? чия? чийе? чий?* і називають ознаку за належністю предмета кому-небудь.

Присвійні прикметники називають ознаку за належністю:

1. Запишіть прикметники в три колонки: а) якісні; б) відносні; в) присвійні.

Давній, дощовий, риб'ячий, одноманітний, український, Улянин, багатий, європейський, Йосипів, розумний, залізний, неньчин, огидний, липовий, удавів, білий, осінній, єнотів, успішний.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, з букв, якими починаються слова в кожній колонці, складеться прислів'я. Поясніть його значення.

1. Спишіть текст. Над кожним прикметником напишіть його групу за значенням.

Видатний український художник **Сергій** Васильківський народився в мальовничому куточку **України** над тихою **річкою** Сіверський Донець. Містечко мало солодку назву Ізюм. Змалку **Сергій** любив слухати дідові **розповіді** про хоробрих козаків, а також про нелегкі **чумацькі шляхи**. Частими гостями в родині були кобзарі, від яких хлопчик навчився **гри** на бандурі. Народні перекази, материна пісня, **природа** — усе це пробудило в романтичній натурі **Сергія** майбутній **талант** художника.

2. Від виділених іменників утворіть прикметники. Запишіть їх.
3. Присвійний прикметник уведіть у словосполучення з іменниками *олівець, ручка, оповідання*.

1. Розгляньте малюнки. Запишіть прикметники, що виражають відношення предметів до матеріалу, з якого вони зроблені.

2. До якої групи належать ці прикметники? Складіть із ними речення.
3. Випишіть з орфографічного словника по п'ять якісних, відносних і присвійних прикметників.

Пригадаймо!

1. Що таке *лексичне значення слова*?
2. Які слова називаються *багатозначними*?
3. Що означає вислів *слово вжите в переносному значенні*?

Утворіть словосполучення з прикметниками *золотий, свіжий*, які буживалися в прямому й переносному значеннях. Складіть із ними речення.

Запам'ятаймо!

Прикметники часто вживаються в переносному значенні, тому вони мають властивість переходити з однієї групи за значенням в іншу.

Пряме значення	Переносне значення
Якісний прикметник <i>кисле яблуко</i>	Відносний прикметник <i>кислий ґрунт</i>
Відносний прикметник <i>шоколадний торт</i>	Якісний прикметник <i>шоколадна засмага</i>
Присвійний прикметник <i>заячий слід</i>	Якісний прикметник <i>заячий характер</i>

1. Утворіть із поданих іменників і прикметників словосполучення, у яких прикметники належали б до різних за значенням груп. Запишіть утворені словосполучення.

Зразок: залізні нерви — залізний замок.

Ведмежий, солодкий, сталевий, цукор, труба, барліг, життя, воля, послуга.

2. Складіть речення з утвореними словосполученнями.

Прочитайте текст. Випишіть виділені сполучення слів, визначте в них групу прикметників за значенням.

Сергій Васильківський любив малювати небо. Він робив це так майстерно, що сучасники називали його *небесним, сонячним художником*. Бражає *рідкісне вміння* митця передавати бездонну глибину повітряної блакиті. У *ясний літній день* його хмаринки *легкі, кучеряві, грайливі*.

Коли сонце заходить, вони стають олов'яними, застиглими. Якщо ж художник малює осіннє небо, то на його картинах бачимо похмурі, обважнілі хмари.

1. Розгляньте репродукцію картини С. Васильківського. Прочитайте текст.

С. Васильківський.
Козаки в степу. 1890 р.

З картини дивиться на нас сонячний широкий степ. Ніби чути дзвінку пісню жайворонка. Легко, вільно дихається степовим повітрям: воно потужними потоками струмує на нас із картини незрівнянного Васильківського.

Художник жив нероздільним життям із природою, її звуками та барвами, і це відтворилося в його полотнах. Сергій Іванович був великим пейзажистом — його картини розкривають споконвічні таємниці життя, примушують услухатися в розкішну пісню солов'я та журне туркотіння горлиці...

2. Випишіть прикметники, визначте групи. Придумайте і запишіть словосполучення, у яких прикметники змінюють своє значення й переходять до іншої групи.
3. Складіть за картиною С. Васильківського «Козаки в степу» невеличкий твір (6–7 речень) із прикметниками, що належать за значенням до трьох основних груп.

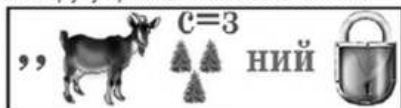

1. Спишіть прислів'я. Визначте групи прикметників за значенням.

1. Багачева правда гірша за брехню. 2. На панську мудрість — мужицька хитрість. 3. Білі руки, а сумління чорне. 4. Правда гостра, як коса. 5. Молодий місяць не всю ніч світить. 6. Лице рум'яне, а серце кам'яне. 7. Від теплого слова і лід розмерзається. 8. І від солодких слів буває гірко.

1. Розшифруйте ребус. Запишіть розшифроване словосполучення. Визначте групу прикметника за значенням.

2. Доберіть і запишіть словосполучення, у якому прикметник змінює своє значення й переходить в іншу групу.

1. Відтворіть діалог за ролями.

Родичі роздивляються фотографії.

Бабуся. Ну вже й Дмитро — **викапана** мама!

А Ясі почулося — «**викупана**» мама».

Яся. До чого ж тут **викупана**?!

Бабуся. Ясюню, я сказала **викапана**, тобто Дмитрик дуже схожий на маму.

Яся. Якесь чудне слово — **викапана**. А про мене теж можуть сказати, що я — **викапаний тато**?

Дмитрик. Дивно... От коли кажуть: «схожий як дві краплі води», то це зрозуміло.

Бабуся. Справді, важко розрізнити дві краплі води: такі вони однакові, подібні, схожі між собою. Ми схожі на своїх найближчих родичів — маму, тата, сестру, брата, бабуся, діда, дядька, тітку. А коли дуже схожі, як дві краплі води, тоді кажуть «**викапана** мама», «**викапаний тато**».

Дмитрик. А, я зрозумів! Це так ніби намалювали портрет. Пам'ятаєш, Ясю, колись ми спостерігали, як працював художник? Мазок за мазком, крапля за краплею наносив він фарбу, аж поки не вималювалось обличчя. Краплинки, що лягали поряд, майже не відрізнялись одна від одної...

Яся. Із таких «кап-кап» і народився портрет. І слово тепер зрозуміле. Отож, Дмитрику, ти — **викапана** мама, а я — **викапаний тато**, бо я більше схожа на нього.

2. Поміркуйте, на кого з рідних і родичів ви схожі. Розкажіть про вашу схожість на когось, використовуючи прикметники.

§ 46 Ступені порівняння якісних прикметників

Запам'ятаймо!

Якісні прикметники можуть виражати якість предмета більшою чи меншою мірою. Щоб визначити цю міру, потрібно порівняти кілька предметів із тією самою ознакою.

Кажемо: «цей дуб вищий», коли зіставляємо його з іншим дубом. Для того щоб сказати: «цей дуб найвищий», потрібно порівнювати щонай-

менше три дерева, з яких одне просто високе, друге — вище, третє — найвище.

Отже, якісні прикметники мають ступені порівняння: **нульовий, вищий і найвищий**. Відносні й присвійні прикметники не мають ступенів порівняння.

Ступені порівняння прикметників

Нульовий ступінь	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
початкова форма якісного прикметника	означає, що якість якогось предмета більша чи менша, ніж якість іншого предмета	означає, що якість якогось предмета виявляється в найвищій мірі

Творення ступенів порівняння якісних прикметників

Вищий ступінь

Проста форма

Корінь або основа нульового ступеня + **-ш- -иш-**

глибокий — глибшій
важливий — важливіший

Складна форма

більш менш + нульовий ступінь

широкий — більш широкий
вузький — менш вузький

Найвищий ступінь

Проста форма

най якнай щонай + вищий ступінь прикметника

найглибшій
якнайглибшій
щонайглибшій

Складена форма

найбільш найменш + нульовий ступінь

успішний — найбільш успішний
тихий — найменш тихий

Утворіть і запишіть просту форму вищого й найвищого ступенів порівняння від поданих прикметників.

Надійний, страшний, солодкий, геніальний, молодий, стрункий, морозний, ніжний.

Прочитайте слова. З кожного рядка виписіть прикметник. Утворіть складену форму вищого й найвищого ступенів порівняння, запишіть утворені форми.

1. Голосний, голосно, голосище, голосок.
2. Пух, пухнастий, пухом, розпушувати.
3. Кислий, кисло, кислота, кисляк.

Запам'ятаймо!

Складні випадки утворення вищого ступеня порівняння якісних прикметників

- Випадання суфіксів:
 -к-: солодкий — солодший;
 -ок-: глибокий — глибший;
 -ек-: далекий — дальший.
 - Зміна приголосних:
 г, ж, з → жч: дорогий — дорожчий,
 тяжкий — тяжчий, близький — ближчий;
 ст → щ: товстий — товщий.
 - Особливий випадок зміни приголосних: вищий (від високий),
 кращий (від красивий).
- Утворення від основи іншого слова: поганий — гірший, гарний —
 кращий, добрий — ліпший, малий — менший.

1. Прочитайте прислів'я. Випишіть якісні прикметники.

1. Хоч гірший, аби інший. 2. Час — найкращий лікар. 3. Краше один раз побачити, ніж сто разів почути. 4. Чуже завжди смачніше. 5. Здоров'я — найдорожчий скарб. 6. Діти — найбільша радість у світі. 7. Своя сорочка ближча до тіла. 8. Найвища школа — саме життя. 9. Одне сьогодні краше, ніж два завтра.

2. Розкажіть про способи творення ступенів порівняння цих прикметників.

Запам'ятаймо!

Якість предмета більшою чи меншою мірою можна виразити не лише через ступені порівняння прикметників, а й іншими способами.

Наприклад, за допомогою:

- суфіксів (*малюсінький, вузьенький, здоровенний*);
- префіксів (*премодний, ультрановий, надзвуковий*);
- повторення слів (*великий-великий, тонкий-претонкий*);
- уживання прикметників із прислівниками (*дуже сумний, зовсім дорослий, абсолютно зрозумілий*).

Прикметники, утворені такими способами, не мають ступенів порівняння.

Доберіть по одному прикметнику із: а) суфіксами *-еньк-, -енн-*; б) префіксами *ультра-, над-*; в) повторенням слів; г) прислівником *абсолютно*. Складіть із ними зв'язний текст (5–7 речень) на самостійно обрану тему.

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть прикметники, що виражають якість предмета більшою чи меншою мірою.

Горіхове лихо

Найлихіше з-поміж лих,
Влізло лихо на горіх,
Та й вмостилося на горісі,
Щонайвищому у лісі.

А іще я чув, крім того,
Що за лихом, зла й німа,
Лазить погань мокроного —
Навіть назви їй нема...

Ну, таке воно страшнуче,
Ну, таке гідке-гідюче,
Що зі страху, із журби
Загремтіли всі дуби.

Ой, не дурніший я за всіх —
Омину отой горіх,
Не піду у чорноліс,
Де горіх на лихо зріс.

Краще вдома у садочку
Вип'ю чаю в холодочку.

2. Підкресліть серед виписаних прикметників ті, які не мають ступенів порівняння.

 / ПЕНЗЛЕМ, ! СЛОВОМ, !

1. Прочитайте текст. Доповніть його (усно) своїми враженнями про картину Ф. Кричевського «Автопортрет у білому кожусі».

Ф. Кричевський.
Автопортрет у білому
кожусі. 1926 р.

Автопортрет — це завжди дуже уважний погляд художника на самого себе.

Розгляньмо уважно картину «Автопортрет у білому кожусі». Це полотно одного з **видатних** українських художників ХХ ст. Федора Кричевського, чи не **найкраща** з його робіт.

Велична, мов монумент, постать. У погляді — почуття власної гідності, **надзвичайна** внутрішня сила, життєва енергія, рішучість. **Найпривабливішу** красу й **найвеличнішу** силу випромінює автопортрет Ф. Кричевського.

Ця картина — своєрідний творчий вияв **надпотужного** таланту художника.

2. Випишіть виділені слова й словосполучення. Підкресліть ті, що не є формами ступенів порівняння якісних прикметників.
3. Пригадайте з уроків української літератури імена письменників, які були художниками й малювали автопортрети.

1. Прочитайте і відгадайте народні загадки.

1. Червона, солодка, пахуча, росте низько — до землі близько. 2. Золоте решето чорних хатинок повне. 3. Сам маленький, а шуба дерев'яна.

2. Випишіть якісні прикметники. Утворіть усі можливі форми ступенів порівняння від них.

Це цікаво!

Є прикметники, які виражають стан людини, тварини, описують предмет однозначно. Так, лише в казці можна бути одночасно і взутим, і босим (пригадайте казку «Мудра дівчина»). А насправді певні ознаки (їх називають *абсолютними*) змінюватися не можуть: якщо в людини на ногах немає ніякого взуття, то назвати її *менш босою* чи *більш босою* не можна.

Отже, не мають ступенів порівняння якісні прикметники, що вказують на абсолютну ознаку: *лисий, глухий, кульгавий, мертвий, босий, голоший, голомозий*.

1. Відновіть за допомогою слів у правій колонці народні загадки. Відгадайте їх (підказка — у довідці).

- ... мішок на чотирьох стовпах стоїть.
- ... біс побіг у ліс.
- Сам ... , голос густий, дріб вибиває, дітей збирає.
- Чорні, криві, від роду ... , а стануть у ряд — враз заговорять.

німі
пустий
косий
горбатий

Довідка: букви, заєць, верблюд, барабан.

2. Запишіть відновлені загадки.
3. Підкресліть якісні прикметники, що не мають ступенів порівняння.

Усміхнімося!

— А тепер спробуйте розв'язати це завдання, — запропонувала вчителька, коли пояснила урок. — Ну, хто перший?

Не минуло й десяти секунд, як один з учнів підняв руку:

- Я вже!
- Що, розв'язав?!
- Та ні, спробував.

387

1. Розгляньте репродукцію картини Ф. Кричевського «Свати». Прочитайте текст. З'ясуйте значення виділених слів за словником.

Ф. Кричевський. Свати.
(Фрагмент). 1928 р.

Із гордовитою впевненістю сидять у святковому вбранні **свати**. Коричнева **свитка** старшого свата і темний гуцульський **сердак** молодшого, їхні білосніжні полотняні сорочки ніби пронизані найтоншими сонячними нитками. Щасливіших людей знайти важко.

А про старого свата можна сказати словами Олександра Довженка: «...І погляд очей, і величезні, мов коріння, руки такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, знали труд і мир, щедроти й добро».

2. Розгляньте схеми. Запишіть слова та їх сполучення, які є ступенями порівняння прикметників.

мудріший	більш досвідчений	найшасливіший
	старший	веселіший
	сват	молодий
	дуже добрий	дуже привабливий

3. Опишіть характери героїв картини, використовуючи текст, репродукцію, схеми.

388

1. Прочитайте текст. Випишіть прикметник, ужитий у найвищому ступені порівняння. Яким способом він утворений?

Бабуся. Ясю! Дмитрику! Ви обіцяли сьогодні поприбирати в хаті.
Яся. Бабусю, найкращий день для прибирання — дощовий. А сьогодні погода видалася така гарна! Не хочеться бути в хаті.

Дмитрик. Ми краще підемо збирати яблука.

Бабуся. Ви ж учора не хотіли.

Яся. А тепер захотіли.

Бабуся. Оце вже справді — у вас сім п'ятниць на тиждень.

Дмитрик. Бабусю, а чому так кажуть?

Бабуся. Бо колись дуже давно по п'ятницях не працювали. Не дозволялося навіть прости.

Яся. А що ж робили цього дня?

Бабуся. Сходилися на торг. Домовлялися, що беруть у когось товар у борг, а розплатитись обіцяли наступної п'ятниці. Але траплялися такі горе-купці, які борг так і не повертали, відкладаючи це з дня на день. Тому кожний день тижня нібито ставав обіцяною п'ятницею. Ось і з'явився вислів: «У нього сім п'ятниць на тиждень».

2. Утворіть від виділених іменників прикметники. Складіть і запишіть із ними речення.

§ 47

Відмінювання прикметників. Прикметники твердої і м'якої групи

Запам'ятаймо!

За кінцевим приголосним основи прикметники поділяються на групи: **твердої** і **м'якої**. Прикметники твердої і м'якої груп мають різні зразки відмінювання.

Поділ прикметників на групи

Тверда група:

- основа прикметника закінчується на твердий приголосний;
- закінчення в початковій формі **-ий**. Більшість прикметників в українській мові належать до твердої групи: *абетковий, близький, великий, смачний*

М'яка група:

- основа прикметника закінчується на м'який приголосний;
- закінчення в початковій формі **-ій, -ий**. Прикметників, які належать до м'якої групи, порівняно небагато: *літній, справжній, довгоший, учорашний*

Прикметники на -лиций не належать ні до твердої, ні до м'якої групи. Вони відмінюються за окремим зразком. Прикметників, що закінчуються на *-лиций*, в українській мові зовсім небагато: *білолиций, круглолиций, червонолиций, блідолиций*

1. Спишіть народні вислови. Надпишіть над прикметниками, до якої групи вони належать.

1. Порожня бочка гудить, а повна мовчить. 2. Осіння муха боляче кусає. 3. Весняний день рік годує. 4. Щедрий — за копійкою аж труситься. 5. Від домашнього злодія не вбережешся.

2. Доберіть прислів'я, у яких прикметники належать до різних груп (за кінцевим приголосним основи).

1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники м'якої групи.

Видатний художник Олександр Мурашко народився в Києві. Раннє дитинство провів на Чернігівщині, де його вихованням займався бабуса, проста селянка. Підлітком йому довелося працювати в іконописній майстерні вітчима. Але його більше вабила яскравість літнього сонця й кольори осінньої днини. Він тонко відчував вранішню прозорість повітря та нечіткі лінії вечірніх сутінків. Усі відтінки рідної природи ми бачимо на картинах художника (*За матеріалами uk.wikipedia.org/wiki/Мурашко_Олександр_Олександрович*).

2. Які назви мають картини О. Мурашка (див. с. 166–167)? До якої групи належить прикметник, ужитий в одній із назв? Відповідь обґрунтуйте.

1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Самотній, середній, сусідній, садовий.

2. Давній, довгий, дружний, дивний.

2. Складіть свої рядки за зразком виконаного завдання. Виграє та група, яка за визначений час складе найбільше рядків.

Запам'ятаймо!

Зразок відмінювання прикметників твердої групи

Від- мінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	милий	мила	миле	милі
Р. в.	милого	милі	милого	милих
Д. в.	милому	милій	милому	милим
Зн. в.	милий (милого)	милу	миле	милі (милих)
Ор. в.	милим	милію	милим	милими
М. в.	на (у) милому (милим)	на (у) милій	на (у) милому (милім)	на (у) милих

1. Прочитайте і відгадайте народні загадки.

<p>1. Гарний він на вроду,
Ість пальне, п'є воду.
Ходить з краю в край,
Ріже чорний коровай.</p> | <p>2. Солона, а не сіть,
Біжить, а не ріка,
Блищить, а не золото,
Коли б відгалати та менше
її знати!</p> |
|--|---|

2. Випишіть із першої загадки один прикметник твердої групи та провідмінійте його в чоловічому й середньому роді. Поясніть правопис відмінкових закінчень.

3. Випишіть із другої загадки прикметник і провідмінійте його в жіночому роді однини.

Запам'ятаймо!

Зразок відмінювання прикметників м'якої групи

Від- мінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
<i>Н. в.</i>	мужній	мужня	мужнє	мужні
<i>Р. в.</i>	мужнього	мужньої	мужнього	мужніх
<i>Д. в.</i>	мужньому	мужній	мужньому	мужнім
<i>Зн. в.</i>	мужній (мужнього)	мужню	мужнє	мужні (мужніх)
<i>Ор. в.</i>	мужнім	мужньою	мужнім	мужніми
<i>М. в.</i>	на (у) мужньому (мужнім)	на (у) мужній	на (у) мужньому (мужнім)	на (у) мужніх

Прочитайте текст. Випишіть і провідмінійте виділені словосполучення.

З дитинства Сашко мріяв: вирости й стану ведатний художником. Однак його вітчим не хотів цього. П'ятнадцятирічний хлопчина пішов на **крайній крок** — залишив домівку. Йому було важко, але досягти заповітної мрії допомогла **дружня підтримка** дядька, Миколи Мурашка. Згодом хлопець почав навчатися в Петербурзькій академії мистецтв (*За матеріалами uk.wikipedia.org/wiki/Мурашко_Олександр_Олександрович*).

Запам'ятаймо!

Зразок відмінювання прикметників на -лиций

Від-мінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	білолиций	білолиця	білолице	білолиці
Р. в.	білолицього	білолицьої	білолицього	білолицьих
Д. в.	білолицьому	білолицій	білолицьому	білолицьим
Зн. в.	білолиций (білолицього)	білолицю	білолице	білолиці (білолицьих)
Ор. в.	білолицьим	білолицьою	білолицьим	білолицьими
М. в.	на (у) білолицьому (білолицьім)	на (у) білолицій	на (у) білолицьому (білолицьім)	на (у) білолицьих

... / ПЕНЗЛЕМ, ! СЛОВА ...

394

1. Прочитайте текст.

На картині «Старий учитель» Олександр Мурашко зобразив відомого київського художника і педагога Миколу Мурашка. Портрет виконаний як гра темного і світлого кольорів. Одяг у вчителя чорний, а сам він білолиций. Про літа художника свідчить сива борода, але очі його молоді, жваві, повні почуттів. На тлі осіннього пейзажу ці уважні очі старого вчителя особливо привертають увагу.

О. Мурашко. Старий учитель. 1906 р.

2. Випишіть прикметник, утворений способом складання основ.
3. Утворіть від виділених прикметників прикметники на -лиций. Провідмініайте їх.

395

1. Розгляньте репродукцію картини О. Мурашка «Зима». Прочитайте текст.

На передньому плані картини «Зима» — постаті парубка і дівчини. Які чисті, просвітлені в них обличчя! Які вони природні серед цих засніжених просторів, м'яких голубуватих сутінків, що оповили землю.

На другому плані художник зобразив скуту кригою річку, ніжний, прозорий підлісок. Природа, як власне і герої картини, застигла в очікуванні змін, чогось нового, ще незвіданого.

Нам подобаються ці спокійні, статечні, красиві молоді люди.

2. Випишіть і провідмінійте виділені словосполучення.
3. Опишіть зовнішній вигляд героїв картини. Використайте якомога більше прикметників — назв кольорів.

О. Мурашко. Зима.
1905 р.

§ 48 Творення прикметників. Перехід прикметників в іменники

Запам'ятаймо!

Більшість прикметників в українській мові є **похідними**, тобто такими, що утворюються від інших частин мови, наприклад:

- іменників: *сила* → *сильний*, *виставка* → *виставковий*;
- дієслів: *діяти* → *діяльний*, *чинити* → *чинний*;
- прикметників: *білий* → *білявий*, *смачний* → *пресмачний*;
- прислівників: *сьогодні* → *сьогоднішній*, *учора* → *учорашній*.

Деякі прикметники не походять (не утворюються) від інших частин мови. Вони називаються **непохідними**: *мертвий*, *ясний*, *сухий*, *мокрый*, *легкий*.

Способи творення прикметників

Префіксальний	Суфіксальний	Префіксально-суфіксальний	Осново-складання
милий — <u>пре</u> милий,	гнів — гнів <u>ний</u> ,	<u>без</u> сл <u>я</u> ний,	<u>далеко</u> глядний,
земний — <u>під</u> земний	синій — синен <u>ь</u> кий	<u>над</u> мір <u>я</u> ний	<u>багато</u> гранний

Утворіть по два прикметники з префіксами *без-*, *не-*, *проти-*, *анти-*. Запишіть. Якого значення надають прикметникам ці префікси?

397 Запишіть слова, зашифровані в схемах. Яким способом вони утворені?

явий
 енький **біл** уватий
 есенський обородий
 ісінький

боє
 праще **здатний** житте
 діє обороно

398 Прочитайте в лівій колонці фразеологізми. Доберіть до них пояснення з правої колонки, а до виділених слів — однокореневі прикметники.

мертва тиша
 вискочити на **сухе**
 як гім з **ясного** неба
 глупа ніч
 з **легким** серцем

несподівано, раптово
 абсолютна тиша
пізня ніч
 без будь-якої тривоги
 уникнути заслуженого покарання

399 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть прикметники.

За чи проти

Вовчик — за, і я не проти:
 Хай пливуть маленькі шпроти —
 Не гуртом, а хто де як,
 І не в баночках, а так.

Зникніть, неводи й гачки,
 Оживіть, морські бички,
 Що лежали, сумнуваті,
 Консервовані в томаті.

І нехай оті томати
 Знов рясніють біля хати
 У поштарки тьоті Флори,
 Як звичайні помідори:
 Набираються теплом,
 Пахнуть сонцем і селом.

2. Розберіть виписані прикметники за будовою.

400 Спишіть текст. Розберіть прикметники за будовою. Визначте спосіб їх творення.

Народна художниця Катерина Білокур починала малювати вуглиною на шматочках полотна, картоні та фанері. Батьки вважали це безглуздим заняттям. Їм здавалось, що жінка має бути гарною господинею. А вона мріяла про казкові, прекрасні квіти... Мистецтво не відпускало її. І Катерина остаточно вирішила: «Я буду художником» (За І. Палінським).

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Визначте, яким способом вони утворені.

Катерина Василівна Білокур аквареллю й олівцем працювала неохоче. Художницю найбільше приваблювали **олійні** фарби. Вони здавались їй яскравішими, і назви звучали казково: кіновар **світло-червона**, кобальт **темно-синій**, ультрамарин, крапlak **темно-рожевий**.

Пензлі вона робила сама. Для кожної фарби — **окремий** пензлик (За І. Палінським).

1. Розгляньте репродукцію фрагмента картини К. Білокур «Хата в Богданівці». Прочитайте текст. Доберіть прикметники (три-чотири) до опису картини.

Богданівська хата у вінку

На **передньому** плані картини — буяння кольорів. Серед дуже дрібних **ніжно-рожевих** квітів три величезні червоні маки, **поодинокі** **блакитні** волошки, гілка казкових синіх квітів.

Виписане тоненьким пензликом листя разом із квітами сплітається у вінок. За квітами й хати не видно. Хіба що дві стріхи. Одна — з рівно викладених снопиків. Недаремно кажуть про **солом'яну** покрівлю: «хата вшита соломою». Кожний снопик — ніби стібок, майстерно прошитий голкою. Над рівним рядком стібків — димар.

Друга стріха, що виглядає з-за високих мальв, потемніла від часу. Солому притримують дві дерев'яні рейки.

На другому плані картини височать два дерева. Вони виписані характерною для художниці технікою: дрібне листя оповите **ніжно-зеленим** туманцем. Цей ніжний колір гармонує з блакитним небом, на якому купчаться **білосніжні** хмири (С. Єрмоленко).

К. Білокур. Хата в Богданівці.
(Фрагмент). 1955 р.

2. Випишіть виділені прикметники. Визначте спосіб їх творення.

Випишіть з орфографічного словника десять прикметників, утворених способом основоскладання. Запам'ятайте їх правопис.

Це цікаво!

Три картини Катерини Білокур («Цар-Колос», «Берізка» і «Кол-госпне поле») у 1954 році потрапили на міжнародну виставку в Париж. Там їх побачив видатний французький живописець Пабло Пікассо. Він відгукнувся про українську майстриню пензля так: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!»

ДОБРІ ЗЕРНА МОВИ

404

Прочитайте текст за ролями.

Бабуся читає на ніч онукам книжку. Її хилить на сон — вона дрімає. Діти час від часу будять бабусю, щоб вона далі читала.

Бабуся. Ясю, Дмитрику! Та я вже ловлю носом окунів. Ходімо спати.

Яся. Про яких окунів ти говориш?

Дмитрик. А я знаю: коли людина засинає, дрімає, у неї хилиться голова і вона клює носом.

Бабуся. Так-так. Вона клює носом, або ловить носом окунів. Уявіть собі: рибалка сидить на березі, посмикує вудочку. Вгору-вниз рухається поплавець. Люди помітили подібність між цими рухами поплавця і голови, коли людина засинає сидячи. Так і з'явився вислів: «Ловити носом окунів».

Запам'ятаймо!

Прикметники іноді виконують роль іменників. Така їх властивість називається **переходом прикметників в іменники**.

Наприклад: *Набережна враз ожила дзвінкими дитячими голосами.*

Ознаки прикметників, що перейшли в іменники

Ознака	Приклад
1. Відповідають на питання <i>хто? що?</i>	<i>Черговий</i> сьогодні добре виконав свої обов'язки.
2. Відмінюються як прикметники.	<i>Хто не знає минулого, той не вартий майбутнього.</i>
3. Виконують синтаксичну роль іменника.	<i>Один мудрий сто немудрих навчить.</i>

паличку і зброєю в боротьбі за незалежність України зробив народну пісню.

Прочитайте речення. Якими частинами мови є виділені слова у вправах 408 і 409?

1. **Велике** бачиться здалеку. 2. Хто визволиться сам, той буде **вільний** (*Леся Українка*). 3. Щодня, щоночі кіт **учений** на ланцюгу кружляє тім (*О. Пушкін, переклад М. Терещенка*). 4. **Козацьке** завжди славилось своїми голосистими дівчатами та хлопцями. 5. У **диригентську** після концерту приносили величезні букети й листівки з привітаннями та словами подяки. 6. У творчості Лесі Українки є чимало творів для дітей: «Вишеньки», «Літо краснее минуло», «**Колискова**», «Біда навчить», «Метелик» (*О. Аверанко*). 7. «Таємниця трьох **невідомих**» — третя частина українського бестселера «Тореадори з Васюківки» Всеволода Нестайка, якою зачитуються мільйони дітей «від двох до ста двох» (*І. Малкович*).

1. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прикметниками.

Від 1862 року Микола Віталійович Лисенко щорічно організовував концерти пам'яті великого Кобзаря, що, до речі, започаткувало нову концертну форму — змішаний концерт. На таких зібраннях звучали вірші Тараса Шевченка, інших поетів про нього, ставили фрагменти з вистав за його творами, виконували пісні на слова великого поета. Сам Микола Лисенко виступав у цих концертах як піаніст і хоровий диригент. Нині така концертна форма для нас звична. Так ми відзначаємо шевченківські дні в школі і, мабуть, не знаємо, що пішов цей звичай від лисенківських концертів (*За Р. Скорульською*).

2. Підкресліть прикметники, утворені від власних назв.

3. Утворіть від тих самих власних назв присвійні прикметники. Поясніть правопис.

Зразок: Франкова муза.

1. Накресліть у зошитах умовний план вашого майбутнього житла й розкажіть про нього, використовуючи подані слова.

Передpokій, вітальня, їдальня, ванна, дитяча, кабінет, спальня, балкон, лоджія, туалет, гардеробна, кухня, шафа-купе.

2. Запишіть міні-твір «Моя майбутня оселя» на основі своєї розповіді.

§ 49 Написання прикметникових суфіксів

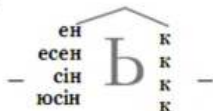
Запам'ятаймо!

У прикметникових суфіксах **-зьк-, -цьк-, -ськ-** після **з, ц, с** завжди пишеться м'який знак.

У суфіксах **-еньк-, -есеньк-, -ісінк-, -юсінк-** після **н** завжди пишеться м'який знак.

Наприклад: *слизький, співацький, пекарський, миленський, гарнесенький, жовтісінський, тонюсінський.*

Схематично це можна зобразити так:

1. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників.

Козак, господарство, Україна, француз, глядач, Запоріжжя, Львів.

2. Поясніть правопис суфіксів в утворених словах.

Запам'ятаймо!

Написання прикметникових суфіксів **-ев-, -ев-, -ов-**

Написання букв **е, є, о** в прикметникових суфіксах **-ев-, -ев-, -ов-** залежить від:

- кінцевого приголосного основи слова, від якого утворився прикметник;
- місця наголосу в слові.

Суфікс	Пишеться	Наголошується	Приклади
-ев-	після м'якого приголосного або ж, ч, ш , якими закінчується основа слова	ОСНОВА	<i>квітень</i> — квітне ^в ий, <i>рожж</i> а — рожде ^в ий, <i>парч</i> а — парче ^в ий, <i>груш</i> а — груше ^в ий
-ев-	після й або подовженого м'якого приголосного, яким закінчується основа слова	ОСНОВА	<i>водогра</i> й — водогра ^в ий, <i>сміття</i> — смітте ^в ий
-ов-	після твердого приголосного, яким закінчується основа слова	ОСНОВА	<i>свято</i> — святко ^в ий
-ов-	після ж, ч, ш , якими закінчується основа слова	закінчення	<i>грош</i> і — грошо ^в ий, <i>дощ</i> — дощо ^в ий

413 Запишіть можливі форми прикметників, зашифровані в схемах. Поясніть правопис суфіксів.

енький	марш	есенький	енький	книжк	есенький
евий	біл	евий	евий	смішн	евий
юсінький	харч	ісінький	юсінький	весел	ісінький
	січн			житт	
	овий			овий	

414 Утворіть від поданих іменників прикметники. Запишіть.

Айва, алича, абрикоса, слива, буряк, персик, вишня, черешня, манго, калина, смородина, обліпіха.

415 1. Спишіть текст, вибираючи потрібну букву з дужок.

Ім'я Соломії Крушельницької діамант(е, є, о)вим блиском сяє в сузір'ї найвидатніших співаків світу XIX–XX ст. Та це не тільки завдяки чудовому голосу, а й бой(е, є, о)вому характеру, винятковій прашелюбності, житт(е, є, о)вій позиції сильної, мужньої жінки.

У шість років Соломія вперше сіла за фортепіано, у десять почала співати в місц(е, є, о)вому хорі, а у двадцять один рік стала дипломованою співачкою, закінчивши Львівську консерваторію з медаллю. Її слава — це не митт(е, є, о)вий успіх, а щоденна, щотижн(е, є, о)ва праця над удосконаленням своєї майстерності (За М. Зубеляк).

2. Поясніть орфограми у виділених іменниках.

Запам'ятаймо!

Написання суфіксів **-ичн-, -ічн-, -ин-, -ін-**

Суфікс	Пишеться	Приклади
-ичн-	У словах-прикметниках іншомовного походження після букв д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р (так званої дев'ятки)	юридичний, етичний, класичний, історичний
-ічн-	У словах-прикметниках іншомовного походження після букв, що не належать до дев'ятки	ліфічний, трагічний, публічний
-ин-	У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який звук, крім [й]	Галин, сестрин, невістчин
-ін-	У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на [й]	Надійн [надійін], змійний [змійїний]

1. Прочитайте текст. Від виділених іменників утворіть прикметники, залишіть їх. Поясніть правопис суфіксів.

Соломія Крушельницька присвятила музиці все життя. Вона виконувала провідні партії в 64 операх на **сценах** найпрестижніших театрів світу. У сольних концертах співала старовинні й сучасні народні пісні італійською, французькою, німецькою, англійською, іспанською, польською та російською мовами. Усі виступи закінчувалися завжди традиційно: виконанням українських народних пісень. Так видатна українка вшановувала рідний народ (*За М. Зубеляк*).

2. Поясніть орфограми в словах *італійською, французькою, німецькою*.

1. Прочитайте у двох колонках слова й відповідні лексичні значення.

Ароматичний — той, що надає пахощів, аромату.

Економічний — той, що вигідний з господарського погляду.

Етичний — той, що відповідає нормам поведінки.

Публіцистичний — той, що стосується публіцистики як мовного стилю.

Ароматний — той, що має приємний запах.

Економний — той, що ощадливо витрачає щось, економить.

Естетичний — той, що відповідає науці про красу.

Публічний — прилюдний, всенародний, гласний, відкритий.

2. Складіть речення з двома парами прикметників (*на вибір*). Прокоментуйте орфограму «Написання прикметникових суфіксів».

1. Спишіть словосполучення, вставляючи замість крапок потрібні букви.

Любительс..кий сп..тактль, овоч..вий салат, турец..кий орнам..нт, криворізн..кий комб..нат, край..вий музей, зеленен..кий барв..ночок, гуж..вий транспорт, взутт..ва фабрика, червонесен..ке ябл..ко, фіз..чний стан, граф..чний малюнок, Софі..на книжка, мам..н каб..нет, со..вий гуляш.

2. Складіть і запишіть три речення із запропонованими вище словосполученнями (*на вибір*). Визначте синтаксичну роль прикметників.

§ 50 Написання *не* з прикметниками

Пригадаймо!

1. Коли **не** з іменниками пишеться разом?
2. У яких випадках **не** з іменниками пишеться окремо?

Запам'ятаймо!

Не може виступати як частка й писатися з прикметниками окремо.

Наприклад: *Не веселий настрій, а сумний.*

Не також може виконувати роль префікса й писатися з прикметниками разом.

Наприклад: *Невеселий настрій.*

Написання *не* з прикметниками

Пишеться разом	Пишеться окремо
1. Якщо без не слово не вживається: <i>немічний, негайний, ненависний</i>	1. Якщо не протиставляє ознаки: <i>не талановитий, а бездарний; не голосний, а тихий; не сумний, а веселий</i>
2. Якщо додавання не утворює прикметник із протилежним значенням: <i>гомічний — негомічний, доброзичливий — недоброзичливий, гарний — негарний</i>	2. Якщо не вживається з прикметником, який виступає в реченні присудком, і між не та прикметником можна вставити дієслово <i>є</i> : <i>Ця річка не широка</i> (не є широкою).

419 Залишіть прикметники, що без *не* не вживаються.

Неандертальський, неаполітанський, небіжчин, невимовний, невільницький, невістчин, невиспний, невторований, негайний, недоумкуватий, незабутній, незбагненний, нелюдимий, немічний, необхідний, неодмінний, незорний, неослабний, непритомний, несамопитий, нестямний, нечулий, нешодавний.

420 Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Винен чи (не)винен, а терпіти повинен. 2. (Не)щаслива година, як лиха родина. 3. Доля карає і вельможного, і (не)заможного. 4. Хоч (не)величка річка, а греблі ламає. 5. (Не)велик кулик, а все-таки птиця. 6. (Не)веселий грудень і у свято, і в будень. 7. Живи своїм розумом, а (не)чужим. 8. У чужому домі будь привітливий, а (не)примітливий.

1. Прочитайте текст, не звертаючи уваги на пропуски.

Українська музична культура досягла неабияких висот завдяки ... творчості Артемія Веделя. Він був ... людиною: писав духовну музику, керував церковним хором, грав на скрипці, співав. Головною темою його творів було протиставлення добра і зла, ... любові й ... ненависті. Коли він співав, щось ..., ... було в його очах. Усі слухачі плакали на його концертах — так він умів своєю творчістю торкнутися до струн душі.

2. Запишіть текст, вставляючи відповідні слова з довідки. Як змінився при цьому текст?

Довідка: незвичайній, неординарною, немилосердною, небесне, невимовне, невидимих, неземної.

3. Прокоментуйте орфограму «Написання не з прикметниками» на прикладах із записаного тексту.

- Складіть і запишіть речення із запропонованими прикметниками так, щоб вони виступали: а) означеннями; б) присудками.

Недошовий, несонячний, некорисний.

1. Прочитайте текст.

На жаль, не збереглося жодного портрета видатного музичного діяча Артемія Веделя. Та його сучасники згадували, що він був вродливим юнаком. Мав чудові променисті очі, задумливий погляд. Вирізнявся шляхетними манерами й надзвичайною скромністю. Мав незбагненний дар передбачати майбутнє. Один з його учнів зазначав, що основними рисами вдачі Артемія були «глибока й шира релігійність і надзвичайна ніжність, лагідність душі, завше пройнята дещо сумним і скорботним почуттям». Артемій Лук'янович захоплювався творами Григорія Сковороди. У них він вбачав особливу життєву мудрість — любити людей, творити добро, керуватися в житті власним сумлінням. За такими законами, мабуть, жив і він.

2. Поясніть правопис не з прикметниками.

Усміхнімося!

Бабуся запитує онука:

- Ким ти мрієш стати, коли виростеш, Ярославе?
- Будівельником.
- І що ж ти будуватимеш?
- Будинки без кутків: дуже вони мені набридли!..

Накресліть у зошиті таблицю. Заповніть її за зразком, використовуючи подані словосполучення.

Зразок

Із текстів про художника С. Васильківського (див. впр. 370, 374, 375)	Із текстів про композитора А. Вещеля (див. впр. 421, 423)
нешвидка річка Сіверський Донець	незбагненний дар провидця

(Не)роздільне життя з природою; (не)зрівнянний пейзажист; (не)звичайні полотна; небесний, (не)похмурий, а сонячний майстер; (не)рухомі, а застигли хмари на полотнах; (не)земні звуки музики; щось (не)вимовне в очах; (не)швидкий, а задумливий погляд; (не)прості, а шляхетні манери; (не)ординарний маестро.

ДОБРИЙ ЗЕРНА МОВИ

1. Прочитайте текст. Знайдіть у тексті прикметник із *не*, поясніть його правопис.

Бабуся попросила Ясю доглянути малих курчат. Але коли почали збирати їх, замість дев'яти нарахували тільки восьмеро. Десь одне курча зникло.

Бабуся. Як же ти не вгледіла, Ясю?

Дмитрик. А вона, мабуть, **гав ловила**. Он скільки на горісі сидить гав.

Яся (з плачем). Ніяких гав я не бачила. Вони тільки що прилетіли, їх раніше не було.

Бабуся. Ясю, гав може тут і не бути. А ось про неуважну людину кажуть, що вона гав ловить.

Яся. Але ж я не така! Я уважна! Погляньте, он під кушем півонії сидить дев'яте курчатко!

Бабуся. Ти справді уважна й спостережлива і марно не витрачала часу, не ловила гав! Молодець!

2. Пригадайте, які слова пишуться з буквою *г*. Запишіть слова (8–10 на вибір), правильно вимовляючи вголос [г].

Усміхнімося!

Учитель докоряє черговому по класу:

— Знову дошка брудна, ганчірка суха, а на глобусі, — він тицьнув пальцем, — пилюка.

— Це не пилюка, — відповідає учень. — Там, де ви тримаєте палець, знаходиться Сахара.

§ 51 Написання -н- і -нн- у прикметниках

Запам'ятаймо!

У прикметникових суфіксах може писатися одна і дві букви **н**.

Пишеться -нн-	Пишеться -н-
1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на -н- за допомогою н : <i>стіна + н → стінний, день + н → денний</i> .	1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який приголосний (крім -н-) за допомогою н : <i>брат + н → братній, клас + н → класний</i> .
2. У прикметниках з наголошеними -анн-, -енн-, -янн- , що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії: <i>нездоланний, священний, незрівняний, старанний, здоровенний</i> . Але: <i>даний, довгожданий</i>	2. У прикметниках, утворених додаванням -ан-, -ен-, -ин-, -ін-, -он-, -ян- до основи іменників: <i>гречаний, пташиний, солоний</i> . Але: <i>божественний</i>

Спишіть слова, розставляючи наголоси. Підкресліть орфограми і поясніть їх.

Забезпечений, незабутній, загоєний, задоволений, диванний, німецький, законний, корисний, незамінний, камінний, незбагненний, залежний, ненастанний, незлічений, незліченний, неодмінний.

1. Утворіть і запишіть прикметники, скориставшись схемами.

циклон
лимон
паркан
ген
вагон
о́бмін
мільйон
баклажан
газон
телефон

голос
бенкет
вантаж
часопис
жир
кабінет
маскарад
музей
ніч
холод

2. Прокоментуйте в записаних словах орфограму «Написання **-н-** і **-нн-** у прикметниках».

Спишіть текст, вибираючи правильний варіант написання.

У 1891 році до Києва з гастролями приїхав не/зрівня(н, нн)ий Петро Іллєнко Чайковський. У глядацькому залі сидів студент київського музичного училища Рейнгольд Глієр. Митець, який виконував власні твори на сцені, здавався йому не/досяж(н, нн)им. Музика лилась

не/спи(н, нн)им казковим водоспадом. Концерт мав не/сказа(н, нн)ий успіх і не/сподіва(н, нн)і наслідки. Юний Глієр, який мріяв про кар'єру скрипаля, відтепер твердо вирішив стати професій(н, нн)им композитором.

Це цікаво!

1. Прочитайте текст. Випишіть слова з орфограмою «Написання -н- і -нн- у прикметниках».

Скрипку називають королевою інструментів. Великий оркестр може налічувати понад сто музикантів, і більш ніж десять із них — скрипалі. Королівський титул дістався скрипці завдяки красі тону й виразному звучанню. Її історія почалася в Індії, де були винайдені струнні смичкові інструменти.

А виготовляли найкращі інструменти в Італії. Неперевершеним майстром — творцем скрипок — вважався Антоніо Страдіварі. Він давав своїм інструментам імена, як дітям. Імовірно, і зараз десь вражає слухачів дивовижним голосом одна зі скрипок Страдіварі — Віотті.

2. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Запишіть. Позначте корінь.

- Випишіть з орфографічного словника вісім прикметників з -нн-, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії.

- Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Розумний, бідний, жадібний, сторонній.
2. Істинний, банний, щогодинний, мирний.

1. Прочитайте текст.

Рейнгольд Глієр — людина мистецтва, тому він був переконаний, що потрібно лише дати суспільству необхідний запас знань і культури, прищепити почуття краси і добра, і воно стане кращим.

З 1914 до 1920 року вже відомий композитор, педагог і музикант був директором першої в Україні консерваторії. У часи війн, революцій, **незбагнених** змін суспільства Глієр засновує стипендію для кращих студентів консерваторії, пише музику до спектаклів за мотивами **незвичайних** Шевченкових творів, організовує концерти, викладає в музичному училищі. Так **нездійсненні**, на перший погляд, завдання стають реальністю.

2. Випишіть виділені слова. Розберіть їх за будовою. Поясніть правопис цих слів.
3. Складіть і запишіть міні-твір на тему «Моя улюблена музика» (5–7 речень), використовуючи слова з орфограмою «Написання -н- і -нн- у прикметниках».

ДОБРИЙ ЗЕРНА МОВИ

1. Прочитайте текст.

Яся. Бабусю, чому про тих, хто весь час свариться, кажуть: живуть як кішка із собакою? Он у наших сусідів кішка й собака живуть мирно, товаришують.

Бабуся. Це виняток. Кішка й собака не завжди вживаються, постійно ворогують. Але коли вони живуть разом змалечку, у тих самих людей, то домашні улюбленці швидко звикають одне до одного, залюбки граються...

Дмитрик. Звичайно, у кішки інша природа. Вона ловить мишей, тому й нишпорить на горищі, у хліву. А собака стереже двір — він дає знати, коли хтось заходить на подвір'я.

Бабуся. По-різному зустрічаються кішки із собаками, та найчастіше — вороже, неприязно. Тому й про людей, які постійно сваряться, кажуть: живуть як кішка із собакою.

2. Якими прикметниками можна охарактеризувати стосунки людей, які живуть *душа в душу*? Запишіть їх.

§ 52 Написання складних прикметників разом і через дефіс

Пригадаймо!

1. Як пишуться складні іменники з першою частиною *авто-, бю-, мото-, фото-, аудіо-*? Наведіть приклади.
2. Як пишуться складні іменники, утворені за допомогою сполучних *о, е, є*? Наведіть приклади.
3. Чому складні іменники на зразок *п'ятиденка, сімдесятиріччя* пишуться разом?
4. Прокоментуйте написання слів *півкілограма, напіваавтомат*.

Запам'ятаймо!

Написання складних прикметників

Разом	Через дефіс
1. Якщо складні прикметники утворені зі словосполучень, у яких одне слово залежить від іншого: <i>деревообробний</i> (обробляти деревину), <i>давньоукраїнський</i> (давня Україна).	1. Якщо складні прикметники утворені від сполучень рівноправних слів, між якими можна поставити сполучник <i>і</i> : <i>санаторно-курортний</i> (санаторний і курортний), <i>м'ясо-молочний</i> (м'ясний і молочний), <i>українсько-французький</i> (український і французький).
2. Якщо складні прикметники походять від складних іменників: <i>біологія</i> — <i>біологічний</i> , <i>землероб</i> — <i>землеробний</i> , <i>півметра</i> — <i>півметровий</i> .	2. Якщо складні прикметники означають відтінки поєднання кольорів, смаків: <i>чорно-білий</i> , <i>світло-зелений</i> , <i>кисло-солодкий</i> . Винятки: <i>жовтогарячий</i> , <i>червоногарячий</i> .
3. Якщо першою частиною складного прикметника є числівник: <i>п'ятирічний</i> , <i>двокамерний</i> , <i>шестизірковий</i> .	3. Якщо перша частина складного прикметника закінчується на <i>-ико</i> , <i>-іко</i> : <i>фізико-математичний</i> , <i>історико-культурний</i> , <i>хіміко-технологічний</i> .
4. Якщо першою частиною складного прикметника є прислівник: <i>давноминулий</i> , <i>малозабезпечений</i> , <i>вічнозелений</i> .	4. Якщо складні прикметники означають проміжні сторони світу: <i>північно-західний</i> , <i>південно-східний</i> .
	5. Якщо першою частиною складного прикметника є <i>воєнно-</i> , <i>військово-</i> : <i>воєнно-історичний</i> , <i>військово-морський</i> . Винятки: <i>військовозобов'язаний</i> , <i>військовополонений</i> .

434 Утворіть і запишіть прикметники від іменників. Поясніть правопис.

Автобіографія, бібліотека, радіотехніка, гідросфера, фотографія, тепловізор, землемір, півріччя, пароплав, лісостеп, чорногуз, життєпис.

435 1. Прочитайте словосполучення. Поясніть правопис складних прикметників.

Однокімнатна квартира, двомісний номер, триденне відрядження, чотиригодинна екскурсія, п'ятизірковий готель, шеститомне видання, сьомнадцятирічний ювілей.

2. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

436

1. Утворіть і запишіть прикметники, зашифровані в схемах. Поясніть правопис.

фіолетовий			коричневий		
бежевий	світло-	рожевий	зелений	темно-	червоний
сірий	або	синій	бурий	або	жовтий
бузковий	ніжно-	блакитний	оранжевий	світло-	оливковий
каштановий			кораловий		

2. Якими із цих кольорів можна охарактеризувати зараз ваш настрій?

437

Прочитайте текст. Поясніть правопис виділених слів.

Коли йдеться про **вельмишановних** людей, перелічують їхні титули, звання, відзнаки.

Народний артист України, лауреат премії ім. Т. Шевченка Іван Семенович Козловський цього не любив. Саме тому його називали просто: наш Іван Козловський. У 1920 році **двадцятирічний** юнак закінчив **Музично-драматичний** інститут у Києві. Вир громадянської війни підхопив його — і він уже захищає Україну зі зброєю в руках.

Далі — шліфування **вокально-акторської** майстерності в оперних театрах Полтави, Харкова, Москви.

Під час Другої світової війни в складі **воєнно-фронтових** бригад він виступав перед пораненими.

Останній виступ Івана Козловського відбувся, коли йому було далеко за вісімдесят. Отже, усе його життя — це **багатогранна** творчість, у якій виявлявся незрівнянний, рідкісний талант співака. Його слухачів зачаровувало **високопрофесійне** виконання волелюбних українських пісень і найкращих оперних партій світової класики.

І. Козловський

438

Запишіть слова, знявши ризик.

Аграрно/промисловий, важко/атлетичний, бавовно/збиральний, багато/поверховий, бібліо/графічний, борошно/мельний, ви-

робничо/ фінансовий, високо/авторитетний, військово/повітряний, газо/подібний, далеко/східний, дво/змінний, електро/магнітний, єдино/вірний, механіко/технічний, миро/любний, одно/процентний, природо/захисний, східно/європейський.

Зіставте написання складних прикметників, поданих у правій і лівій колонках. Прокоментуйте висновки.

• південно-західний
(між південним і західним)	• південноафриканський
(Південна Африка)
• південно-східний
(між південним і східним)	• північноатлантичний
(північна Атлантика)
• північно-західний
(між північним і західним)	• західноєвропейський
(Західна Європа)
• північно-східний
(між північним і східним)	• південноукраїнський
(Південь України)

§ 53 Написання прізвищ прикметникової форми

Пригадаймо!

1. До якої частини мови належать прізвища?
2. На які групи поділяються прізвища за походженням, будовою та особливостями відмінювання? Наведіть приклади.

1. Спийшіть імена та прізвища видатних українців. Підкресліть прізвища прикметникової форми.

Дмитро Вишневецький, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Микола Хвильовий, Тарас Шевченко.

2. Підготуйте розповідь про одного з цих славетних українців.

Запам'ятаймо!

Прізвища прикметникової форми відмінюються як прикметники твердої або м'якої групи.

Тверда група

Від- мінок	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н. в.	Старицький	Старицька	Старицькі
Р. в.	Старицького	Старицької	Старицьких
Д. в.	Старицькому	Старицькій	Старицьким
Зн. в.	Старицького	Старицьку	Старицьких
Ор. в.	Старицьким	Старицькою	Старицькими
М. в.	при Старицькому	при Старицькій	при Старицьких

М'яка група

Від- мінок	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н. в.	Городній	Городня	Городні
Р. в.	Городнього	Городньої	Городніх
Д. в.	Городньому	Городній	Городнім
Зн. в.	Городнього	Городню	Городніх
Ор. в.	Городнім	Городньою	Городніми
М. в.	при Городньому	при Городній	при Городніх

Запишіть прізвища ваших однокласників, що відмінюються як прикметники твердої групи.

Утворіть прізвища прикметникової форми, що відмінюються як прикметники м'якої групи.

без верх ій
до світ н я

1. Розгляньте картинну галерею. Прізвище якого художника не відмінюється. Чому?

К. Богаєвський.
Кораблі. 1912 р.

Г. Польовий. Соняшник
з райдугою. 1988–2001 рр.

М. Приймаченко. Лежень під
яблунку. Кінець 1960-х років

2. Запишіть прізвища художників у місцевому відмінку.
3. Поділіться враженнями від картини, яка вам найбільше сподобалася.

Запам'ятаймо!

Прізвища, що мають форму присвійних прикметників, утворилися за допомогою суфіксів **-ів- (-їв-), -ов-, -ев- (-ев-), -ин- (-їн-), -ишин- (-їшин-)** від власних імен.

Наприклад: *Грицьків, Гурєв, Зеров, Тютчев, Бердяєв, Іванишин*.

У прізвищах на **-ів** і чергується з:

- о після твердих приголосних: *Якимів — Якимова*;
- е після м'яких і шиплячих: *Лукашів — Лукашева*.

Чоловічі прізвища відмінюються за зразками (див. табл.).

Від- мінок	Однина		Множина	Однина	Множина
	чоловічий рід	жіночий рід		чоловічий рід	
Н. в.	Зеров	Зерова	Зерови	Луків	Лукови
Р. в.	Зерова	Зерової	Зерових	Лукова	Лукових
Д. в.	Зерову	Зеровій	Зеровим	Лукову	Луковим
Зн. в.	Зерова	Зерову	Зерових	Лукова	Лукових
Ор. в.	Зеровим	Зеровою	Зеровими	Луковим	Луковими
М. в.	при Зерові	при Зеровій	при Зерових	при Лукові	при Лукових

Від- мінок	Однина	Множина
	чоловічий рід	
Н. в.	Степанишин	Степанишини
Р. в.	Степанишина	Степанишиних
Д. в.	Степанишину	Степанишинам
Зн. в.	Степанишина	Степанишиних
Ор. в.	Степанишином	Степанишинами
М. в.	при Степанишині (Степанишинові, Степанишину)	при Степанишиних

Жіночі прізвища, що мають форму присвійних прикметників, не відмінюються: *Тетяна Луків — до Тетяни Луків; Ольга Гаврилишин — до Ольги Гаврилишин*.

Це цікаво!

Восени 1649 року сотенні та полкові писарі Богдана Хмельницького з вуст козаків склали реєстри шістнадцяти полків.

На основі цих реєстрів генеральний писар Іван Виговський створив Реєстр усього Війська Запорозького, що нараховував сорок тисяч імен і прізвищ козаків. Це був перший перелік, написаний із народних уст. Козаки й писарі, записуючи прізвища, відобразили живу народну мову: Довженко, Костенко, Квітка, Березовський, Сагайдачний, Богун, Стельмах, Федькович, Литовченко, Гміря, Нечай.

1. Запишіть подані імена та прізвища в давальному й місцевому відмінках, ураховуючи всі варіанти.

Євген Тимчишин, Лариса Дмитришин, Катерина Кравців, Олена Лукаш, Петро Луків.

2. Поясніть різницю у відмінюванні жіночих і чоловічих прізвищ.

- Спишіть речення, вставляючи з довідки замість крапок відповідні прізвища, імена та по батькові в потрібному відмінку.

Видатний художник ... намалював портрет знаменитого російського поета ... , щоб викупити з кріпацтва геніального українця

Довідка: Тарас Григорович Шевченко, Карл Павлович Брюллов, Василь Андрійович Жуковський.

1. Накресліть у зошиті таблицю. Заповніть її, використовуючи підручник з української літератури.

Українські письменники, які мають прізвища прикметникової форми

Ім'я та прізвище	Назва твору (1–2 на вибір)
Павло Чубинський	«Ще не вмерла України...»

2. Складіть речення, поставивши прізвище письменника (на вибір) у давальному відмінку.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 1

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Прикметник — це самостійна частина мови, що
 - А відповідає на питання *хто? що?* і означає предмет
 - Б означає дію предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?*
 - В відповідає на питання *який? чий?* і називає ознаку предмета
2. Початкова форма прикметника — це
 - А називний відмінок множини
 - Б називний відмінок однини чоловічого роду
 - В називний відмінок однини жіночого роду
3. За значенням розрізняють прикметники
 - А якісні, відносні, власні
 - Б відносні, присвійні, загальні
 - В якісні, відносні, присвійні
4. НЕ мають ступенів порівняння прикметники
 - А якісні та відносні
 - Б відносні й присвійні
 - В якісні та присвійні
5. При утворенні найвишого ступеня порівняння допущено помилку у варіанті
 - А найцікавіший
 - Б найбільш цікавий
 - В найбільш цікавіший
6. Усі прикметники — якісні в рядку
 - А смішний, цікавий, дідів
 - Б веселий, дерев'яний, синій
 - В гучний, близький, наполегливий
7. Прикметник, ужитий у словосполученні *шоколадна засмага*, є
 - А якісним
 - Б відносним
 - В присвійним
8. Коротку форму мають прикметники
 - А середнього роду в Н. в. і Зн. в. однини
 - Б деякі якісні чоловічого роду в Н. в. і Зн. в. однини
 - В усі

9. За кінцевим приголосним прикметники поділяються на такі групи
 А тверду, м'яку, мішану
 Б тверду та м'яку
 В тверду й мішану
10. Прикметники мають граматичні ознаки
 А рід, число
 Б рід, час, відмінок
 В рід, число, відмінок
11. У реченні прикметники найчастіше виконують синтаксичну роль
 А підмета й означення
 Б означення й присудка
 В означення й додатка
12. Прикметник *трикутний* утворено способом
 А префіксально-суфіксальним
 Б префіксальним
 В основоскладанням

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 2

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Прикметники можуть переходити в
 А займенники
 Б іменники
 В числівники
2. Прикметник, що перейшов в іншу частину мови, ужито в реченні
 А До доброї криниці стежка утоптана.
 Б Слово до слова — весела розмова.
 В Скупий платить двічі.
3. Усі прикметникові суфікси пишуться з м'яким знаком у рядку
 А -с..к-, -юсін..к-, -ич..н-
 Б -ісін..к-, -єсен..к-, -іч..н-
 В -з..к-, -ц..к-, -ен..к-
4. Усі прикметники пишуться із суфіксом -ов- у рядку
 А тип..ий, фіолет..ий, торг..ий
 Б слив..ий, плюш..ий, митт..ий
 В біг..ий, взутт..ий, сорт..ий

5. У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на *-й-*, пишемо
А *-ин-*
Б *-ичн-*
В *-ін-*
6. Суфікс *-ичн-* пишемо в слові
А катастроф..ий
Б клас..ий
В фантаст..ий
7. Із суфіксом *-ичн-* пишемо слово
А стиліст..ий
Б синонім..ий
В хірург..ий
8. *Не* з прикметниками пишеться разом, якщо
А *не* вживається для протиставлення ознак
Б *не* вживається з прикметником, що виконує роль присудка
В слово без *не* не вживається
9. Дві букви *н* пишуться в слові
А зако(н, нн)ий
Б віч(н, нн)ий
В жада(н, нн)ий
10. Прикметникові суфікси *-анн-*, *-енн-*, *-яnn-*, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії, мають
А наголошену позицію
Б ненаголошену позицію
11. Пишуться разом складні прикметники
А тихо/хідний, земле/рийний, багато/слівний
Б навчально/виховний, північно/західний, синьо/зелений
В фізико/технічний, українсько/німецький, червоно/чорний
12. Усі складні прикметники пишуться через дефіс у рядку
А жовто/білий, жовто/гарячий
Б південно/східний, південно/український
В лікувально/оздоровчий, природно/кліматичний

Число і слово поєдналися в числівнику. Про важливість цієї частини мови в щоденному спілкуванні годі й говорити. Без числівника не можна назвати точної адреси, визначити час будь-якої події. Числівник допомагає нам економно витрачати кошти, планувати день, тиждень і загалом упорядковує наше життя, вносить у нього розмірений ритм.

Є така сфера людської діяльності, де роль числа надзвичайно велика. Уявіть собі спортсмена, який бореться за встановлення світового рекорду. Часто в спортивному поєдинку долю спортсмена вирішують лічені секунди, хвилини, кілограми, метри чи сантиметри.

Запам'ятовуючи визначення числівника, — він позначає число, кількість предметів і порядок їх при лічбі, — ви неодмінно згадаєте про значення числа і в спортивних досягненнях, і в людській діяльності загалом. Ось чому так важливо вміти користуватися числівниками, знати, що є числівники **кількісні** (на означення цілих чисел, дробові, збірні) і **порядкові**. За будовою числівники поділяються на **прості**, **складні** та **складені**.

За відмінковими закінченнями числівники поділено на шість типів відмінювання.

Ви навчитеся розпізнавати числівники серед інших частин мови, які також мають у своєму значенні вказівку на число.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Кількісні
три, двадцять

Порядкові
п'ятий, дев'яностий

Прості
один, тисяча

Складні
тридцять, вісімсот

Складені
сорок вісім, двісті десять

Цілі
сім, мільйон

Дробові
нуль цілих дві десятих, п'ять сьомих

Збірні
обидва, семеро

§ 54 Числівник як частина мови:

загальне значення, морфологічні ознаки,
синтаксична роль

Усміхнімося!

449 Випишіть числівники, зазначаючи, на які питання вони відповідають.

На змаганнях із риболовлі один з учасників на запитання суддів, скільки він зловив риби, перший раз відповів так: «Половину восьми, шість без голови і дев'ять без хвоста». Судді здивувалися — що за жарти́вник? Тоді хлопчик відповів, назвавши число. Яке саме?

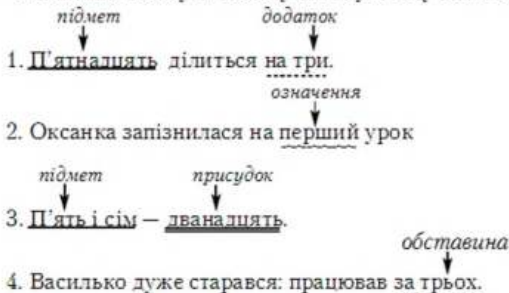
Запам'ятаймо!

Числівник — це самостійна частина мови, що називає число, кількість предметів і порядок їх при лічбі.

Синтаксична роль числівників

Числівники можуть виконувати будь-яку синтаксичну роль:

Це цікаво!

450

1. Прочитайте текст. Випишіть числівники.

У давні часи не існувало єдиної системи рахування. У деяких країнах за основу брали число два, в інших — п'ять, ще в якихось — вісім, дванадцять, двадцять, шістдесят. Сучасна система чисел винайдена в Індії понад тисячу років тому. Вона побудована на основі десятків.

Аж до шістнадцятого століття в Європі для запису чисел були поширені римські цифри. Сьогодні вони використовуються здебільшого для позначення століть, тисячоліть, у назвах конференцій, спортивних подій, для нумерації розділів у книжках тощо.

2. Напишіть над кожним числівником, на яке питання він відповідає.

451

- Спишіть текст. Визначте відмінок числівників.

Чемпіон світу з класичної боротьби Іван Піддубний народився восьмого жовтня тисяча вісімсот сімдесят першого року на Полтавщині. Змалку звик до важкої праці селянина, що вимагала неабиякої фізичної сили.

Сімнадцятирічний Іван вирушив на заробітки і став працювати вантажником у севастопольському порту. А потім усе було як у казці...

Якось багатир потрапив до цирку. На другий день юнак знову прийшов на виставу і зачудовано стежив за виступами борців у манежі. На третій день не витримав і сам випробував свої сили у двобої. Сталося диво — здалося, що сили Івана потроїлися, і він переміг знаменитих борців. Для видатного спортсмена це був початок кар'єри, протягом якої він виграв не одну сотню боїв.

452

1. Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки.

2. Складіть речення з числами, що використані в ребусах. Запишіть числа словами.

Запам'ятаймо!

Деякі слова мають значення числа, але вони не належать до числівників. Зорієнтуватись у визначенні частини мови допомагає поставлене питання.

Розгляньмо таблицю.

Двадцятирічний, п'ятиденний, дев'ятиповерховий	який?	прикметник
Чверть, сотня, сімка	що?	іменник
Подвоїти, потроїти, подєсятирити	що зробити?	дієслово
Усемеро, тричі, по-друге	як?	прислівник

453 Випишіть із тексту вправи 451 слова, що мають значення числа, але не належать до числівників. Чи відмінюються вони?

454 Спишіть слова. Визначте, якими вони є частинами мови.

Однобічність, по-перше, однозначний, однокласниця, подвоєння, одноголосно, один, двоє, два, потрібний, по-десяте, три, по-третє.

455 Спишіть прислів'я. Визначте відмінок і синтаксичну роль числівників.

1. Сім погод надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху лєє, знизу мете.
2. Одне сьогодні краще, ніж два завтра.
3. Зігнувся в три погибелі.
4. Хто мовчить, той двох навчить.

§ 55 Числівники кількісні і порядкові. Числівники прості, складні та складені

Запам'ятаймо!

Числівники за значенням поділяються на **кількісні** та **порядкові**. **Кількісні числівники** означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?*

Наприклад: *шість, одна четверта, п'ятеро, кільканадцять.*

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котрий?*

Наприклад: *третій, десятий, одинадцятий, двадцять третій, триста сорок п'ятий, чотирнадцятий.*

Прочитайте текст. Випишіть кількісні числівники.

А чи знаєте ви, що ідеї проведення Олімпійських ігор понад 2500 років? За грецькою легендою, Олімпійські ігри організував Геркулес, у 776 році до н. е. в Олімпії.

Ігри були втіленням думки про те, що тіло, так само як розум і душа, має бути розвиненим. Вони проводились один раз на чотири роки й тривали від п'яти до семи днів. Змагалися молоді чоловіки, які проходили десятимісячну підготовку. Спочатку спортсмени виборювали нагороди у двох номінаціях: біг і стрибки. Пізніше додалися ще п'ять: боротьба, кулачний бій, метання диска й списа, змагання колісниць.

1. Прочитайте текст.

На свою першу олімпіаду в Токіо український спортсмен Леонід Жаботинський їхав уже світовим рекордсменом. Однак його вважали другим номером серед штангістів-важкоатлетів. Лідером був чемпіон попередньої олімпіади в Римі росіянин Юрій Власов. На змаганнях між ними розгорнулася гостра боротьба. Обидва спортсмени прагнули перемоги, докладали для цього чимало зусиль. Жаботинський був важчий від Власова на 18 кг, тому, щоб завоювати золоту медаль, йому потрібно було підняти на 2,5 кг більше за суперника. Щастило то одному спортсменові, то іншому.

Перебіг змагання відображено в таблиці.

Прізвище	I вправа, маса, кг	II вправа, маса, кг	III вправа, маса, кг	Підсумкова маса, кг
Жаботинський	187,5	167,5	217,5	572,5
Власов	197,5	162,5	210	570

2. Запишіть числа, які є в тексті впрями, словами.
3. Визначте розряд числівників за значенням.

1. Напишіть 5–7 речень про власні досягнення на уроках фізкультури, використовуючи числівники.
2. Випишіть із підручника історії по п'ять кількісних і порядкових числівників.

Запам'ятаймо!

За будовою числівники поділяються на **прості, складні і складені**.

1. Спишіть текст, записуючи числа словами. Визначте розряд числівників за будовою.

Валерій Борзов — дворазовий олімпійський чемпіон, чемпіон світу, Європи з легкої атлетики. Він багато разів перемагав у змаганнях з бігу на дистанціях 100 і 200 метрів.

Його спортивна кар'єра розпочалася в 1962 році, у віці 12 років, коли він зустрівся з тренером дитячої спортивної школи міста Нова Каховка Борисом Івановичем Войтасом. Досвідчений наставник розпізнав у хлопчини здібного бігуна й подарував йому фото з пророчим написом: «Майбутньому олімпійському чемпіонові Валерію Борзову». А потім навчив любити спорт, бути дисциплінованим, уникати травм, володіти собою — навчив перемагати.

2. Запишіть словами, скільки всього числівників є в тексті. До якої групи за будовою належить записаний числівник?

 460 Запишіть числівники в три колонки: а) прості; б) складні; в) складені.

Двісті сімдесят п'ять, сто, сто дев'ять, одинадцять, триста, кількасот, багато, п'ятнадцятий, двоє, двадцятєро, тридцять три, сорок, сорок один.

 461 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Дев'яносто, дев'ятсот, дев'ять.
2. Сто сорок, сто, сорок.
3. Тринадцять, двісті два, двісті двадцять.

2. За зразком виконаного завдання складіть свої рядки. Виграє та група, яка за визначений час складе найбільше рядків.

 462 1. Поміркуйте і розв'яжіть у зошиті математичну головоломку.

Поставте будь-які знаки: +, -, ×, :, () між цифрами, щоб приклади були правильними.

- 1) 3 3 3 3 3 = 100
- 2) 3 3 3 3 3 = 100

2. Запишіть хід розв'язання словами. Визначте розряд записаних числівників за будовою.

Запам'ятаймо!

Складні порядкові числівники, що закінчуються на **-сотий**, **-тисячний**, **-мільйонний** тощо, пишуться разом.

 463 Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

	мільярдний		поверховий	
тисячний	<div>двох гр'ях п'яти</div>	сотий	складовий	<div>дво три</div> барвний
	мільйонний		кутник	

Це цікаво!

Число **чотири** живе в багатьох складних словах, зокрема математичних термінах **чотирикутник**, **чотиригранник**. А його латинський відповідник живе у **квартирі**, у сусідньому **кварталі**, грає у **квартеті**, п'є воду з **кварту** і не любить **квадратів**.

464

1. Прочитайте текст. Визначте, скільки в ньому числівників. До яких розрядів за значенням вони належать?

Бабуся. Дмитрику, піди погукай діда на обід. Щось він там забарився на городі. І щоб **одна нога тут, а друга там**.

Яся. Оце буде смішно, як одна нога Дмитрикова буде в хаті, а друга — коло діда. Де ж буде сам Дмитрик?

Бабуся. А Дмитрик у цю хвилину буде з нами тут, а наступної — біля діда.

Яся. Це так кажуть, щоб хтось швидко пішов і повернувся?

Бабуся. Саме так. Ми ж так ходимо: одна нога попереду, а друга позаду, одна тут, а друга — там. Уяви собі, що Дмитрикові кроки дуже широкі, один крок — і він уже на городі.

Ось про такі великі кроки й склали приказку: кажуть про кроки, а насправді думають про час, щоб хтось швидко виконав наказ і повернувся.

2. Пригадайте і запишіть фразеологізми, у яких використовуються числівники.

Усміхнімося!

465

- Прочитайте усмішки. Знайдіть і запишіть слова, які мають певне значення числа, але не належать до числівників.

Продавець хлопчиків:

— Ти впевнений, що мама сказала тобі купити два кілограми цукерок і вдесятеро менше картоплі?

— Михайлику, де твій щоденник? — запитує мама.

— У кутку.

— А чому він там?

— А в ньому сьогодні четвірка...

466

1. Замініть у наведених словах букви на числа відповідно до порядкового номера цих літер в алфавіті.

Вада, гава, вежа, жаба.

2. Складіть числа кожного слова, суму запишіть словами. Визначте розряд утворених числівників.

§ 56

Відмінювання і правопис кількісних
(власне кількісних, збірних
і неозначено-кількісних) числівників

Запам'ятаймо!

У сучасній українській мові кількісні числівники мають різні типи відмінювання.

Типи відмінювання кількісних числівників

I тип відмінювання

Числівник *один* має форму числа й змінюється за родами. Числівники *один, одна, одно (одне), одні* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмі- нок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	один	одна	одне (одно)	одні
Р. в.	одного	одної (однієї)	одного	одних
Д. в.	одному	одній	одному	одним
Зн. в.	один (одного)	одну	одне (одно)	одні (одних)
Ор. в.	одним	одною (однією)	одним	одними
М. в.	на (в) одному (однім)	на (в) одній	на (в) одному (однім)	на (в) одних

1. Спишіть прислів'я. Визначте рід і число числівників.

1. Одна доля, одне лихо людей до купи зводить. 2. Погода: один день блисне, а сім днів кисне. 3. В одне вухо впускати, а в друге — випускати.

2. Запишіть використані в прислів'ях числівники в родовому, орудному й місцевому відмінках.

Запам'ятаймо!

П тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники **два, три, чотири** і відповідні їм збірні: **двоє, троє, четверо**.

Числівник **два** має форми чоловічого і жіночого роду.

Відмінок	Числівники		
<i>Н. в.</i>	два, дві, двоє	три, троє	чотири, четверо
<i>Р. в.</i>	двох	трьох	чотирьох
<i>Д. в.</i>	двом	трьом	чотирьом
<i>Зн. в.</i>	два, дві, двоє (двох)	три, троє (трьох)	чотири, четверо (чотирьох)
<i>Ор. в.</i>	двома	трьома	чотирма
<i>М. в.</i>	на (у) двох	на (у) трьох	на (у) чотирьох

Спишіть прислів'я. Підкресліть числівники і визначте розряд за значенням. Провідмінійте один із числівників.

1. Дві баби — торг, три — ярмарок. 2. Два рази в році літо не буває. 3. Два дошки в маю — повно буде врожаю. 4. Сиділи три дні, та й висиділи злидні. 5. Іди собі на всі чотири вітри.

Це цікаво!

У давні часи, коли людина бажала показати, скількома тваринами вона володіє, використовували цікавий спосіб. У великий мішок складали камінчики. Що більше тварин, то більше камінців. Слово *камінь* латинською означає «калькулюс». Так від підраховування камінців у мішку виникло сучасне слово *калькулятор*. Сьогодні за допомогою калькулятора ми проводимо складні обчислення.

Запам'ятаймо!

III тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники *п'ять* — *двадцять*, *тридцять* і відповідні їм збірні числівники: *п'ятеро*, ... *тридцятро*. Ці числівники мають паралельні форми в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	вісім, восьмеро	тринадцять, тринадцятро	двадцять двадцятро
Р. в.	вісьмох (восьми)	тринадцяти (тринадцятьох)	двадцяти (двадцятьох)
Д. в.	вісьмом (восьми)	тринадцяти (тринадцятьом)	двадцяти (двадцятьом)
Зн. в.	вісім (вісьмох)	тринадцять (тринадцятьох)	двадцять (двадцятьох)
Ор. в.	вісьма (вісьмома)	тринадцятьма (тринадцятьома)	двадцятьма (двадцятьома)
М. в.	на (у) восьми (вісьмох)	на (у) тринадцяти (тринадцятьох)	на (у) двадцяти (двадцятьох)

1. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх значення.

1. Наговорив **сім** бочок арештантів. 2. У ведмеда **десять** пісень і все про мед. 3. Сім разів відмірай, один раз відріж. 4. **П'ятеро** греків — п'ятдесят порад.

2. Випишіть і провідмінійте виділені числівники. Що їх об'єднує?

Запам'ятаймо!

IV тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят*. Це складні числівники, у яких при відмінюванні змінюється лише друга частина (*-десят*). Ці числівники мають паралельні форми в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках. Перед закінченнями *-ох*, *-ом*, *-ома*, *-ма* після [т] пишеться м'який знак.

Відмінок	Числівники			
<i>Н. в.</i>	п'ятдесят	шістдесят	сімдесят	вісімдесят
<i>Р. в.</i>	п'ятдесяти (п'ятдесятьох)	шістдесяти (шістдесятьох)	сімдесяти (сімдесятьох)	вісімдесяти (вісімдесятьох)
<i>Д. в.</i>	п'ятдесяти (п'ятдесятьом)	шістдесяти (шістдесятьом)	сімдесяти (сімдесятьом)	вісімдесяти (вісімдесятьом)
<i>Зн. в.</i>	п'ятдесят (п'ятдесятьох)	шістдесят (шістдесятьох)	сімдесят (сімдесятьох)	вісімдесят (вісімдесятьох)
<i>Ор. в.</i>	п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)	шістдесятьма (шістдесятьома)	сімдесятьма (сімдесятьома)	вісімдесятьма (вісімдесятьома)
<i>М. в.</i>	на (у) п'ятдесяти (п'ятдесятьох)	на (у) шістдесяти (шістдесятьох)	на (у) сімдесяти (сімдесятьох)	на (у) вісімдесяти (вісімдесятьох)

V тип відмінювання

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*.

Відмінок	Числівники		
<i>Н. в.</i>	сорок	дев'яносто	сто
<i>Р. в.</i>	сорока	дев'яноста	ста
<i>Д. в.</i>	сорока	дев'яноста	ста
<i>Зн. в.</i>	сорок	дев'яносто	сто
<i>Ор. в.</i>	сорока	дев'яноста	ста
<i>М. в.</i>	на (у) сорока	на (у) дев'яноста	на (у) ста

Запишіть і поясніть прислів'я, зашифроване в ребусі. Усно провідміняйте використані в прислів'ї числівники.

”д й у ”
мовчить, а 300-200=?
дурнів навчить.

Запам'ятаймо!

VI тип відмінювання

Числівники цього типу — складні (*двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*). При відмінюванні в них змінюються обидві частини.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	чотириста	п'ятсот	дев'ятсот
Р. в.	чотирьохсот	п'ятисот	дев'ятисот
Д. в.	чотирьомстам	п'ятистам	дев'ятистам
Зн. в.	чотириста (чотирьохсот)	п'ятсот (п'ятисот)	дев'ятсот (дев'ятисот)
Ор. в.	чотирмастами	п'ятьмастами (п'ятьмастами)	дев'ятьмастами
М. в.	на (у) чотирьохстах	на (у) п'ятистах	на (у) дев'ятистах

Провідмініайте числівники 60 і 600, 70 і 700. Зіставте їх форми.

Спишіть, записуючи числа словами.

До 279 додати 63; від 164 відняти 28; знайти суму 333 і 595.

1. Поставте чотири плюси між цифрами, щоб сума чисел становила сто.

$$1\ 2\ 3\ 4\ 5\ 6\ 7 = 100$$

2. Запишіть числа, які ви додавали, у місцевому відмінку.

Допишіть до числівників паралельні форми.

Шести, п'ятох, двадцяти, вісьмох, на десяти, п'ятдесятьома.

Запам'ятаймо!

Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники (*тисяча* — як іменник мішаної групи I відміни; *мільйон, мільярд* — як іменники твердої групи II відміни, а *нуль* — м'якої групи II відміни).

Неозначено-кількісні числівники (*багато, небагато, кілька* тощо) відмінюються як числівники III типу, тільки без паралельних форм.

Це цікаво!

Спишіть текст, записуючи числа словами. Провідмініайте виділений числівник в однині та множині.

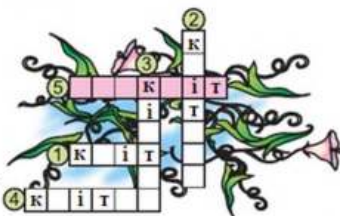
Перший діючий комп'ютер створив у 1944 році в Гарвардському університеті професор Говард Ейкен із групою інженерів корпорації «Інтернешнл Бізнес Машинз». Вони назвали свій пристрій «Гарвард АйБіЕм-І». Ця машина могла працювати з 23-розрядними числами — скласти два таких числа за 0,3 секунди й помножити їх за 4 секунди.

Нині комп'ютери можуть здійснювати багато мільйонів арифметичних операцій за секунду й зберігати безліч інформації.

Розв'яжіть кросворд «П'ять котів». Утворіть від порядкових числівників кількісні. Запишіть і провідмінійте їх.

Перший «кіт» копає землю,
прокладає ходи підземні.
Другий — місяць весняний.
Здогадайтесь-но, який.
Третій «кіт» — делікатес,
якщо ви, звичайно, пес.
Четвертий «кіт» — для птаха дім,
хоч насправді тісно в нім.
Ну а п'ятий «кіт» — смачний,
бо пиріг це запашний.

§ 57 Відмінювання і правопис порядкових числівників

Запам'ятаймо!

Порядкові числівники мають форми роду й змінюються як прикметники твердої групи, а числівник *третій* — як прикметник м'якої групи.

Відмінкові закінчення порядкових числівників чоловічого й середнього роду збігаються, за винятком форм називного і знахідного відмінків.

Відмі- нок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	третій	четверта	п'яте	сорокові
Р. в.	третього	четвертої	п'ятого	сорокових
Д. в.	третьому	четвертій	п'ятому	сороковим
Зн. в.	третій (третього)	четверту	п'яте (п'ятого)	сорокові (сорокових)
Ор. в.	третім	четвертою	п'ятим	сороковими
М. в.	на (у) третьому	на (у) четвертій	на (у) п'ятому	на (у) сорокових

У складених числівниках усі слова пишуться окремо. У складених порядкових числівниках відмінюється лише останнє слово. У складених кількісних числівниках відмінюються всі слова.

Відмінювання складених кількісних і порядкових числівників

Відмінок	Складений кількісний числівник	Складений порядковий числівник
Н. в.	сто сімдесят сім	сто сімдесят сьомий
Р. в.	ста сімдесяти семи	сто сімдесят сьомого
Д. в.	ста сімдесяти семи	сто сімдесят сьомому
Зн. в.	сто сімдесят сім	сто сімдесят сьомий
Ор. в.	ста сімдесятьма сімома	сто сімдесят сьомим
М. в.	на (у) ста сімдесяти семи	на (у) сто сімдесят сьомому

Прочитайте текст. Випишіть речення з порядковими числівниками, визначте відмінки.

Парашут нагадує велику парасолу, яка створює опір повітрю. За його допомогою людина може спускатися на землю досить повільно й уникнути ударів при падінні. Ідея парашута має давню історію. Його описав і зобразив відомий художник Леонардо да Вінчі ще в 1514 році. Першою людиною, що здійснила стрибок із парашутом, був француз Гарнері. У 1797 році він успішно стрибнув із висоти понад 600 метрів. Парашут Гарнері був зроблений із білого брезенту і мав 7 метрів у діаметрі.

Це цікаво!

У числових системах XVII ст. натрапляємо на такі назви великих чисел:

10 000 — тьма, 100 000 — легіон, 1 000 000 — леодр.

Десять мільйонів позначали словом *ворон*. Річ у тому, що ворона вважали вічним птахом, а мільйон був для наших пращурів символом величч, нескінченності, незнищенності. Сьогодні математики мають справу з числами-велетнями, тобто гігантами. Чи знаєте ви, як вони називаються?

1 000 000 000 — мільярд

1 000 000 000 000 — трильйон

1 000 000 000 000 000 — квадрильйон

1 000 000 000 000 000 000 — квінтильйон

1 000 000 000 000 000 000 000 — октильйон

Американський математик Кастнер придумав число, назвавши його *гугол*. Це десять у сотому степені!

З одним із чисел-велетнів пов'язані такі цікаві залежності між величинами: мільярд хвилин — це понад дев'ятнадцять століть; мільярд секунд — це майже тридцять два роки; відстань від Землі до Сонця становить понад сто п'ятдесят мільярдів метрів.

Спишіть текст, записуючи числа словами.

Кожен спортивний рекорд — це, безперечно, подія. Однак є такі рекорди, що відкривають новий етап у розвитку спорту.

Ранок 13 липня 1985 року. Париж. Затишний стадіон імені Жака Буена. Український спортсмен Сергій Бубка подолав висоту 6 метрів, установивши світовий рекорд у стрибках із жердиною. Журналісти казали, що видатний атлет здійснив «стрибок у ХХІ століття», став «живим богом стадіонів». Цю перемогу називали спортивним подвигом. А взагалі Сергій Бубка встановлював світові рекорди 35 разів і підкорив висоту 6,15 метра.

Запам'ятаймо!

У дробових числівниках відмінюються обидві частини.

1 чисельник змінюється, як кількісний числівник

2 — знаменник змінюється, як порядковий числівник

Відмінок	Дробове число (звичайний дріб)
Н. в.	три п'яті
Р. в.	трьох п'ятих
Д. в.	трьом п'ятим
Зн. в.	три п'ятих (трьох п'ятих)
Ор. в.	трьома п'ятими
М. в.	на (у) трьох п'ятих

1. Запишіть числівники, ужиті в тексті, словами. Прочитайте дробові числівники у відповідних відмінках.

Арифметика! Арифметика у спорті... Ці 0,5 бала, 0,03 хвилини, 0,025 метра. За цими числами — незабутні моменти в житті кожного спортсмена, коли серце починає битися швидко, бо на твою честь виконують гімн рідної держави.

Таких моментів було дуже багато у долі видатної гімнастки Лариси Латиніної. Вона й досі залишається єдиною представницею спортивної гімнастики, якій вдалося завоювати золоті нагороди на трьох олім-

піадах (у 1956, 1960 і 1964 роках). Вона єдина за всю історію олімпійських ігор є володаркою 18 олімпійських нагород, 9 з яких — золоті.

2. Провідмініайте один із дробових числівників.

1. Прочитайте текст. Запишіть у родовому, орудному та місцевому відмінках числівники, ужиті в тексті.

Володимир Кличко — український суперчемпіон з боксу, володар поясів IBF, WBA, WBO, IBO. Народився 25 березня 1976 року. Його зріст — 198 см, розмах рук — 206 см. До 2014 року провів як професіонал 65 боїв, із них програв тільки три.

2. Утворіть від кількісних числівників, використаних у тексті, порядкові. Запишіть їх у родовому, орудному і місцевому відмінках.
3. Порівняйте відмінкові закінчення кількісних і порядкових числівників.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Числівник відповідає на питання
А який? чий?
Б хто? що?
В котрий? скільки?
2. Числівники означають
А предмет
Б ознаку предмета
В кількість предметів або їх порядок при лічбі
3. Числівники за будовою поділяються на
А прості, складні, складені
Б односкладні, двоскладні
В прості, складні
4. Усі записані слова — числівники в рядку
А одні, першачок, по-перше
Б шостий, шестеро, шістка
В п'ять, п'ятий, п'ятеро

5. Числівники за значенням поділяються на
А якісні та кількісні
Б порядкові й присвійні
В кількісні та порядкові
6. До власне кількісних належать числівники
А багато, троє
Б чотириста, дванадцять
В триста тридцять один, сто другий
7. До неозначено-кількісних належать числівники
А кільканадцять, стонадцять
Б п'ять сьомих, дві п'яті
В тисяча, мільярд
8. У числівниках *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* відмінюються
А обидві частини
Б перша частина
В друга частина
9. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення
А -о Б -а В -ом
10. Усі числівники написані правильно в рядку
А п'яти-сотий, багато тисячний
Б сімсоттридцятитисячний, сто двадцять третій
В кілька мільйонний, одинадцятий
11. У дробових числівниках чисельник відмінюється як
А кількісний числівник
Б порядковий числівник
12. У дробових числівниках знаменник відмінюється як
А кількісний числівник
Б порядковий числівник

Хто такий я? Хто такий ти? Які ми? Скільки нас?

Ці запитання побудовано із займенників. Відповідаючи на такі прості й водночас непрості запитання, ви так само не уникнете важливих «вказівних» слів — *займенників*.

Вивченню цієї самостійної частини мови присвячено окремий розділ підручника.

Зрозуміти особливості займенників вам допоможуть правила, таблиці, вправи та малюнки. Вони висвітлять значення займенника як частини мови, що не називає предмети, їх ознаки, кількість, а лише вказує на них.

Завдяки займенникам унікаємо повторів у тексті. Займенник, як міцний ланцюжок, тримає єдність і цілісність тексту.

Ви вивчите розряди займенників: **особові, зворотний, присвійні, вказівні, питальні й відносні, заперечні, означальні й неозначені**. Розрізняючи значення займенників, правильно відмінюючи займенники, ви зможете вдало використовувати їх у монологіях і діалогах, у розповідях, описах і роздумах.

У всіх типах висловлювання доречні займенники.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Особові

я, ти, ми, ви

Присвійні

мій, твій, ваш, їхній

Питальні

який? чий? хто? котрий?

Відносні

хто, що, який, чий

Вказівні

той, цей, такий, стільки

Заперечні

ніхто, нічий, ніщо, ніскільки

Означальні

*кожний, інший,
усякий, сам*

Зворотний

себе

Неозначені

*хтось, абиякий,
дещо, який-небудь*

§ 58 Займенник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Прочитайте текст. Випишіть займенники. Поставте до них питання.

Мала та дівчинка ледь-ледь кирпатий носик, від чого обличчя її здавалося трохи здивоване, і назвали б її люди простою, коли б не її очі. Були вони величезні й зелені, і коли хто придивлявся до них, то здавалося, що то не очі, а зірки якісь особливі світаються. Щось там таке промінилося в них і тріпотіло, таке щось цікаве й славне світилося й жевріло, що годі було не всміхнутися до тої дівчинки й не захотіти погладити її ніжно по голові *(Вал. Шевчук)*.

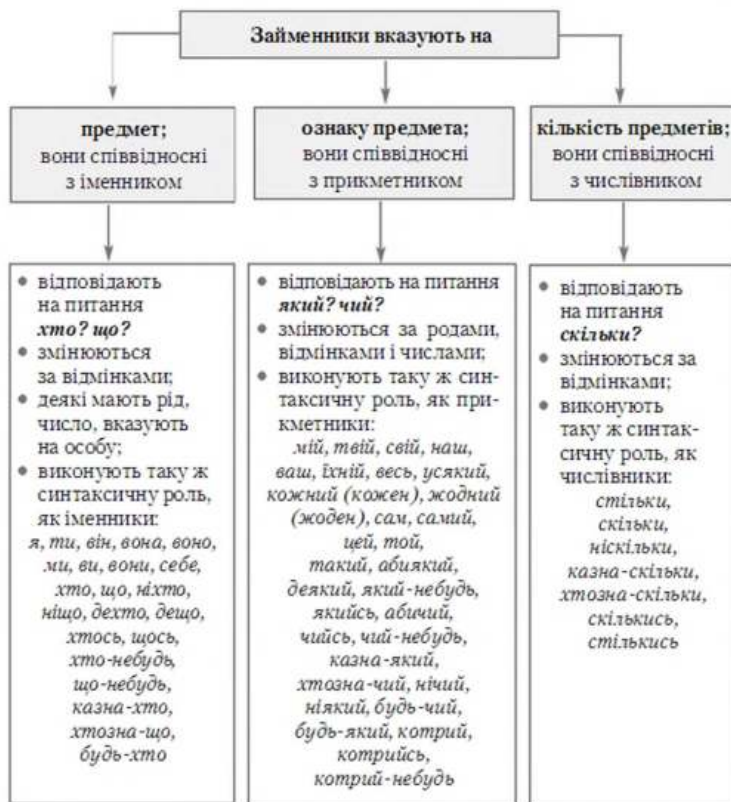
Запам'ятаймо!

Займенник — це самостійна частина мови, що вказує на предмети, їх ознаки, кількість, але не називає їх.

Спишіть текст. Визначте, на які питання відповідають виділені займенники. З якими частинами мови вони співвідносні?

Що таке балет? Це вид театральної вистави, **який** об'єднує **декілька** речей: танець, оформлення сцени та музику. **Деякі** балети мають сюжет, **інші** просто відображають настрій. Балет — це мистецтво рухів; йому майже 500 років. Він виник в Італії як вишукана розвага для гостей короля. У балеті танцюристи напружено й довго тренуються, щоб їхнє тіло приймало найелегантніші й найгармонійніші пози.

1. Прочитайте текст, відредагуйте його, замінивши виділені слова словами з довідки. Запишіть відредагований текст.

Павло Вірський — видатний український хореограф, засновник і багаторічний керівник Державного академічного ансамблю народного танцю України. **Павло Вірський** народився 25 лютого 1905 року в Одесі. Коли вразливий хлопчик якось потрапив у знаменитий Одеський театр опери та балету, **хлопчика** зачарував світ прекрасних дам

і шляхетних рицарів. У цьому світі принц завжди перемагав злого чаклуна, а мистецтво робило **молодих** і **старих** добрими, мудрішими, кращими.

Довідка: він, його, всіх.

2. Поясніть роль займенників у тексті.

Усміхнімося!

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича.

Три хлопчики

Я потримався за клена:
В нього гілочка зелена,
Молоденька і тремка —
То була його рука.
Він кивнув,
А за хвилинку
На кленову руку-гілку
Сів моторний горобець.

Літунець і цвіркунець.
Я завмер, неначе стовпчик,
Може, ми — одна сім'я:
Хлопчик-клен, горобчик-хлопчик
І звичайний хлопчик — я.
Треба в мамі запитати,
Як мені їх називати.

2. Спишіть останні шість рядків. Підкресліть займенники і визначте їх синтаксичну роль.

1. Прочитайте прислів'я. Випишіть займенники.

1. Цей світ — як маків цвіт. 2. Хто любить світ, той любить правду. 3. І в наше віконце загляне сонце. 4. Кожен вітер по-своєму дме. 5. Всякому овочу свій час. 6. Не рубай дерево, яке дає тобі затінок. 7. Народився я українцем, то прагну волі. 8. Дерево пізнають по тому, що воно родить, а людину по тому, що вона робить. 9. Рідний дім — це рідний дім, завжди затишно у нім. 10. Мій дім — моя фортеця. 11. Усяке село своє прислів'я має. 12. Зневажиш сам себе, зневажить і світ тебе.

2. Підкресліть займенники, співвідносні з прикметниками.

Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. Я, ти, ми, дитина.
2. Мій, твій, вона, наш.
3. Щось, чийсь, скількись, гарний.

1. Прочитайте текст.

Павло Вірський приніс усесвітню славу українському народному танцю. Він збагатив його акробатичними прийомами, додавши при цьому грацію класичного балету. Глядач, що приходить на концерти ансамблю імені Павла Вірського, зачаровано стежить за стрімкими стрибками, майстерним фехтуванням у танці. Артисти виконують запаморочливі обертання, найрізноманітніші присядки. Синхронно злітають угору руки. Усміхнені обличчя танцюристів випромінюють якусь силу, завзяття. Вони дарують віру й надію. Гордість за власний народ наповнює серця всіх присутніх.

2. Випишіть із тексту: а) два іменники і відміни; б) два іменники з подовженим м'яким приголосним; в) один прикметник найвищого ступеня порівняння; г) два займенники, співвідносні з іменником; ґ) два займенники, співвідносні з прикметником.

1. Спишіть речення, вставляючи замість крапок відповідні займенники. На що вказують ці займенники і з якими частинами мови вони співвідносні?

1. Гопак — національний танок ... Батьківщини. 2. ... танок має ... властивості. 3. ... демонструє силу, спритність, героїзм і шляхетність. 4. ... з глядачів зауважить ... імпровізаційність. 5. ... елемент танцю — і шпагат, і павучок — не залишить ... байдужим.

Довідка: нашої, свої, будь-хто, кожний, цей, він, його, вас.

2. Опишіть фото, використовуючи вислови: *я захоплююсь, він вражає, мені пощастило, стільки вражень, ніхто не помітив, кожен знає, деякий час, такий емоційний.*

§ 59 Розряди займенників за значенням

Запам'ятаймо!

За значенням займенники поділяються на 9 розрядів.

№	Розряд займенників	Значення займенників	Приклади
1	Особові	Указують на особу: 1 особа 2 особа 3 особа	<i>я, ми ти, ви він, вона, воно, вони</i>
2	Присвійні	Указують на належність когось, чогось; відповідають на питання чий?	<i>мій, твій, свій, наш, ваш, їхній</i>
3	Зворотний	Указує на особу чи предмет; не має називного відмінка	<i>себе</i>
4	Питальні	Уживаються в питальних реченнях	<i>хто? що? який? чий? котрий? скільки?</i>
5	Відносні	Уживаються для зв'язку частин складного речення	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
6	Неозначені	Неозначено вказують на предмет, ознаку чи кількість. Утворюються від питальних або відносних займенників додаванням часток -будь-, -небудь, казна-, хтозна-, де-, аби-, -сь	<i>будь-хто, хто-небудь, казна-хто, хтозна-хто, дехто, абихто, хтось, будь-що, що-небудь, казна-що, хтозна-що, дещо, абищо, щось, будь-який, який-небудь, казна-який, хтозна-який, деякий, абиякий, дечий, котрийсь, скількись</i>
7	Заперечні	Указують на відсутність чогось або когось; утворюються від питальних або відносних займенників додаванням частки ні- (ані-)	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки, аніхто, аніщо, аніякий, анічий</i>
8	Вказівні	Указують на предмети та їх ознаки	<i>цей, оцей, той, такий, стільки</i>
9	Означальні	Мають узагальнене якісне значення	<i>весь, усякий, сам, самий, кожний (кожен), жодний (жоден), інший</i>

Прочитайте прислів'я. Випишіть із них ті, у яких ужиті означальні займенники.

1. Сама надія ніколи не гріє. 2. Не сам гвіздок лізе в стіну, його молотком забивають. 3. Стільки правди, як у решеті води. 4. Хто рано встає, тому щастя є. 5. На свої руки найду свої муки. 6. Навчай інших — і сам навчишся. 7. Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає.

1. Прочитайте запитання. Визначте розряд займенників, ужитих у питальних реченнях.

1. Хто перший увів вас у світ театру? 2. Коли останній раз ви відвідували театр? 3. Що вас найбільше вразило на виставі? 4. Який герой викликав у вас почуття жалощів, співчуття, а який — поваги? 5. Чия акторська гра здалася вам найвдалішою?

2. Дайте письмові розгорнуті відповіді на запитання, використовуючи займенники. Визначте розряд займенників, ужитих у ваших відповідях.

Спишіть текст, вибираючи з дужок потрібний займенник.

Театр, як (ми, ви, вони) знаємо, пройшов довгий шлях розвитку. Першими акторами були скоморохи. (Вони, наш, весь) влаштовували потішні видовища на майданах і ярмарках. Перша українська театральна вистава відбулася на ярмарку в м. Кам'янці-Бузькій на Львівщині 1619 року, де вчитель Гаватович поставив зі (мій, хтось, своїми) учнями дві п'єси. Перший український стаціонарний професійний театр заснував 1906 року в Полтаві Микола Садовський. Спочатку (той, якийсь, цей) театр був мандрівним, а згодом для (когось, нього, його) орендували приміщення в Києві. Перший театр для дітей виник на початку ХХ століття як аматорський. (То, всі, це) були дитячі вистави в Євпаторії, а також вистави Марка Кропивницького на Харківщині. У Києві аматори поставили опери Миколи Лисенка «Пан Коцький» та «Коза-Дереза».

1. Спишіть, доповнивши кожний рядок власними прикладами.

- Особові займенники: *ми, ти, він ...*
- Вказівні займенники: *цей, той, такий ...*
- Присвійні займенники: *мій, свій, наш ...*
- Заперечні займенники: *ніхто, аніщо, ніякий ...*

2. Які розряди займенників не названі в першій частині вправи? Запишіть їх із прикладами.

1. Прочитайте текст.

Підвалини нового українського театру в ХІХ столітті заклав Марко Кропивницький, який зібрав прекрасну трупю акторів. Йому вдалося з талановитих особистостей створити колектив, де кожен доповнював свою гру іншими. Він написав понад сорок драматичних творів, мав хист композитора — писав пісні. Не забув і про дітей, для яких створив п'єси «Івасик-Телесик», «По щучому велінню».

2. Випишіть займенники. До кожного з них доберіть і запишіть ще по одному займеннику відповідного розряду.

Це цікаво!

Прочитайте текст. Використайте займенники, замінюючи ними часто повторювані слова.

Найдовше сценічне життя

П'єса Івана Петровича Котляревського «Наталка Полтавка» вперше була поставлена на сцені Полтавського театру в 1819 році. Директором Полтавського театру в той час був Іван Петрович Котляревський, який і написав «Наталку Полтавку» для полтавських акторів.

«Наталка Полтавка» — одна з найкolorитніших українських п'єс. Найвідоміші режисери вважали за честь поставити п'єсу «Наталка Полтавка». Ще й нині вічно жива п'єса не сходить зі сцени професійних і самодіяльних театрів, чарує глядачів своєю глибокою народністю, гумором і піснями.

Запишіть вірш Г. Фальковича. Визначте синтаксичну роль неозначених займенників. Підкресліть їх.

Скарб

Десь колись із кимось хтось
У чомусь поклали щось.
І кудись його сховали,

Бо про когось дещо взнати.
Та воно і досі є,
Знайдеш — буде все твоє.

Прочитайте текст. Спишіть висловлювання М. Рильського, підкресліть у ньому займенники й визначте їх розряди.

Марія Заньковецька — одна з найталановитіших українських актрис наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Сучасники захоплювалися її талантом. Про це дізнаємося з висловлювань відомих митців.

«Талант винятковий, свій, національний. Я сказав би — істинно народний» (К. Станіславський).

«Вираз почуття Заньковецької був настільки яскравий, що вплив його підкоряв не тільки глядача, а й партнерів» (Панас Мирний).

«Хто хоч раз чув її спів — то задушевно-смутий, то запально-веселий, хто бачив, як майже буквально літає вона в огненному танці, той ніколи цього не забуде» (М. Рильський).

Марія
Заньковецька

\$ 60 Відмінювання займенників

Запам'ятаймо!

За особливостями відмінювання займенники можна об'єднати в три групи.

I група	II група	III група
особові займенники і зворотний займенник себе утворюють особливий тип відмінювання	присвійні, вказівні, означальні відмінюються подібно до прикметників	питальні, відносні, неозначені, заперечні мають однакові типи відмінювання

Відмінювання особових займенників

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному відмінку (*я — мене, мені, мною*).

У родовому і місцевому відмінках при вживанні займенників *він, вона, воно, вони* з прийменником з'являється початковий **н** (*його — на нього, її — у ній*). В орудному відмінку займенників *він, вона, воно, вони* початковий **н** уживається завжди.

З прийменниками **в (у), до, за, без** та іншими в родовому відмінку та з прийменниками **на, під, поперед** у знахідному відмінку займенники *мене, тебе* мають наголос на першому складі: *у мене, до тебе, на мене, поперед мене, на тебе* тощо.

Займенники *він, воно* в непрямих відмінках мають однакові форми.

Від- мі- нок	Однина					Множина		
	I особа	II особа	III особа			I особа	II особа	III особа
			чоловічий	жіночий	середній			
Н. в.	я	ти	він	вона	воно	ми	ви	вони
Р. в.	мене	тебе	його (до нього)	її (до неї)	його (до нього)	нас	вас	їх (до них)
Д. в.	мені	тобі	йому	їй	йому	нам	вам	їм
Зн. в.	мене	тебе	його (про нього)	її (про неї)	його (про нього)	нас	вас	їх (про них)
Ор. в.	мною	тобою	ним	нею	ним	нами	вами	ними
М. в.	на (у) мені	на (у) тобі	на (у) ньому (нім)	на (у) ній	на (у) ньому (нім)	на (у) нас	на (у) вас	на (у) них

Відмінювання зворотного займенника *себе*

Н. в. —

Р. в. себе

Д. в. собі

Зн. в. себе

Ор. в. собою

М. в. на (у) собі

Це цікаво!

Вислів *не по собі* означає «почуватися незручно, ніяково». Це може бути викликано хвилюванням, поганим настроєм, хворобою, незнайомим оточенням.

1. Прочитайте уривок із вірша М. Чернявського.

О, прихось скоріше, весно!
Годі мряці панувать.
Вже давно весняні співи
У душі мойй дзвенять!

Тими співами новими
Я себе розколишу
І словами золотими
Думи серця запишу.

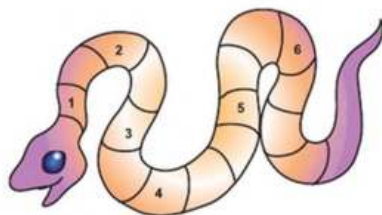
2. Випишіть речення зі зворотним займенником, визначте відмінок.

Розгадайте чайнворд (кожне наступне слово починається з останньої букви попереднього).

1. Особовий займенник III особи, чол., Н. в. 2. Особовий займенник III особи, мн., Р. в. 3. Відносний займенник. 4. Вказівний займен-

ник. 5. Особовий займенник III особи, серед., Д. в. 6. Означальний займенник.

Спишіть вірш В. Симоненка. Провідмінійте особовий займенник.

Свіженька новина

— Ви чули новину? — розказував Петро. —
Сула й Десна впадають у Дніпро.

1. Розгадайте зашифроване речення.

Пе д

займенник
II особи однини
в називному
відмінку

м,

займенник
I особи однини
в називному
відмінку

к

сіс

займенник
II особи однини
в називному
відмінку

їс

займенник
II особи однини
в називному
відмінку

, не

забудь

р = т

Три особових
займенника,
що, записані разом,
утворюють дієслово

2. Запишіть займенники, зашифровані в реченні, у родовому, орудному й місцевому відмінках.

Запам'ятаймо!

Відмінювання присвійних займенників

Від- мінок	Однина			Множина
	чоловічий	жіночий	середній	
Н. в.	мій	моя	моє	мої
Р. в.	мого	моєї	мого	моїх
Д. в.	моєму	моїй	моєму	моїм
Зн. в.	мій (мого)	мою	моє	мої (моїх)
Ор. в.	моїм	моєю	моїм	моїми
М. в.	на (у) моєму	на (у) моїй	на (у) моїм	на (у) моїх

- Присвійні займенники *твій, свій, мій* відмінюються за однаковим зразком.
- Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи.
- Займенник *їхній* відмінюється як прикметник м'якої групи.

1. Повторіть вивчений матеріал «Відмінювання прикметників. Прикметники твердої і м'якої групи» (§ 47).

2. Провідмінійте за аналогією до відмінювання прикметників твердої групи займенник *наш* у чоловічому, середньому і жіночому роді.

Провідмінійте займенник *ваш* у множині.

1. Повторіть тему «Відмінювання прикметників. Прикметники твердої і м'якої групи» (§ 47).

2. Провідмінійте займенники *їхній, їхнє, їхня, їхні* за аналогією до відмінювання прикметників м'якої групи.

1. Установіть відповідність між фразеологізмом і його значенням.

1 сам не свій	А кожен насамперед думає про себе
2 піти на свій хліб	Б почуватися незручно, некомфортно
3 своя сорочка ближча до тіла	В приголомшений
4 не у своїй тарілці	Г жити самостійним життям, забезпечувати себе матеріально

2. Запишіть фразеологізми. Визначте відмінок присвійного займенника.

Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібній формі.

Славетні театральні діячі Микола Садовський і Марія Заньковецька, об'єднавши (своїм) долі й талант, підняли (нашого) український театр до всесвітнього визнання.

(Їхньої) співпраця розпочалася заснуванням акторської трупі, гастролями. А в 1906 році кожен із них зробив (свою) внесок в організацію в Києві першого українського професійного театру.

Прочитайте текст. Визначте відмінки присвійних займенників.

Як ви розумієте значення фразеологічного звороту «і нашим і вашим»? Так кажуть про людину, яка хоче бути в добрих стосунках з усіма, сподобатись усім. А тому своїх справжніх поглядів і думок не висловлює.

Провідмініяйте займенник, який складається з однієї букви, але двох звуків?

Усміхнімося!

— Вуха потрібні, щоб краще бачити, — каже Миколка.

— Не мели дурниці! — заперечує тато.

— Та які ж це дурниці! Якби в мене не було вух, шапка, яку купила мама, постійно сповзала б мені на очі...

Запам'ятаймо!

Відмінювання вказівних займенників

Вказівні займенники **той, цей, отой, оцей** відмінюються за одним зразком.

Займенник **такий** відмінюється як прикметник твердої групи.

Займенник **стільки** відмінюється як числівник **два**.

Від- мінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	той, цей	та, ця	те, це	ті, ці
Р. в.	того, цього	тієї (тої), цеї (цеї)	того, цього	тих, цих
Д. в.	тому, цьому	тій, цій	тому, цьому	тим, цим
Зн. в.	той, цей (того, цього)	ту, цю	те, це	ті, ці (тих, цих)
Ор. в.	тим, цим	тією (тою), цеєю (цею)	тим, цим	тими, цими
М. в.	на (у) тому (тім), на (у) цьому (цім)	на (у) тій, на (у) цій	на (у) тому (тім), на (у) цьому (цім)	на (у) тих, на (у) цих

Який займенник складається зі стверджувальної відповіді на запитання і закінчення **-ий**? Провідмініяйте його.

Спишіть текст. Підкресліть вказівні займенники. Провідмінійте найкоротший.

Театральний діяч

Письменник і режисер Михайло Старицький відомий кожному українцю як автор слів пісні «Ніч яка, Господи, місячна, зоряна». Цей шедевр він створив разом із Миколою Лисенком. І стільки в ньому почуття, ніжності, такої мрійності, що давно та пісня стала народною.

Розшифруйте ребус. Провідмінійте слово-розгадку.

Прочитайте вірш О. Довгого. Випишіть вказівні займенники. Визначте їх відмінок.

На Канівській горі

Тут кленів задума синя
І неба глибока вись.
Тут вічно земля весіння,
І ти тій землі вклонись.

За тишу її незвичну,
За шедре людське тепло,
За серце Тараса вічне,
Що в землю оцю вросло.

Запам'ятаймо!

Відмінювання означальних займенників

Означальні займенники *кожний (кожен), жодний (жоден), всякий, самий, інший, сам* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінювання займенника *весь*

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	весь	вся	все	всі
Р. в.	всього	всієї	всього	всіх
Д. в.	всьому	всій	всьому	всім
Зн. в.	весь (всього)	всю	все	всі (всіх)
Ор. в.	всім	всією	всім	всіма
М. в.	на (у) всьому	на (у) всій	на (у) всьому	на (у) всіх

Розгадайте ребус. Провідмінійте слово-відгадку.

Спишіть речення з творів Л. Костенко. Підкресліть однією лінією питальні займенники, а двома лініями — відносні.

1. Скільки років Землі? — І мільярд, і мільйон... 2. Мабуть, ще людство дуже молоде, бо скільки б ми не загинали пальці, — ХХ вік! — а й досі де-не-де трапляються іще неандертальці. 3. Яка сумна й красива хуртовина! 4. Яка різниця — хто куди пішов? 5. І все ж є щось не до кінця ясне: чи не було чієї злої волі? 6. Ну як там ваші вулиці Гончарні, Ковальські, Чоботарські? Ти чия?

Запам'ятаймо!

Неозначені та заперечні займенники утворилися від питальних (відносних). Тому потрібно засвоїти відмінювання цих займенників. Неозначені та заперечні займенники відмінюються за тими ж зразками.

**Відмінювання питальних (відносних)
займенників *хто?* (*хто*), *що?* (*що*)**

<i>Н. в.</i>	хто?	що
<i>Р. в.</i>	кого?	чого
<i>Д. в.</i>	кому?	чому
<i>Зн. в.</i>	кого?	що
<i>Ор. в.</i>	ким?	чим
<i>М. в.</i>	на (у) кому?	на (у) чому (чим)

- Займенники **хто, що** не мають форми множини.
- У непрямих відмінках **хто, що** мають іншу основу, ніж у називному відмінку.

Уявіть, що ви — журналіст і вам потрібно взяти інтерв'ю у відомої особи (письменника, зірки естради, спорту, кіно тощо). Запишіть запитання, використовуючи питальні займенники в різних відмінках.

Провідмінійте заперечні займенники **ніхто, ніщо**.

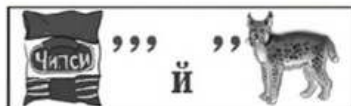
Запам'ятаймо!

Відмінювання питального (відносного) займенника *чий?* (*чий*)

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н. в.	чий	чия	чیه	чії
Р. в.	чийого	чіїї	чийого	чіїх
Д. в.	чийому (чиєму)	чіїї	чийому (чиєму)	чіїм
Зн. в.	чий (чийого)	чию	чیه	чії (чіїх)
Ор. в.	чіїм	чіїю	чіїм	чіїми
М. в.	на (у) чийому (чиєму, чіїм)	на (у) чіїї	на (у) чийому (чиєму, чіїм)	на (у) чіїх

1. Розгадайте ребус, у якому зашифрований займенник.

2. Визначте розряд зашифрованого займенника. Провідмініайте слово-відгадку.

Спишіть текст. Підкресліть займенники. Визначте їх розряд за значенням і відмінок.

Ім'я Леся Курбаса стоїть одним із перших серед найвідоміших театральних режисерів Європи. Одинадцять років він керував театром «Березіль», викладав у Музично-драматичному інституті в Києві. Мав неабиякий акторський талант. Нікого не дивувало, що половина спектаклів, які ставились у театрі, — це його власні композиції, переробки, переклади. Ніхто й ніщо не могло розлучити його з театром. Він займався своєю улюбленою справою — мистецтвом — за будь-яких обставин.

Прочитайте вірш В. Лазарука. Випишіть виділені займенники. Визначте їх розряд, відмінок.

Тиша

Вслід **мені** зашуміло сполохано —
Кинула шишку сосна.

Щось зітхає, тривожиться, охає;
Чорно дивиться гушавина.

Хто? Нікого — то ліс... Наче воїни,
Насторожено граби звелись.

Я до лісу, мов арфа, настроєний,
Я чутливий, мов ранішній ліс.

Сосни... Папороть... Тінь. Не ламає
 День погожий галузки сухі.
 Тиша!.. Ні! Її не буває.
 Люди бувають глухі.

Запам'ятаймо!

Питальний (відносний) займенник **скільки** відмінюється як числівник *два*.

- Н. в.* скільки
Р. в. скількох
Д. в. скільком
Зн. в. скільки (скількох)
Ор. в. скількома
М. в. на (у) скількох

1. Прочитайте вірш В. Симоненка. Випишіть займенники, визначте їх розряди.

Дуби не гнуться до землі

Скрізь вітер нашумів,	Що скільки я не дув,
Що дуб сякий-такій:	Ні разу не вклонився!»
«Упертий дуже він	Неважко зрозуміти вітрові жалі:
І зовсім не гнучкий.	Дуби ні перед ким
До того вже, нахаба, загордився,	Не гнуться до землі!

2. Випишіть речення з відносним займенником. Запишіть цей займенник у тих непрямих відмінках, у яких він закінчується на приголосний.

Усміхнімося!

Щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось

Гульки, лінки та нестатки	Щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось,
Завели такі порядки:	Щоб під носом не крутилось,
До дітей, які ще в ліжках,	Півкаструлі довгоспляші,
Капосні крадуться нишком.	Ще й мензурку всепропаші —
Тож, як ладяться у гості,	Потім горнуть все у клунок
Візьмуть скибку нічогості,	І несуть у подарунок.
Із нічим шматок абища,	Хочеш подарунок мати —
Повну миску нікудища,	Гайда двері відчиняти.

Г. Фалькович

Зверніть увагу, що в цій усмішці є слова, яких ви не знайдете в жодному словнику: *щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось, абища, нічогості* та ін. Автор сам придумав слова й правила їх написання. А як насправді треба писати займенники, ви ще дізнаєтесь.

§ 61 Правопис займенників

Запам'ятаймо!

Займенники пишемо		
разом	окремо	через дефіс
із частками ні-, аби-, де-, -сь: <i>ніхто, ніякий, щось, хтось, абищо, абискільки, дечий, декотрий</i>	якщо між частками і займенником уживається прийменник: <i>ні до кого, ні з чим, де у кого, будь з ким, аби в якому, будь за ким</i>	із частками будь-, -небудь, казна-, хтозна-: <i>будь-хто, будь-що, який-небудь, чий-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий</i>

Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

де
аби

**Усі відносні
(питальні) займенники**

ні
сь

Запам'ятайте написання через дефіс часток **будь-, -небудь, казна-, хтозна-**, поклавши їх на ваш улюблений мотив.

Запишіть займенники, зашифровані в схемі, у родовому та місцевому відмінках.

	котрий	
що	будь- -небудь	чий
скільки	казна- хтозна-	який
	хто	

Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть правопис.

На (який) **небудь**, **хтозна** (в) який, на (що) **небудь**, **хтозна** (шо), ні (в) чий, (ні) чий, ні (на) якій, ні (до) кого, хто (сь), ні (до) чийого, аби (з) ким, аби (кого), від (аби) кого, до (де) кого, де (з) ким.

Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

1. (Ні) хто, (аби) що, який (сь), що (небудь).
2. Ні (за) що, будь (з) ким, у кого (сь), аби (до) кого.
3. (Казна) який, (будь) чий, хто (небудь), хтозна (за) що.

1. Прочитайте текст. Випишіть займенники. Визначте їх розряди за значенням.

Пройшла сильна злива. Город на березі залило так, що не видно ні моркви, ні буряка, ні помідорів.

Бабуся. Що нам робити, внученьки? Наш дідусь тільки **руками розводить**. Як оцюму всьому раду дати?

Яся. А чому дідусь **руками розводить**? Це на уроках фізкультури дають таку команду: розведіть руки в сторони, стисніть кулаки...

Бабуся. Так це коли треба виконувати якісь фізичні вправи, робити зарядку. Начебто й невелика різниця: хтось **розводить руки** — виконує фізичні вправи. А хтось розгублений, **розводить руками**, не знає, що робити.

Дмитрик. Ось я вчора не знав, як розв'язати задачу.

Бабуся. Але ж ти не розводив руками, а розпитав, як її розв'язати! Ти не розгубився.

Яся. А я знаю, коли можна сказати «розводити руками». Коли розбила-ся ваза для квітів, ми стояли над черепками й **тільки руками розводили**.

2. Поясніть значення фразеологізмів *не покладаючи рук*, *узяти себе в руки*.

Завдання для самоперевірки

- Виберіть правильний варіант відповіді (завдання 1–12).

1. Займенник — це самостійна частина мови, що
 - А називає предмет і відповідає на питання *хто? що?*
 - Б вказує на предмети, їх ознаки та кількість, але не називає їх
 - В означає кількість предметів або їх порядок при лічбі
2. Займенник відповідає на питання
 - А *який? чий? котрий? скільки? що робити?*
 - Б *що? хто? який? чий? котрий? скільки?*
 - В *що робити? що зробити? як? скільки?*
3. Займенники можуть співвідноситися з
 - А іменником, прикметником, прислівником
 - Б прикметником, іменником, числівником
 - В іменником, прийменником, числівником

4. Займенники за значенням поділяються на
А 3 розряди
Б 10 розрядів
В 9 розрядів
5. Особові займенники змінюються за
А родами, числами, відмінками, мають категорію особи
Б числами, часами, відмінками
В родами, відмінками
6. Зворотний займенник *себе* **НЕ** має форми
А називного відмінка
Б орудного відмінка
В родового відмінка
7. Усі займенники належать до розряду присвійних у рядку
А твій, ваш, наш
Б твій, їхній, цей
В свій, їхній, такий
8. Займенники, що відрізняються тільки метою використання — це
А неозначені й відносні
Б питальні й заперечні
В питальні й відносні
9. Від питальних (відносних) займенників утворюються
А означальні, вказівні
Б особові, присвійні
В неозначені, заперечні
10. У непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному відмінку, займенники
А вказівні
Б особові
В присвійні
11. Подібно до числівника *два* відмінюються займенники
А скільки
Б нічий, ніякий
В жодний, інший
12. Усі займенники пишуться разом у рядку
А (ні) хто, (де) хто, хто (сь)
Б хто (небудь), (будь) хто, (аби) хто
В будь (до) кого, казна (хто), казна (з) ким

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

До цього розділу ви будете звертатися систематично — чи вивчаючи частини мови, чи поглиблюючи свої знання з лексикології або словотвору, чи створюючи будь-який текст.

Знання матеріалу цього розділу вам потрібні для того, щоб ви могли спілкуватися, готувати усні й письмові твори.

Мистецтво спілкування — це мистецтво створення діалогів. Жодна творча робота не може обійтися без зв'язної мови.

Скласти розпорядок дня, підготувати план повідомлення на лінгвістичну тему, план готового тексту — це творча робота.

Творчість — це вміння переказати науковий чи художній текст, виділити в ньому тематичні речення.

Творчість — це розповідь про життєву ситуацію й особисті враження від неї.

Творчість — це усний і письмовий опис приміщення, опис природи.

Творчість — це твір-роздум про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень у художньому стилі.

Тексти в цьому розділі — не випадкові. Вони змусять замислитися над життєвими ситуаціями, вчинками людей.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Ситуація спілкування

Діалог

Типи висловлювання
(розповідь, опис, роздум)

Переказ
(усний і письмовий)

Твір
(усний і письмовий)

Мовні стилі

Мовні жанри
(оповідання, замітка в газету,
план роботи, оголошення, пові-
домлення на лінгвістичну тему)

Зв'язок речень у тексті
(послідовний і паралельний)

§ 62 Мова і розмова. Загальне уявлення про ситуацію спілкування

Пригадаймо!

1. Що означає спілкуватися з кимось?
2. Хто такі *адресант* і *адресат*?
3. Як впливає на характер розмови *місце спілкування*?
4. Як впливає на характер спілкування *тема й мета розмови*?
5. Які є *форми спілкування*?

Запам'ятаймо!

Побудуйте й запишіть діалог «У бібліотеці» (7–8 реплік). Використовуйте вислови: *за програмою, написати твір, знайти в каталозі, журнал за вересень цього року, допоміжна література*.

1. Прочитайте текст, охарактеризуйте ситуацію спілкування, опишіть автором, використовуючи схему.

Маленька Мураха

Якось Петрусь із Мишком гуляли в садку й натрапили на мурашник. Височенький такий, аж не віриться, що його збудували дрібненькі комахки.

— Ого, який великий, — сказав Петрусь.

— Та де там великий, — заперечив Мишко. Він завжди заперечував щось Петрусьві, аби показати, що більше знає.

— А дужі які, подивись.

— Та які вони дужі. Самих ледь видно, — вів своєї Мишко.
— Ні, ти тільки глянй. Травинку тягне в п'ять разів більшу за себе.
— Скільки там тієї травинки, — не здавався Мишко. — Сама за вітром летить.

— А ця! Подивися, білу подушечку тягне, — дивувався Петрусь.

— Теж мені подушка — завбільшки з пшеничну зернину.

— І бачить, куди треба тягти.

— Та в них і очей немає! — не вгавав Мишко.

Саме тут якась із мурах залізла Мишкові під холошу і так куснула, що він аж підскочив.

— Ого, як гризонула! — скрикнув Мишко.

— Та де там, — усміхнувся Петрусь. — Мурахи такі маленькі, що в них і зубів немає (За В. Шкляром).

2. Які риси характеру хлопців відображено в діалозі?

1. Прочитайте оповідання Ю. Ярмаша. Які особливості спілкування ви помітили в цьому тексті?

Їжачки

Їжачок виріс на гірці над морем. Одного разу ніч була місячною, і він спустився на берег. Хвиля то набігала на мокре біле каміння, то повертала в море...

І коли вона відкотилася назад, їжачок помітив малого чорненького їжачка, що сидів на камені й повільно ворухив голочками.

— Ти що тут робиш? — спитав їжачок, що спустився до моря.

— Гріюся, — відповів їжачок із свого каменя. — Я гріюся на білому камені. Він ще теплий від сонця.

Хвиля набігла, і чорненький їжачок зник під водою... А коли хвиля відринула в море, їжачок, що жив на гірці, спитав здивовано:

— Виходить, ти живеш у морі?

— Еге ж, адже я морський їжачок! — відповів той. — Я живу в морі.

Хвиля плеснула в берег...

— А що ти над усе любиш? — спитав морський їжачок.

— Молоко. Воно біле й солодке!

— А я над усе люблю морську воду. Вона солена й прозора!

І знову хвиля поглинула їхню розмову...

Потім їжачок, що жив на гірці, промовив замріяно:

— І ще мені подобається місяць. Коли він світить, усе навкруги таке незвичайне...

— А я люблю сонечко. Коли воно світить, я теж гріюся на моєму білому камені.

Тоді їжачок, що жив на гірці, запросив морського їжачка:
 — Приходь до мене в гості!
 Морський їжачок зітхнув:
 — Не можу! Я без моря не можу. Ти приходи!
 — А я у воді не можу.
 І вони обидва замовкли, посмутнілі.
 — Але ми все одно будемо дружити! — сказав їжачок, що жив на гірці.
 — Адже, врешті-решт, ми обидва — їжачки!
 І вони замовкли.
 Тихо плескало в берег море. Місячна стежка підкотилася до самісінького берега. І можна було побігти нею разом далеко-далеко...
 Їжачки сиділи.
 Про щось мовчали. А потім побажали один одному на добраніч...

2. Визначте зачин, основну частину й кінцівку оповідання. Яка основна думка твору?

Дайте відповідь на запитання, зіставляючи характер діалогів у текстах «Маленька мураха» і «Їжачки». Запишіть розгорнуті відповіді.

1. Яка мета спілкування Петруся і Мишка?
2. Яка мета спілкування їжачків?
3. Чи нагадає діалог хлопців суперечку? А діалог їжачків?
4. Які види речень за метою висловлювання використано в діалогах обох оповідань?
5. Яким би був діалог хлопчиків, якби Мишка не «гризонула» мураха?
6. Чи знаходитимуть теми для розмови їжачки, зустрічаючись щодня?

§ 63 Складання і розігрування діалогів до запропонованої ситуації

Пригадаймо!

1. Що таке *діалог*?
2. Із чого складається діалог?
3. Що таке *репліка*?

1. Прочитайте текст.

Сучасне спілкування важко уявити без телефонного зв'язку. Телефонем ми отримуємо й передаємо інформацію на відстані.

Сенс телефонної розмови полягає в тому, щоб за короткий час повідомити все необхідне і почути відповідь. Цей технічний засіб спілкування для нас часто замінює живе спілкування. Чи правильно це? Адже по телефону не можна побачити щасливі очі бабусі, яка зустрілася з онуками, не можна відчувати дружнього потиску руки.

2. У чому полягає сенс телефонної розмови? Запишіть відповідь.

Прочитайте і запам'ятайте формули ввічливості, які використовують у телефонній розмові.

- Доброго ранку! Вас турбує...
- Добрий день! Це Петренко Ольга. А чи могла б я поговорити з ...?
- Вибачте, чи можна запросити до телефону... ?
- Вибачте, що турбую вас, покличте, будь ласка, до телефону...
- Сергій біля телефону.
- Слухаю вас.
- На жаль, його немає.
- Чи можу я йому щось передати?

Складіть і розіграйте телефонний діалог до однієї із запропонованих ситуацій.

1. Ліфт, яким ви їхали, зупинився. Ви просите допомогти через переговорний пристрій.
2. Ви передаєте повідомлення для мами, що затримується на репетиції фольклорного ансамблю.
3. Ви з другом домовляєтесь піти на риболовлю.

1. Прочитайте і запам'ятайте.

Поради ввічливим співрозмовникам

1. Щоб розмова по телефону не перетворилася на монолог, треба вчасно зробити паузу й дати співрозмовникові можливість висловити свою думку.
2. За певних обставин викликаний до телефону може ввічливо сказати, що має закінчити розмову через нагальні справи.
3. Закінчує розмову той, хто телефонує.
2. Ви — керівник туристичної агенції. Ваш клієнт замовляє вам по телефону путівку в Карпати (на озеро Світязь, у Варшаву тощо). Складіть і запишіть діалог, враховуючи поради ввічливості.

Усміхнімося!

На уроці географії вчитель розповідає про клімат Англії, про те, як в Лондоні бувають густі тумани. Викликає до карти учня, щоб показав, де Лондон. Учень довго шукає.

— Ну, що там трапилося? Не знаєш, де Лондон?

— Лондон саме в тумані, тому я його не бачу...

Складіть діалоги за серіями фотографій.

На канікулах ваш клас збирається до Києва (Канева, Одеси...). Ви обговорюєте з товаришами, учителем маршрут екскурсії.

§ 64 Мовні стилі (повторення).

Мовні жанри офіційно-ділового стилю:
план роботи, оголошення

Пригадаймо!

У різних ситуаціях спілкування використовуються різні мовні стилі. **Мовний стиль** — це вибір слів, словосполучень, речень, залежно від умов спілкування.

Наприклад, невимущена розмова з рідними, друзями належить до **розмовного стилю**, а оповідання — до **художнього**.

Відповідь на уроці за темою, висвітленою в підручнику, — це приклад **наукового стилю**. Виступи в засобах масової інформації, на мітингах належать до **публіцистичного стилю**. Готуючи документ (заяву, автобіографію, довідку), ви використовуєте **офіційно-діловий стиль**.

План в офіційно-діловому стилі — це документ, який визначає точний перелік запланованих робіт чи заходів, їх послідовність, обсяг і терміни проведення, називає виконавців.

План записують у вигляді таблиці. Кожний пункт плану складається з таких частин:

- порядковий номер;
- зміст роботи чи заходу;
- термін виконання;
- відповідальні за виконання;
- позначка про виконання;
- примітки.

За терміном виконання плани поділяються на *перспективні* (на кілька років), *річні*, *піврічні* (семестрові), *місячні*, *тижневі*, *щоденні*.

1. Ознайомтеся зі зразком плану в офіційно-діловому стилі.
2. Яка екскурсія з поданих у плані вам найбільше сподобалася? Які примітки можна записати у вільні клітинки таблиці?

План проведення екскурсій у 6-А класі ЗОШ № 102 м. Києва на II семестр 2014/15 навчального року

№ п/п	Дата проведення	Назва екскурсії	Відповідальний за виконання	Позначка про виконання	Примітки
1	27.01	Зимова симфонія парку (скверу, лісу)	Пашко К. О.		Особливу увагу звернути на зимові краєвиди
2	14.02	Зустріч із поетом (відвідування музею-квартири П. Г. Тичини)	Паляник О. Я.		
3	24–30.03	Кам'янець-Подільський — перехрестя культур	Нагорний І. С.		Уточнити кількість охочих замовити квитки
4	28.04	Зелена феєрія ботанічного саду	Чипорук О. О.		
5	26–27.05	Таємничі стежки Софіївки (Умань)	Смирнов А. М.		

Складіть власний план (на вибір): а) роботи гуртка, який ви відвідуєте; б) підготовки до змагань; в) проведення канікул.

Складіть власний розпорядок дня, використовуючи подані слова і словосполучення.

Обід, виконання домашнього завдання, вечір, прибирання, ранкова гігієна, прогулянка із собакою, сніданок, перегляд фільму, читання, ранкова зарядка, навчання в школі, відвідування гуртка або спортивної секції, заняття в художній (музичній) школі.

Запам'ятаймо!

Оголошення — це повідомлення, у якому подається інформація про певний захід (офіційний, культурний, побутовий тощо).

За змістом оголошення бувають двох типів:

- про майбутню подію;
- про потребу в послугах або їх надання.

За формою оголошення бувають: *писані, малювані, друковані в газетах, журналах, на окремих аркушах*, наприклад, афіші, що рекламують концерт, фільм, виставу тощо. Оголошення бувають як від окремих організацій, підприємств, так і від приватних осіб.

Розгляньте малюнок. Чи всі оголошення на ньому належать до одного типу? Прочитайте текст. Складіть власні оголошення про надання послуг. Запишіть найцікавіші з них (3–4 зразки).

Марійка підвелася і підійшла до стовпа. Він був обклеєний оголошеннями, як риба лускою. Марійка довго роздивлялася кожне з них. «Продається ванна». «Здається квартира». «В'яжу шалики, недорого». «Вставляю зуби». «Віддам крокодила у добрі руки (не кусається)». «Шию сукні». «Потрібно коза». «Навчаю англійської мови» (За М. та С. Дяченками).

Прочитайте оголошення. До якого типу воно належить?

Оголошення

Ласкаво запрошуємо всіх на свято «Народні обряди осені», яке відбудеться 14 жовтня, у суботу, о 17-й годині в актовому залі школи.

Свято завершиться Осіннім балом.

Рада старшокласників

Це цікаво!

У Стародавньому Єгипті, пізніше в Греції на дверях будинків вивішували повідомлення про послуги, що надаються. Це були перші письмові оголошення.

542 Складіть два оголошення про майбутню подію (проведення екскурсії до історичного музею, відвідання концерту відомого співака тощо).

543 Подайте інформацію до шкільного інформаційного центру про ярмарок-продаж підручників.

544 Складіть оголошення, використовуючи вислів *віддам у надійні руки*.

545 Складіть гумористичне оголошення, яке починається словами: «Хто загубив...?»

§ 65 Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення

Запам'ятаймо!

Як підготуватися до переказу тексту

1. Уважно прослухайте або прочитайте текст.
2. Визначте тему й основну думку тексту.
3. Поясніть, чому текст має саме таку назву.
4. Визначте мікротеми тексту.
5. Запишіть тематичні речення, кожне з яких буде пунктом плану.

1. Прочитайте текст. Які історизми використовує автор? Опишіть світлицю заможного козака, користуючись довідкою.

Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака. Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований, і слова зі Святого Письма вирізані. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Кругом стін полиші, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таші й усяка посудина. Іще ж по стінах висять шаблі, пишалі під сріблом, старосвітні сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки (*За П. Кулішем*).

Довідка: *сволок* — балка, яка підтримує стелю в хаті; *сагайдак* — футляр для стріли; *коновка* — високий, звужений угорі кухоль; *гаркебуз* — старовинна гнотова рушниця, що заряджається з дула; *ронди* — кінська збруя; *пищаль* — старовинна рушниця.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Які були лавки у світлиці Череваня?
2. Що стояло на полицях уздовж стін?
3. Що висіло по стінах світлиці?
4. На що звертає увагу автор, описуючи світлицю заможного козака?

Запам'ятаймо!

Опис приміщення — це інформація про призначення, загальний вигляд, облаштування, тобто наявність речей у приміщенні.

Науковий опис приміщення містить детальну характеристику приміщення з переліком предметів та їх призначення.

Художній опис приміщення передає враження від інтер'єру, спостереження про зв'язок між облаштуванням приміщення та владчею, уподобанням господаря.

1. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю він належить.

Кімната для підлітка

Кімнату для школяра вибирають так, щоб вікна виходили на південь. Тоді природне світло впродовж дня заповнює приміщення. Від прямих сонячних променів кімнату захишають жалюзі.

Дизайнери радять оформляти приміщення в сонячно-жовтій і коричневій гамах. Такі кольори налаштовують на робочий настрій і сприяють повноцінному відпочинку. Усе в кімнаті (меблі, освітлення, техніка) має забезпечувати різнобічний розвиток, цікаві заняття молодшого члена сім'ї.

Біля вікна — місце для роботи: комп'ютер, полочка для дисків, принтер. Ліворуч на столі — лампа. Монітор комп'ютера розташований на безпечній для зору відстані. Крісло — зручне, бажано з бильцями. Поряд із столом — стелаж-бібліотека з підручниками.

Бажано, щоб у кімнаті був спортивний куточок (шведська стінка, турнік, кільця). Це місце для ранкової гімнастики та перепочинку під час роботи за столом. Праворуч біля стіни — м'яке крісло, а навпроти нього — телевізор.

Загальний вигляд кімнати доповнюють вдало дібрана картина на стіні, а також квіти на підвіконні.

2. Що ви можете додати до переліку необхідних речей у кімнаті для підлітка? Запишіть назви цих предметів.

1. Складіть план тексту «Кімната для підлітка».
2. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ наведеного тексту в науковому стилі.

Це цікаво!

Давньогрецький філософ Діоген задовольнявся у житті незначним. Сам жив дуже просто. Будь-яке місце йому годилося і для їжі, і для сну, і для бесіди. Уночі він спав у глиняній бочці або, точніше, у глиняній хижці, яку афіняни, глузуючи, називали бочкою.

Розповідають про зустріч Діогена зі славетним Александром Македонським. Полководець запитав мудреця, чи не потрібно йому чого-небудь — він хотів задовольнити будь-яке бажання філософа. На це Діоген гордо відповів: «Не затуляй мені сонце!»

*Дж. В. Вотерхаус.
Діоген. 1882 р.*

1. Прослухайте уривок із повісті В. Близнеця «Женя і Синько». Обґрунтуйте належність його до художнього тексту розповідного характеру.

З Беном Женя познайомилася давно, чи не з дитячих колясок. А вдома в нього побувала пізніше, коли вони разом ходили до школи. Вже не пригадує, по що її послала мати до Кушолобів. Здається, позичити ключа, щоб консервувати банки. Не без деякого страху вона відправилась у сусідній будинок. Уже парадні двері свідчили, що тут проживає війовник-мілітарист: скло вибите, фанера порізана, стіни повіддряпувані до рудої цегли. Скрізь грізні написи: «Хальт!», «Шкура, начувайся!»

Женя злякалася цих написів. А попереду було страшніше. Бенові двері — наче вхід у печеру розбійників. Чорний дерматин хтось порубав, здавалося, шаблею чи прострочив з кулемета — із дірочок виглядала біла скловата. Угорі намальовано череп із кістками.

Женя оглянула двері, тоді наважилася подзвонити. Але дзвінка не було, теліпався на провідку тільки потрошений ковпачок. Дівчина обережно смикнула за провід і ойкнула: ударив струм! Так і шпигонуло їй в руку!

Як же до них зайти?

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Що налякало Женю в парадному приміщенні?
2. Як сприйняла дівчинка вигляд Бенових дверей?
3. Про які риси характеру Бена свідчить вигляд вхідних дверей у його квартири?
4. Чи доводиться вам бувати в таких парадних, які описав В. Близнець?
5. Чим можна пояснити недбале, хижацьке ставлення до облаштування парадних, ліфтів, сходів?

1. Поясніть значення слів *зламати, знищити, понівечити, поскручувати, зруйнувати, потрощити*.

2. Чи всі наведені слова є синонімами? Обґрунтуйте відповідь.

1. Складіть план уривка з повісті В. Близнеця «Женя і Синько».

2. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ наведеного тексту в художньому стилі.

§ 66 Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи

Запам'ятаймо!

Кілька речень, об'єднаних спільною темою, становлять **текст**.

Текст, у якому образно змальовано предмети, події, належить до **художніх текстів**.

Для створення художнього тексту використовуються різні типи висловлювань — розповідь, опис, роздум.

До розповіді ставимо питання *що відбулося?*

До опису ставимо питання *який?*

До роздуму ставимо питання *чому?*

1. Спишіть текст. Доберіть до виділених слів синоніми.

Жовтень... Ще недавно горобина зеленіла різьбленим листям, із-поміж якого **зоріли** кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя геть облетіло, і горобина роздяглася. І на безмежному гіллі яскраво **спалахнуло** безліч кетягів.

Кожна ягідка горіла твердим кораловим світлом. Горобина, прикрашена цими барвистими гірляндами, прибрала святкового вигляду (За Є. Гуцалом).

2. Чому письменник називає червоні ягоди горобини *барвистими гірляндами*?

- Пригадайте кольори й запахи осені. Хто з вас спостережливіший? У кого словничок назв кольорів і запахів повніший?

1. Прочитайте текст. Визначте типи висловлювання з ознаками розповіді й опису природи. Обґрунтуйте, що це художній текст розповідного характеру з елементами опису природи.

Омелян Трохимович Глек лише вчора повернувся з лікарні в рідне село, а вже сьогодні, перед полуднем, вибрався походити по Закриниччю. Спершу по своїй вулиці пройшов, пильно приглядаючись до кожної хати, до кожного, здається, дерева, з кожною людиною вітаючись. Далі з вулиці звернув на дорогу, що вела до школи. Через місточок, настилений через болото, йде Омелян Трохимович Глек, а болото вже зеленіє, цвіте, сяє блакитною водою. А гайок за болотом стоїть дзвінкий та щасливий у першому пухнастому листячку, і воно аж просвічується, аж іскриться, мов янтар живий (За Є. Гуцалом).

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Як можна охарактеризувати настрій людини, яка вперше після лікарні вийшла на вулицю?
2. Про яку пору року йдеться в тексті?
3. Чому Омелян Трохимович пильно приглядається до кожної хати, до кожного дерева?
4. Чим вразило Омеляна Трохимовича болото?
5. Якими засобами змальовує письменник перше листячко на деревах?
6. Чому гайок названо *дзвінким*, а янтар — *живим*?
7. Що ви можете пригадати про ліс, дерева навесні?

3. Випишіть із наведеного тексту висловлювання — опис природи.

Це цікаво!

Липень... Маківка літа... Які назви найтеплішого місяця року ви знаєте?

Його цілком справедливо ще називають *косень*, бо саме косять медові, соковиті трави. Худоба в цей час розкошує на пасовиськах, звідси й назва — *пасень*. А коли в липні задощить, то з небесної комори виливається місячна норма опадів за лічені години. Тому липень часом називали *дошовик*.

Липень — пора цвітіння западної липи. Співзвучні українській назві білоруська — *ліпень*, чеська — *ліпен*, польська — *ліпець*, словацька — *липан*.

Складіть і запишіть власний текст (5–7 речень), використовуючи словосполучення: *гострокрилі ластівки, барвистий килим, терпкий запах тополь, ніжне зелене листя, пухнасті котики, жовті вербові пагони, прозоре повітря*.

1. Прочитайте уривок із повісті О. Довженка «Зачарована Десна». Визначте в ньому типи висловлювань.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Уже, було, сонце зійде, а ми ще збираємось.

Усе взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі — усе вже на возі.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім.

По дорозі косарі гомонили про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знову бачив навколо себе їхні велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — усе блищить і сяє на сонці.

Отак я радію днів два або три, аж поки не скосять траву.

Ми з батьком поставили перемети в Десні й пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а ліну в синьому просторі.

2. Дайте назву прочитаному уривкові. Які явища природи і в який час доби описує автор? Випишіть висловлювання — описи природи.
3. Поясніть, до якого типу висловлювання належать речення: *А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — усе блищить і сяє на сонці.*
4. Складіть і запишіть план тексту.

Підготуйте усний докладний переказ уривка з повісті О. Довженка «Зачарована Десна», використовуючи подані слова й словосполучення.

Косовиця, косарі, молодик, високе темне небо, небо зоряне, синій простір, царство трав, річок, в'яла трава.

§ 67 Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю з елементами роздуму

Запам'ятаймо!

Усний переказ відрізняється від письмового довільною формою викладу матеріалу. Йому властиві короткі речення, можливі повтори слів, уточнювальні вислови. В усному переказі виявляються особливості індивідуального висловлювання мовця.

Підготувати вибіркового переказу тексту — це детально переказати одну частину (мікротему) тексту.

Науковий стиль передбачає виклад інформації з використанням термінів. У наукових текстах містяться пояснення явищ, подій.

1. Прочитайте текст. Визначте тему. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.

Карпати

На крайньому заході України височать мальовничі гори Карпати. За одним гірським хребтом підіймається другий, за другим — третій...

Смарагдові гірські пасма обрамляють західні кордони України. У Карпатах мало стрімких скель і глибоких урвищ. Пологі схили гір поросли темно-зеленими дубами, білокорими березами, сизими смереками, могутніми буками.

На сонячних галявинах тут випасаються олені й козулі. Ласують жолудями дикі кабани. На них полюють вовки, ведмеді... У гірських потоках ловлять рибу видри. Вигріваються на сонці верткі ящірки,

блискучі мідянки, строкаті полози, гадюки. У кронах дерев токують глухарі, червоноброві тетереви, метушаться пістряві рябчики.

А високо в небі ширяють ширококрилі беркути, шуліки...

Є в Карпатах тварини і птахи, які живуть тільки тут або трапляються дуже рідко. Усіх їх занесено до Червоної книги України.

Червоний колір — колір небезпеки, тривоги, застереження. Червона обкладинка книги — неначе сигнал тривоги. Вона закликає людство зберегти, захистити тварин, яких залишилося на Землі дуже мало і їм загрожує зникнення.

У густих чагарниках переховуються лісові коти, що дуже схожі на своїх свійських смугасто-сірих братів. Лісовий кіт трохи більший за свійського і має на вухах маленькі китиці.

На болотах можна побачити чорного лелеку з яскраво-червоними ногами і червоним дзьобом. А в прозорих водоймищах живуть строкаті тритони з яскраво-оранжевим черевцем, яких часто називають водяними ящірками. І не дивно. На суші відрізнити їх від ящірок може хіба що фахівець. Та, на відміну від ящірок, тритони хоч і дихають легенями, більшу частину свого життя проводять у воді й розмножуються ікрою.

Вище карпатських лісів розкинулися соковиті альпійські луки, які звуться тут полонинами. Прозоре гірське повітря і свіжа густа трава не забруднені ані пилом, ані димом. Безліч квітів, а поряд в улоговинах аж до середини літа синіють сніги *(За В. Уткіним)*.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Де височать мальовничі гори Карпати?
2. Які дерева ростуть на пологих схилах гір?
3. Хто пасеться на сонячних галявинах?
4. Де живуть видри?
5. Які птахи ширяють у небі?
6. Хто ховається в чагарниках?
7. Як інакше називаються альпійські луки?

3. Назвіть тематичні речення в тексті.

З'ясуйте за словником лексичне значення слів *ліс, галявина, бір, чагарник, полонина*. Складіть і запишіть з ними речення.

Доберіть антоніми до слів: *пологий (схил), захищати, підійматися, густий (про траву).*

Запишіть назви тварин, птахів, які живуть у Карпатах і занесені до Червоної книги України.

1. Запишіть словосполучення.

Мальовничі гори, західні кордони України, пологі схили, сонячні галявини, гірські потоки, заносити до Червоної книги України, лісові коти, чорний делека, водяна яшірка, альпійські луки.

2. Підготуйте усний вибірковий переказ тексту «Карпати», використавши записані словосполучення. Доповніть переказ власними роздумами про способи збереження природи Карпат.

§ 68 Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення

Пригадаймо!

1. Що таке *тема, мікротема*?
2. Що називається *тематичними реченнями* і *тематичними словами*?

1. Прочитайте і запам'ятайте слова, які можна використати в описі приміщення.

Полічка для взуття, вішалка, дзеркало, стелажі, книжкові шафи, книжкові полиці, диван, крісло, диван-ліжко, софа, телевізор, сервант, меблева стінка, люстра, абажур, бра, світильник, настільна лампа, письмовий стіл, комп'ютерний стіл, журнальний столик, шафа для одягу, канапа, шафа-купе, гірка, тумби, комод, трюмо, трельяж, стілець, табурет, мийка, електроплита, газова плита, мікрохвильова піч, холодильник, тостер, електрокавоварка, морозильна камера, шухляда для столових приборів.

Передпокій, хол, вестибюль, коридор, веранда, вітальня, світлиця, велика хата (кімната), дитяча кімната, кабінет, спальня, кухня, гардеробна кімната.

2. Визначте, які слова означають назви предметів інтер'єру, а які — назви приміщень. Запишіть слова за зразком.

Зразок: передпокій: полічка для взуття, вішалка, дзеркало ... ;
вестибюль: вішалка, дзеркало.

Запам'ятаймо!

Коли ви слухаєте текст, який вам потрібно докладно переказати, робіть позначки в чернетці. Це можуть бути цифри або тематичні слова, зрозумілі саме для вас. Кожна з позначок вказуватиме на послідовність, за якою треба описувати приміщення, предмети, їх властивості тощо.

1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого стилю і типу висловлювання він належить.

Гостинна вітальня

Щонеділі наша родина збирається в найбільшій кімнаті — вітальні. Усе в ній пристосовано для приємного відпочинку. Посередині — великий круглий стіл, стільці, два крісла. Ліворуч біля вікна — музичний центр. Поряд — поличка для комп'ютерного приладдя. Ми любимо слухати музику й дивитися фільми. А програму складаємо по черзі — кожний на власний смак. Сьогодні «музичний черговий» — мама.

Усе, що створює затишок у вітальні, — мамина заслуга. Колір стін гармонує з килимом на підлозі й ошатними шторами. Гості завжди звертають увагу на гарні картини. На підвіконні — ніби справжня оранжерія. Будь-якої пори тут квітнуть азалії, фіалки, лілії. Ефектно освітлює кімнату люстра з дзеркальних пірамідок. А читати книжку чи журнал, примостившись у кріслі під світильниками, затишно й приємно.

Поки дорослі й старші діти застеляють стіл мережаною скатертиною, розставляють посуд, малеча бавиться на двох диванах, поставлених спинками один до одного. На тому, що стоїть спинкою до вікна, Віра та Петрик дивляться мультики. На другому дивані — напроти вікна — Оленка і Рома роздивляються фотоальбом.

Наближається час обіду.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Де збирається щонеділі родина?
2. Які меблі розмішені у вітальні?
3. Про яку техніку розповідається в тексті?
4. Чим прикрашені стіни вітальні?
5. Яке освітлення в кімнаті?
6. Як прикрашене вікно?

3. Виділіть тематичні речення і слова, готуючись до переказування. Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Тема		
I тематичне речення	II тематичне речення	III тематичне речення
Тематичне слово	Тематичне слово	Тематичне слово

Підготуйте письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення «Гостинна вітальня».

§ 69 Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму

1. Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку твору.

Черевики

Було це восени сорок третього року. Шойно настало наше звільнення від німців, зазнали ми великої радості, але й бідували дуже. Уже земля грудками взялася, зима з-за гори виглядала, мені в перший клас іти, а взувачки — ніякої. Мати напекла ячних пампушок та й каже:

— Понеси на станцію, продай солдатам.

Прийшов я на станцію, заліз у вагон і стою при вході. Не знаю, що казати.

— Продаєш? По чому штука? — запитує мене найближчий солдат, уже немолодий, з рудими вусами.

А я мовчу. Малий, але теж утямив — люди на фронт їдуть, може, їх усіх побиває завтра, а я з них за пампушки гроші правитиму. Соромно мені стало, і сльози на очі навернулися. Стою я, переступаю босими ногами, носом шморгаю.

— Я не продаю, так беріть.

Солдат із вусами простягнув руку, узяв одну пампушку, розломив, і дух по вагону пішов. Одкусив він трошки, жує і на мої ноги дивиться. Тоді друга рука потяглася до кошика, третя, а далі пішов кошик по вагону. У цю мить паровозний свисток засвистів. Вусатий ухопив десь за спиною кошик, втиснув мені в руки і в спину штовхає:

— Біжи, хлопче, зараз рушаємо.

Іду додому, і чомусь мені все ще соромно, і плакати хочеться. Аж за станцією відчув, що кошик не порожній. Не розібрали солдати всіх пампушок, думаю. Дивлюся, аж там два зошити зелені й чотири олівці. А під зошитами ще щось. Роздивляюся, а воно солдатські черевики. Добрячі, цілі, тільки один трохи більший, а другий — менший, і задники позлизувані.

Ті черевики я носив до шостого класу, міцнішою і теплішою взувачки не пам'ятаю в житті (*За Ю. Мушкетиком*).

2. Поясніть значення висловів.

Земля грудками взялася, зима з-за гори виглядає, сльози на очі навернулися, дух по вагону пішов.

3. Дайте відповіді на запитання.

1. Куди збирався йти з пампушками герой твору?
2. Чому хлопець не зміг продавати пампушки?
3. Як солдати подякували хлопцеві?
4. Чому пам'ять про солдатські черевики збереглася на все життя?
5. Чи зрозумілі вам, сучасним дітям, переживання й почуття хлопчика воєнних часів? Чому?

 567 Виділіть мікротеми, тематичні речення, готуючись до переказування. Накресліть у зошиті відповідну таблицю і заповніть її.

 568 Напишіть докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму.

§ 70

Письмовий вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи

Пригадаймо!

Підготувати вибірковий переказ тексту — це означає детально переказати одну частину (мікротему) тексту.

 569 Прочитайте текст. Визначте в ньому мікротеми.

Здійснення мрії

Якось мати розповіла синові про великого італійського мислителя XV ст. Леонардо да Вінчі, про його ідею апарата, що вертикально підні-

мається в повітря. Мрія побудувати таку машину завжди жила в дитячій уяві.

Коли Ігореві Сікорському було одинадцять років, йому приснився сон. Він на летючому кораблі, іде коридором, підлога вібрує, як на пароплаві. Сферичні світильники розсіюють приємне голубувате світло, у розкішному салоні столики й зручні крісла. Цей сон був дуже чітким. Його Ігор Сікорський запам'ятав на все життя.

30 червня 1914 року о першій годині тридцять хвилин «Ілля Муромець», пілотований 25-річним Ігорем Сікорським, узяв курс із Петербурга на Київ. Уперше у світі тривав сліпий політ за приладами. Коли літак полетів від відпрацьованого бензину, Сікорський підняв його на висоту 1100 м. Тут сяяло сонце, картина була дивовижною. Молодий конструктор одягнув пальто і вийшов на крило літака.

Гігантський повітряний корабель плів серед небесних айсбергів. Ніколи ще Сікорський не бачив такого казкового дива. Коли почали зниження, літак увійшов спочатку в суцільне хмарне молоко, а потім вийшов із-під хмар.

Очам відкрилася неповторна панорама Києва. Місто розкинулося на мальовничих зелених пагорбах. Серед зелені сяяли золоті бані Києво-Печерської лаври, велична Софія, золотоверхий Михайлівський собор. Лівий і правий береги Дніпра з'єднував ланцюговий міст. У сонячному промінні виблискувала срібляста повновода ріка. Вервечкою простягалися зелено-жовті острови. Біля берегів купчилися човни, ніби зграйки птахів.

Унизу пропливали стародавній Поділ з його чітко спланованими вуличками, Хрещатик, Печерські пагорби з потужними кріпосними стінами.

Місто над Дніпром, золоті піски лагідних берегів, зелені килими, що простяглися на лівобережжі, милували око, зачаровували, переповнювали радістю серце авіаконструктора.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Коли в Ігоря Сікорського виникла думка побудувати літальний апарат?

2. Який сон побачив Ігор Сікорський, коли йому було одинадцять років?

3. Коли вперше у світі випробували сліпий політ за приладами?

4. Які зорові картини поставали перед очима Ігоря Сікорського?

1. Які абзаци тексту «Здійснення мрії» містять елементи опису природи?

2. Спишіть уривок з описом неба. Про які небесні айсберги йдеться в тексті? Що означає вислів *хмарне молоко*?

1. За текстом «Здійснення мрії» назвіть в описі київської природи словосполучення з якісними і відносними прикметниками. Запишіть їх.
2. Підготуйте вибіркового переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи на тему «Панорама Києва».

§ 71 Письмовий докладний переказ художнього тексту з творчим завданням

Запам'ятаймо!

Творчі завдання пов'язані з продовженням, зміною тексту, особи, від імені якої ведеться розповідь, з уведенням у текст діалогів, прямої мови тощо.

1. Прочитайте текст. Від якої особи ведеться розповідь? Обґрунтуйте, що текст належить до художнього стилю.

Лялька

— З малими дітьми кожній матері нелегко. А коли мати ще й учителька?

Мені, щоправда, гріх на своїх донечок нарікати, але теж, бувало, і насердять, і насмішать. От хоч би й сьогодні. То ні світ ні зоря на ногах, а це, ну, ніяк не прокидалися вранці. Поки розбуркала обох, поки зібралися, поки в садок дочалапали — ледве до школи встигла. Настроїлася на урок чи ні, як уже й дзвінок. Заходжу в шостий клас — людоньки: те без зошита, те без ручки, те спізнилося... Так мені чогось жаль себе стало, так жаль! Увесь білий світ почорнів для мене.

Та урок є урок, мущу проводити. Відкриваю сумку і враз як розсміюся! Діти здивовано: що сталося? А в мене в сумці — одним-одна лялька, нічого більше! Учора ввечері — я собі й байдуже — довгенько донечки з моєю вже спакованою сумкою носилися, вранці було не до «ревізії» — тож і прийшла вчителька до школи тільки з лялькою.

Посміялися ми від душі, і від мого поганого настрою ані сліду не лишилося. Потрібні слова з'явилися мовби самі собою, і урок, заздалегідь на провал приречений, минув, уявіть собі, дуже славно. Весь день мені лялька освітила (*С. Павленко*).

2. Назвіть мікротеми в наведеному тексті.

3. Виберіть речення й слова, характерні для емоційної образної мови. Впишіть емоційно забарвлену лексику.

Підготуйте письмовий докладний переказ тексту «Лялька», звертаючи увагу на засоби емоційної розповіді.

Продовжте розповідь «Лялька» в художньому стилі. Дайте відповіді на запитання.

1. Про що говорила вчителька своїм донечкам удома?
2. Як поводитися діти?

§ 72 Основні джерела та систематизація матеріалу для твору. Складний план готового тексту. Простий план власного висловлювання

Запам'ятаймо!

Підготовка до написання твору
Джерела для творчої роботи:

- літературні твори;
- мистецькі твори (живопис, музика тощо);
- спостереження за життєвими ситуаціями та природою (спостерігач, учасник ситуацій).

Авторський задум:

- вибір теми;
- формулювання основної думки;
- вибір заголовка.

Вибір характерних ознак майбутнього твору:

- мовний стиль (науковий, художній, публіцистичний);
- тип висловлювання (опис, роздум, розповідь);
- жанр (оповідання, замітка, повідомлення).

Матеріали для майбутнього твору:

- епіграф;
- цитати з літературних творів і критичних статей;
- прислів'я, афоризми, пов'язані з основною думкою твору.

Простий план власного висловлювання — це послідовний перелік мікротем висловлювання.

Складний план готового тексту — це детальний план змісту твору з розподілом на зачин (вступ), основну частину і кінцівку (висновок), причому основна частина поділяється на підрозділи.

1. Прочитайте текст.

Твір

— Сьогодні, діти, — сказала вчителька, — ми напишемо твір «Один день моїх зимових канікул». Та спочатку добре подумайте, який день виявився для вас найцікавішим. Подумати? А зараз розкажіть уголос.

Я подумала. Мені найбільше запам'ятався один вечір. У хаті чомусь не стало світла, і ми із сестричкою вийшли надвір. Стояв сильний мороз. Снігу було небагато, але холодний вітер залюбки ним бавився. Наша киця Мурка згадала своє дитинство й почала теж розважатися. Бігала за сніжинками, ставала дибки, ніби то були не сніжинки, а якісь пташки чи миші. Ми із сестричкою розвеселились: бігали, голосно кричали й радісно сміялися з нашої кицюні.

Так я розповіла вчительці. Усі діти розповідали також, а тоді вчителька сказала:

— Ну, пишіть, діти. Тільки пишіть про щось гарне, а не про такі дурниці, що киця дибки ставала або що.

Я почервоніла. Та подумала знов і написала інший твір. Про те, як я вранці встала, зробила зарядку, вимила вуха й шию, почистила зуби, застелила ліжко, поснідала, допомогла мамі, почитала (забула, як оповідання називалося), погуляла надворі, пообідала, помалювала, повечеряла, знов почистила зуби й лягла спати.

Цього разу в моєму творі все, видно, було вже як треба, і вчителька поставила мені «одинадцять» (За С. Павленком).

2. Поміркуйте, скільки творів об'єднано в цьому тексті.

3. Розгляньте плани всіх творів.

План 1

1. У хаті не стало світла.
2. Ми із сестричкою на прогулянку.
3. Сніг і вітер.
4. Киця Мурка розважається.
5. Нам весело.

План 2

1. Ранкова зарядка і вмивання.
2. Застеляння ліжка.
3. Сніданок.
4. Допомога мамі.
5. Читання.
6. Прогулянка.
7. Обід.
8. Малювання.
9. Вечеря.
10. Сон.

План 3

- I. Завдання вчительки.
- II. Один день зимових канікул.
 1. Незвичайна вечірня прогулянка:
 - а) погасло світло;
 - б) я, сестричка і киця Мурка радіємо снігу.
 2. Твір на «одинадцять»:
 - а) чим був заповнений мій ранок;
 - б) що я робила вдень;
 - в) підготовка до сну.
- III. Гарну оцінку я отримала, але... .

Складіть простий план власного висловлювання на тему «Мій день народження».

§ 73 Усний твір-опис приміщення в художньому стилі на основі особистих вражень

Запам'ятаймо!

Опис приміщення в художньому стилі — це образні висловлювання про облаштування кімнати, смаки, уподобання господарів приміщення.

1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого стилю належить опис приміщення.

Помешкання може багато розказати про своїх господарів. У нашій квартирі є спільна кімната — вітальня, у якій найчастіше збирається вся родина в години відпочинку. Ми читаємо, слухаємо музику, обмі-

нюємося новинами. У вітальні стоять книжкові шафи, підставка для музичного центру, а також зручний м'який куточок. У кожного є тут улюблене місце. І все-таки я найбільше люблю проводити час у кімнаті своєї старшої сестри.

Там завжди сонячно, навіть у хмарний день, коли сонце не заглядає у вікно. А враження це створюють золотисто-жовті стіни, такого ж відтінку жалюзі на вікні, килим на підлозі.

Коли заходиш у кімнату, одразу звертаєш увагу на вишиту картину над ліжком. Моя сестра чудово вишиває, малює. На столі в неї акварельні фарби, великі аркуші паперу. Усе має своє місце та призначення.

2. Про які предмети облаштування кімнат згадано в тексті? Назвіть їх.
3. Про які риси вдачі, уподобання, смаки господарів кімнат ви дізналися з цього тексту?

1. Підготуйте за одним із малюнків опис кімнати в художньому стилі, використовуючи слова й словосполучення: *комп'ютер, крісло з високою спинкою, любить читати, карта світу, м'який диван, книжкова шафа*.
2. Запишіть слова, за якими можна встановити призначення кімнат.

3. Складіть усний твір-опис приміщення в художньому стилі на основі особистих вражень, використовуючи записані слова.

§ 74 Усний твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень

Запам'ятаймо!

Підготовка до твору

1. Пригадайте свої яскраві враження від спілкування з природою (прогулянка лісом, парком; відпочинок на річці, морі, у горах; перший сніг тощо).
2. Пригадайте особливості художнього стилю.
3. Продумайте початок твору (зачин).
4. Визначте основну думку.
5. Доберіть тематичні слова, побудуйте тематичні речення (план твору).
6. Зверніть увагу на добір епітетів, метафор, порівнянь.
7. Сформулюйте узагальнення опису.

1. Прочитайте текст. Про яку пору року в ньому йдеться?

Перед грибними дощами

Люблю бувати в лісі о цій порі. Ще тут немає грибників, немає паломників на дику природу. Ліс чистий, первісний і незайманий, як первозвіт. Усе тут радує зір: рівні, стрункі берізки, не понівечені любителами березового соку, гінкі бурштинові сосни, що, мов корабельні шогли, сурмлять у сизу небовінь. Кремезні дубчакі гудуть міцною крислатою кроною.

Де-не-де впале березовий жовтуватий листок. Тремтить шелестка осика. Десь далеко-далеко туркоче горлиця — і луна котиться прохолодно й лунко, мов далекий гім.

Є. Ватков.
Жовтень. 1883 р.

На лісовій дорозі, порослій мохом, роса. Вона тут не висихає, бо осінньому сонцю важко пробити товсту крону й добратися до лісової землі. Тут прохолодно і вогко. І вже вчувається, що ось-ось підуть теплі грибні дощі (За А. Камінчуком).

2. Випишіть речення з порівняннями.
3. Художник Є. Волков на основі особистих вражень написав картину «Жовтень». Складіть усний твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень.

§ 75 Усний твір-оповідання за жанровою картиною

1. Розгляньте картину І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Прочитайте текст. Визначте і запишіть тему й основну думку розповіді.

Лист запорожців турецькому султанові

Це було в XVII столітті. Турецький султан Мухамед, що називав себе «братом сонця й місяця», «царем над царями», написав козакам, щоб вони підкорилися султанові й стали його слугами. Хоробрий лицар Іван Сірко, що був кошовим на Січі, запитав: «Панове запорожці! Яку відповідь дамо султанові?» Під загальний регіт козаків писар писав листа: «Запорозькі козаки турецькому султанові... Ти, шайтан

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові.
1878–1891 рр.

турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого Люципера секретар... твого війська ми не боїмось... битимемось із тобою!» Запорожці назвали султана «катор», «кухарем», іншими образливими словами. А закінчили листа так: «Числа не знаємо, бо календаря не маємо, місяць у небі, рік у книзі, а день такий у нас, як і в вас...»

2. Складіть діалог (7–8 реплік) за картиною. Використовуйте подані вислови.

Яскраві кольори; гумор козаків; вираз обличчя; веселий, задумливий настрій; суворий характер; такі різні обличчя; одяг, зброя козаків; образ писаря; «підкидають» слівця, старий кобзар.

Підготуйте оповідання про картину І. Репіна за детальним планом.

1. Картина про історію українського козацтва.
2. Образ козацького війська (представники різних народів).
3. Яскравий барвистий одяг.
4. Козацька зброя.
5. Різні пози й характери козаків (веселий, жартівливий, задумливий, серйозний).
6. Вираз очей.
7. Жести козаків.
8. Писар «ловить» кожне слово.
9. Загальний настрій картини — козацька звитяга і життєлюбство.

§ 76 Повідомлення на лінгвістичну тему в науковому стилі

Запам'ятаймо!

Повідомлення — невеликий публічний виступ, коротка доповідь на якусь тему.

1. Прочитайте текст. Про які слова в ньому йдеться? Де найбільше трапляється запозичених слів?

У медицині, хімії, біології багато слів латинського і грецького походження. Тому для необізнаної людини наукова мова не завжди зрозуміла. Зате фахівці тієї чи іншої галузі знань легко знаходять спільну мову, бо для лікарів, біологів, хіміків латинські й грецькі назви відомі. Француз не зрозуміє українського слова *сухоти*, але йому добре відома назва *туберкульоз*.

У науковій мові широко вживається слово *аргумент*, є й похідні від нього слова — *аргументувати*, *аргументація*, *аргументований*. *Аргумент* — запозичення з латинської мови, де воно означало «доведення, доказ». Це слово відоме також як математичний термін. Сама форма слова підказує, що воно належить до іншомовних запозичень.

Здавна прижилося в українській мові слово *крейда*. Походить воно з латинської мови. У Римській державі застосовували для будівництва білу глину. Багато цієї глини було на острові Крит, звідти вивозили її як будівельний матеріал на Апеннінський півострів. Римляни називали глину *крета*, а германці — *крайде*.

Від германців прийшло слово *крейда* і до слов'ян (За А. Матвієнко).

2. Підготуйте усний вибірковий переказ наведеного тексту на тему «Чому науковці одного фаху легко знаходять спільну мову?».

Підготуйте повідомлення про сучасні запозичення в українській мові. Використовуйте тексти зі шкільних підручників.

Усміхнімось!

Як і завжди, без жодних зусиль шестикласник Петро Вундеркін-денко переклав англійську. Цього разу з етажерки до портфеля.

§ 77 Письмовий твір-опис приміщення в науковому стилі на основі особистих вражень

Запам'ятаймо!

Науковий опис приміщення передбачає детальний перелік предметів, розмішених у приміщенні, а також інформацію про їх призначення.

Для наукового опису приміщення характерні слова і словосполучення: *розташований, міститься, є, посередині, уздовж стін, звертаємо увагу, уважно оглянувши*.

1. Прочитайте зразок твору-опису приміщення. Обґрунтуйте, що текст належить до наукового стилю.

Відремонтоване приміщення пошти. Білі металопластикові двері зі зручними ручками відчиняються в теплий коридор, за яким світлий і зручний операційний зал. Працівники пошти облаштували свої робочі місця за скляними перегородками.

У приміщенні пошти — п'ять операційних віконечів, де можна купити газети, журнали, листівки, оплатити послуги, надіслати й отримати бандероль, посылку.

Гарне освітлення, чіткі написи допомагають відвідувачам швидко орієнтуватися в операційному залі. Уздовж широкого, на півстіни, вікна розташований стіл, за яким оформляють документи: заповнюють бланки, пишуть адреси. У приміщенні є велика поштова скринька для листів, які звідти виймають тричі на день.

Усі ми, відвідуючи поштове відділення, дякуємо працівникам за злагожену роботу.

2. Випишіть речення, у яких висловлено особисті враження після відвідання приміщення пошти.
3. Назвіть предмети, розміщені в операційному залі пошти. Доповніть опис власними спостереженнями.

Напишіть твір-опис приміщення в науковому стилі (шкільного кабінету, шкільної бібліотеки, спортивного залу) на основі особистих вражень.

§ 78 Письмовий твір-опис природи в художньому стилі за картиною

Запам'ятаймо!

Художній опис передає емоційне, образне сприймання предмета, явища. У художньому описі використовуються *метафори*, *епітети*, *порівняння*.

1. Прочитайте уривок із повісті М. Гоголя «Майська ніч, або Утоплена».

...Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: із середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гушавини черешень і черемухи боязко простягли своє

коріння в студені джерела й шепчуть іноді листям, немов сердячись і гніваючись, коли прекрасний зальотник — нічний вітер, закрившись зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все лише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба... Як зачароване, дремає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо... (Переклад М. Рильського).

2. Випишіть використані в тексті засоби художнього опису природи. Які з виписаних вами словесних образів надаються для відтворення в живописі?

Запам'ятаймо!

На ту саму тему пишуть твори, що відрізняються висловленою основною думкою, задумом.

У творі-описі природи за картиною використовуємо вислови: *на передньому плані картини, на другому плані картини, кольорова гама, гра світлотіней, зображені деталі.*

1. Розгляньте репродукцію картини С. Васильківського «Козача гора».

С. Васильківський. Козача гора. 1890 р.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Що зображено на передньому плані картини?
 2. Що зображено на другому плані картини?
 3. Яка кольорова гама переважає на полотні художника?
 4. Який стан природи передав художник?
 5. Як зображено воду, дерева, небо?
 6. За якими ознаками можна дізнатися про час доби, відтворений на картині?
 7. Який загальний настрій передано на картині?
 8. Який заголовок найточніше передає враження від пейзажу?
3. Сформулюйте 3–4 мікротеми, які можна використати у творі-описі природи за картиною С. Васильківського.
 4. Поміркуйте, чим мають відрізнятися твори-описи за картиною С. Васильківського, початок яких поданий нижче.
1. Літнє надвечір'я. Тиша на озері.
 2. На картині С. Васильківського зображено український пейзаж.
 3. Картина С. Васильківського сповнена ліричного настрою.
 4. Коли дивишся на картину С. Васильківського, відчуваєш тепле, лагідне проміння вечірнього сонця.

Підготуйте твір-опис природи в художньому стилі за картиною С. Васильківського.

§ 79

Письмовий твір-роздум у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень

Запам'ятаймо!

Серед вчинків людей розпізнаємо: гарні, благородні, геройські, мужні, шляхетні або нерозумні, погані, непередбачувані, підлі, ганебні.

Розмірковуючи над вчинками людей, треба насамперед уявити ситуацію, події, що відбулися, а також пояснити, чому людина так поведлася в конкретній ситуації.

1. Прочитайте тексти. Що вразило вас в епізодах із біографій відомих людей?

* * *

Маленький Тарас пішов за село шукати залізні стовпи, які тримають на собі землю.

Зайшло сонце, стемніло, хлопчика привезли додому чумаки. Допитливість, цікавість — саме це рухало вчинками Тараса.

* * *

Григорій Сковорода відмовився від царських почестей і пішов мандрувати, пізнавати світ. Не надбав він багатств і не прагнув цього, бо був багатий душею. Далекі від нас часи Григорія Сковороди. Чи розуміємо ми внутрішній світ філософа, його прагнення жити в гармонії із самим собою?

2. Які вчинки письменників ви запам'ятали, ознайомлюючись з їхніми біографіями на уроках літератури?

- Пригадайте оповідання Ю. Мушкетика «Черевики» (впр. 566). Напишіть твір-роздум на тему «Беріть так!».

- Прочитайте текст. Сформулюйте і запишіть основну думку. Коротко охарактеризуйте вчинок Тимка.

Лугова цариця

Одного разу на повному розгоні Тимко зупинив косу та, кинувши її на землю, присів навпочіпки, обережно й лагідно розгорнув пальцями густий кушик трави: у зеленому затишному храмі, уся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка: рівна, висока, із сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, у білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталеної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають *невісточкою*, і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького малати, і все шепотів: «Невісточка, невісточка», — і йому хотілося доторкнутися до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росички, не зняти дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку разом із густим кушиком трави в її зеленому храмі та, обережно обкосивши,

пішов далі. І раптом озирнувся назад: ромашка тихо кивала йому голівкою.

Він озирався ще кілька разів, і довго вона ще біліла здалеку, дякуючи за той захист і турботу, яку він проявив до неї (За Г. Тютюнником).

Напишіть твір-роздум на одну з тем у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень.

1. Як побачити вчинок. 2. Шляхетний вчинок. 3. Біла ворона. 4. Вчинки підлітків на вулиці. 5. Вибухи петард. 6. Перемогти себе. 7. Думки проти течії. 8. Не чини людям так, як не хочеш, щоб чинили тобі.

Усміхнімося!

— Мамо, ти обіцяла на цілий день відпустити мене в парк, якщо я отримаю «8».

— Звичайно, обіцяла.

— Тоді можна, я піду на півдня?

§ 80 Письмовий твір-оповідання на основі побаченого

Пригадаймо!

Кожний мовний стиль має свої різновиди-жанри. У художньому стилі виділяють **жанр оповідання**. Це розповідь про життєвий епізод, який привернув увагу оповідача. Звичайні побутові ситуації можуть наштотхнути на роздуми й важливі узагальнення.

Прочитайте текст. Що вразило вас в оповіданні? Які роздуми воно викликає?

Він і вона

Завжди, тільки-но бачив їх удвох, я відразу світлішав. Бачив же переважно вранці, коли вони, тримаючись за руки, йшли до школи. Він, дужий та високий, а вона коло нього легким метеликом пурхала.

Я вчив тільки його, не знав навіть її імені, але відчував: їм удвох — гарно, вони вдвох — щасливі.

Часом до них приєднувалися хлопці з його класу. Та все одно вона йому не заважала, і її руки він все одно не випускав. Хлопці, видно, до цього вже звикли, бо хоч які на язик гострі, а кпинів ніяких собі не дозволяли. Можливо, теж, як і я, поруч із ними світлішали?..

І вірилося мені: так само він, ні об чиї погляди не спотикаючись, йтиме зі своєю дружиною. Так само йтиме зі своєю донечкою-метеличком. Брат-десятикласник. І сестричка-першокласниця (С. Павленко).

Запам'ятаймо!

Прислухаймося до порад

1. У творі-оповіданні на основі побаченого важливо назвати деталі, які зацікавлять читача. Це вступна частина, початок оповідання.
2. Основна частина оповідання — це розповідь про певні події або дії.
3. У творі-оповіданні варто використовувати коментарі, спогади, пов'язані з описуваними подіями.
4. В оповіданні треба стежити за тим, щоб додаткова інформація не відволікала увагу від основної сюжетної лінії.
5. Кінцівка містить узагальнення, спонукає до роздумів.

Підготуйте за схемою твір-оповідання на основі побаченого.

Замітка в газету — роздум про вчинки людей

Запам'ятаймо!

Замітка, або допис у газету, — це жанр публіцистичного стилю.

Замітка-інформація стисло повідомляє про події, вчинки людей, які можуть зацікавити читачів.

Прочитайте замітку-інформацію. Обґрунтуйте належність тексту до публіцистичного стилю.

У Книгу рекордів Гіннеса

Мирослав Федорчак, 32-річний мешканець Івано-Франківська, лежачи зігнувся та розігнувся на одній руці 780 разів. Це не перше його досягнення. Він неодноразово потрапляв до Книги рекордів Гіннеса в категорії «Спорт. Унікальні можливості».

Запам'ятаймо!

Замітка-роздум розповідає про події або вчинки людей, оцінюючи значення цих вчинків, подій.

У замітці-роздумі, на відміну від замітки-інформації, автор висловлює ставлення до повідомлення або спонукає до роздумів читача.

Прочитайте текст. До якого типу висловлювання він належить? Визначте тему й основну думку тексту. Про які вчинки людей ідеться в замітці-роздумі? Які засоби характерні для замітки-роздуму?

Виховний момент

Усі люблять цей затишний куточок нашого двору. Під кроною старої липи на зручних лавках можна посидіти з книжкою, відпочити, спостерігаючи, як розважаються діти. Яких тільки характерів не побачиш тут! Як по-різному спілкуються між собою діти і батьки з дітьми!

Непрості роздуми викликають сцени з життя, наприклад, коли бачиш стосунки дорослих із малечею. Нещодавно я була свідком такої ситуації. Іду повз дитячий майданчик. Тут мами вчать ходити найменшеньких. Старші не відходять від блискучої гірки. Деякі мами забороняють спускатися з неї, вдаючись до «переконливого» методу —

висмикують дитину силою з гурту, ляскають її, дитина заходиться від плачу.

Мою увагу привернуло дуже жваве «дитинча» на руках незнайомого чоловіка. Воно стрибало на колінах, вибиралося на шию, повисало на плечі. Біленькі кросівки і блакитна теніска так і миготіли в повітрі. Як може батько дозволити такі вправи? Підходжу ближче. Акробатичні здібності «малого» стають зрозумілими: переді мною дресирована мавпочка. У розмові з чоловіком з'ясувалося: він дресирувальник, працює в цирку. Під час нашої бесіди мавпочка опинилася високо на липі. Треба було бачити, як чоловік умовляв її спуститися, як переко-нував! І вихована мавпочка послухала. Я подумала: «Чому немає тако-го терплячого спілкування батьків із дітьми?» Можливо, тому й чуємо з дитячих майданчиків несамовиті крики, плачі, а діти ростуть неврів-новажені, з порушеною нервовою системою.

1. Прочитайте замітку-роздум. Випишіть висловлювання, що вказу-ють на ставлення автора до повідомлення.

Про конвалії і не тільки...

Весняний ліс озивався щебетанням пташок, радував ніжною зеленню. Хотілося доторкнутися до кожної гілки, кожного листочка. Я вийшов на знайому стежку. Уздовж неї жебонів струмок. Перестрибнувши, я опи-нився в чарівному куточку соснового бору.

На галявині буяли конвалії. Вони ховали стеблинки з квітами в зе-леному широкому листі. Навколо стояв неповторний запах квітів.

Дорослі з хлопчиком (напевно, сім'я) збирали конвалії. Кожний у руках мав букетик. Раптом хлопчик сказав: «Мамо! Тату! Навіщо нам стільки конвалій? Вони ж у хаті швидко загинуть!»

Батьки подивилися на сина, потім один на одного, й усі троє повільно пішли лісовою дорогою. У мене потепліло на душі. Хлопчик нагадав нам: природі не варто завдавати болю (За Є. Перм'яком).

2. Як ви ставитеся до подій, описаних у замітці? Як би ви повелися на місці хлопчика? Батьків?

- Підготуйте замітку-роздум у газету на одну з тем: «За зроблене добро не чекай похвали», «Малі вчинки — теж великі».

Відповіді до кросвордів, ребусів, загадок і головоломок

№ вправ	Відповіді
24	В'юн, короп, сом.
52	1. Розмовний. 2. Публіцистичний. 3. Науковий. 4. Художній. 5. Роздум. 6. Розповідь. 7. Опис. У виділеному рядку: офіційно-діловий.
67	Шніцель.
90	1. Глас. 2. Рато. 3. Ханька. 4. Шульга. 5. Піїт. 6. Пупорізка. 7. Рамено. У виділеному рядку: <i>архаїзм</i>
134	<i>По вертикалі.</i> 1. Шахтар. 3. Стельмах. 4. Залізничник. 8. Перукар. 9. Коваль. 10. Військовик. <i>По горизонталі.</i> 2. Ткач. 5. Музикант. 6. Крамар. 7. Столяр. 11. Гончар. 12. Кравець. 13. Моряк. 14. Мисливць.
138	Переляканий пес три дні гавкає.
186	Зачарована Десна.
192	Біла ворона.
199	Мелсестра. ГЕС. ПК. грн. КНР. США. Євросоюз.
212	Волошки. Дош.
218	Лялька. Лелека. Марія.
221	Краще сміх, ніж плач.
240	1. Верблюд. 2. Качка. 3. Сова. 4. Вівця.
247	Сани. Вугілля. Ножичі. Макарони.
251	1. Називним. 2. Давального.
254	1. Весно. 2. Бібліотека. 3. Дачу. 4. Монеті. 5. Мікроскоп. 6. Банків. 7. Метро. 8. Ком. У виділеному рядку: <i>відмінок</i>
262	Добро відплатиться добром.
268	Немає дерева без коріння.
271	Кунія. Акація.
274	1. Миша. 2. Діка. 3. Тиша. 4. Калюжу. 5. Листоноша. 6. Дача. У виділеному рядку: <i>мішана</i>
281	Куш. Урвище.
293	Дніпропетровськ. Київ. Донецьк. Одеса. Харків.
301	1. Каченя. 2. Зайченя. 3. Теля. 4. Ведмежат. 5. Оленяти. 6. Курчатат. 7. Собачат. 8. Лоша. У виділеному рядку: <i>четверта</i>
332	Небезпека. Необачність.
326	Немає у світі гірше над неволю.
369	Добро будує, ало руйнує.
377	Залізний замок.
385	1. Сунія. 2. Соняшник. 3. Горіх.
392	1. Трактор. 2. Сльоза.
449	Нуль.
452	Одинок. Місто. Тривога. Вісім. П'ятак.
463	1) $33 \times 3 + (3 : 3) = 100$. 2) $(333 - 33) : 3 = 100$.
470	Мудрий усе мовчить, а сто дурнів навчить.
472	$1 + 2 + 34 + 56 + 7 = 100$.
476	1. Кріт. 2. Квітень. 3. Кістка. 4. Клітка. 5. Бісквіт.
499	1. Він. 2. Них. 3. Хто. 4. Отой. 5. Йому. 6. Увесь.
501	Перед тим як сісти їсти, не забудьте вимити руки.
511	Стільки.
513	Жодна.
517	Чийсь.

ЗМІСТ

Від авторів	3
§ 1 Краса і багатство української мови	4
ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО	
§ 2 Словосполучення і речення. Головні члени речення. Просте речення	9
§ 3 Однорідні члени речення, вставні слова і звертання в простому реченні. Розділові знаки в простому реченні	11
§ 4 Складне речення. Розділові знаки в складному реченні	15
§ 5 Пряма мова. Діалог. Розділові знаки при прямій мові й діалозі	17
§ 6 Текст. Структура тексту	20
§ 7 Типи висловлювання. Стиль тексту. Офіційно-діловий стиль тексту	24
Завдання для самоперевірки	27
ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ	
§ 8 Групи слів за походженням	30
§ 9 Тлумачний словник української мови. Словник іншомовних слів ..	34
§ 10 Активна і пасивна лексика. Застарілі слова (архаїзми, історизми), неологізми	38
§ 11 Групи слів за вживанням. Загальноновживані та стилістично забарвлені слова	43
§ 12 Діалектні слова	46
§ 13 Професійні слова і терміни. Просторічні слова	49
§ 14 Офіційно-ділова лексика	53
§ 15 Фразеологізми. Словник фразеологізмів	55
§ 16 Джерела українських фразеологізмів	58
§ 17 Прислів'я, приказки, афоризми (крилаті вислови) як різновиди фразеологізмів	62
Завдання для самоперевірки № 1	66

СЛОВОТВІР, ОРФОГРАФІЯ	68
§ 18 Змінювання і творення слів. Основні способи словотворення ...	69
§ 19 Словотвірний ланцюжок. Словотвірне гніздо. Словотвірний словник. Словотвірний розбір слова	72
§ 20 Зміни приголосних при творенні іменників із суфіксом -ик(а) від прикметників на -ський, -цький . Зміни приголосних при творенні прикметників, що мають буквосполучення -чи-, -ин-	75
§ 21 Зміни приголосних при творенні прикметників із суфіксами -ськ-, -цьк-, -зьк- та іменників із суфіксами -ств(о), -ств(о), -цтв(о) ..	77
§ 22 Складні слова. Сполучні о, е, є в складних словах	79
§ 23 Правопис складних слів разом і через дефіс	81
§ 24 Написання слів з нів-	83
§ 25 Творення і правопис складноскорочених слів	84
ІМЕННИК	88
§ 26 Загальна характеристика частин мови	89
§ 27 Іменник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	90
§ 28 Іменники — назви істот і неістот	93
§ 29 Іменники — загальні та власні, конкретні й абстрактні назви. Збірні іменники. Велика буква і лапки у власних назвах	96
§ 30 Рід іменників. Іменники спільного роду. Рід незмінюваних іменників	100
§ 31 Чисто іменників	104
§ 32 Відмінки іменників	107
§ 33 Відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни	110
§ 34 Відмінювання іменників I відміни	113
§ 35 Відмінювання іменників II відміни	116
§ 36 Особливості відмінювання іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку	119
§ 37 Відмінювання іменників III та IV відміни	123
§ 38 Особливості написання іменників у кличному відмінку	126
§ 39 Відмінювання іменників, що мають форму лише множини	129
§ 40 Особливості творення іменників. Правопис складних іменників ...	131
§ 41 Не з іменниками	135
§ 42 Букви е, и, і в суфіксах -ечок-, -ечк-, -ичок-, -ичк-, -инн(я), -єнн(я), -н(я), -инн(я), -ив(о), -єв(о)	137
§ 43 Написання і відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові та прізвищ іменникової форми	140
Завдання для самоперевірки № 1	143
Завдання для самоперевірки № 2	145
	269

ПРИКМЕТНИК	146
§ 44 Прикметник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Повні й короткі форми прикметника	147
§ 45 Групи прикметників за значенням: якісні, відносні, присвійні	153
§ 46 Ступені порівняння якісних прикметників	157
§ 47 Відмінювання прикметників. Прикметники твердої і м'якої групи	163
§ 48 Творення прикметників. Перехід прикметників в іменники	167
§ 49 Написання прикметникових суфіксів	173
§ 50 Написання <i>не</i> з прикметниками	176
§ 51 Написання <i>-н-</i> і <i>-ин-</i> у прикметниках	179
§ 52 Написання складних прикметників разом і через дефіс	181
§ 53 Написання прізвищ прикметникової форми	184
<i>Завдання для самоперевірки № 1</i>	188
<i>Завдання для самоперевірки № 2</i>	189
ЧИСЛІВНИК	191
§ 54 Числівник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	192
§ 55 Числівники кількісні і порядкові. Числівники прості, складні та складені	194
§ 56 Відмінювання і правопис кількісних (власне кількісних, збірних і неозначено-кількісних) числівників	199
§ 57 Відмінювання і правопис порядкових числівників	204
<i>Завдання для самоперевірки</i>	207
ЗАЙМЕННИК	209
§ 58 Займенник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	210
§ 59 Розряди займенників за значенням	214
§ 60 Відмінювання займенників	217
§ 61 Правопис займенників	226
<i>Завдання для самоперевірки</i>	227
ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)	229
§ 62 Мова і розмова. Загальне уявлення про ситуацію спілкування	230
§ 63 Складання і розігрування діалогів до запропонованої ситуації	232

§ 64	Мовні стилі (<i>повторення</i>). Мовні жанри офіційно-ділового стилю: план роботи, оголошення	234
§ 65	Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	237
§ 66	Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	240
§ 67	Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю з елементами роздуму	243
§ 68	Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	245
§ 69	Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	247
§ 70	Письмовий вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	248
§ 71	Письмовий докладний переказ художнього тексту з творчим завданням	250
§ 72	Основні джерела та систематизація матеріалу для твору. Складний план готового тексту. Простий план власного висловлювання	251
§ 73	Усний твір-опис приміщення в художньому стилі на основі особистих вражень	253
§ 74	Усний твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень	255
§ 75	Усний твір-оповідання за жанровою картиною	256
§ 76	Повідомлення на лінгвістичну тему в науковому стилі	257
§ 77	Письмовий твір-опис приміщення в науковому стилі на основі особистих вражень	258
§ 78	Письмовий твір-опис природи в художньому стилі за картиною	259
§ 79	Письмовий твір-роздум у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень	261
§ 80	Письмовий твір-оповідання на основі побаченого	263
§ 81	Замітка в газету — роздум про вчинки людей	265

Додаток

Відповіді до кросвордів, ребусів, загадок і головоломок	267
---	-----

Навчальне видання

*Єрмоленко Світлана Яківна,
Сичова Вікторія Томасівна,
Жук Марія Григорівна*

Українська мова

Підручник

для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Н. Забаштанська*
Художній редактор *Ю. Ясінська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *І. Барвінок, Т. Мельничук*

Підписано до друку 18.06.2014 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С. Друк офс.
Ум. др. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 23,216.
Умовн. фарбовідб. 88,128.
Наклад 101 598 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота»
вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
Свідчення про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у ТОВ «ПЕТ»
61024, м. Харків, вул. Ольгінського, 17
Свідчення ДК № 4526 від 18.04.2013 р.